

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірка наукових праць

Число 12

Київ – 2012

УДК 930 : 913 (477)] 001.8 (05)
ББК 63.2 (4Укр) Я5

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (Протокол № 10 від 29 листопада 2011 р.)

Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 12 / Відп. ред. Г.В. Боряк. Упорядник С.Б. Хведченя. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2012. Число 12. — 251 с.

У збірці наукових праць розглядаються проблеми історичної географії, картографії, топографії України. Видання розраховане на фахівців спеціальних галузей історичних знань, проблем регіоналістики, історії міст і сіл України, географів, краєзнавців, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна колегія: д.і.н. Г.В. Боряк (відп. редактор); д.і.н. М.Ф. Дмитрієнко (заст. відп. редактора); к.і.н. В.В. Томозов (заст. відп. редактора); к. географ. н. С.Б. Хведченя (відп. секретар); д.і.н. Я.В. Верменич, д.і.н. І.Н. Войцехівська; член-кор. НАН України, д.і.н. О.П. Рєєнт; д.географ.н. Р.І. Сосса.

Упорядник: к.географ.н. С.Б. Хведченя

Рецензенти:

В.М. Даниленко — член-кор. НАН України; доктор історичних наук, професор;
Н.І. Миронець — доктор історичних наук, професор;
О.С. Рубльов — доктор історичних наук, професор.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено згідно постанови Вищої Атестаційної Комісії України до переліку наукових фахових видань з історичної науки (постанова президії ВАК України від 01.07.2010 р. № 1–05/5).

Свідцтво про держреєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ, № 6933 від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

© Інститут історії України НАН України, 2012

© Автори, 2012

Зміст

Від упорядників	5
------------------------------	---

Історична географія

Алфьоров О. Географічні назви за новими даними руської сфрагістики XII ст. ...	6
Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення	15
Верменич Я. Геокультурний підхід в історичній регіоналістиці та суспільній географії	27
Вирський Д. Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642)	42
Жарких М. Мандрівка Гійома Рубрука по Європі та Азії (1253–1255 рр.)	58
Коваленко О. Чернігів та його округа очима Аркадія Верзилова	83
Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст.	96

Історична картографія

Коломісць В. Геометричні плани як джерело дослідження економічного потенціалу Правобережної Київщини у середині XIX ст.	110
Конюська Б. Еволюція концепції польських наукових історичних атласів у XIX–XX ст.	124
Крилова А. Звітність про польові роботи землемірів Спеціального межування (на прикладі Таврійської губернської креслярні)	143
Сосса Р., Падюка Н., Огородник Т. Каталог австрійських топографічних карт українських земель (1870–1918 рр.)	155

Хведченя С.

Історико-картографічний аспект дослідження «шляху із Варягів у Греки» 163

Рецензії

Мицик Ю.

Важливе історико-географічне дослідження.

Рец. на кн. Темушева В.Н. «Гомельская земля в конце XV — первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе». — М.: «Квадрига», 2009. — 190 с. 190

Персоналії

Авраменко А.

Борис Гесселевич (Григорьевич) Галкович

как историк-картограф 192

Анотації 236

Відомості про авторів 249

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Тематика представлених статей та рецензій досить широка й охоплює значне коло актуальних питань історичної географії, топографії, картографії та картографічних історичних джерел.

Публікуючи результати власних авторських розвідок та їх висновки, редколегія залишає простір для подальшої наукової дискусії з означених проблем.

Довідковий апарат видання містить короткі відомості про науковий статус, коло дослідницьких інтересів, посаду і місце роботи авторів опублікованих праць.

Пропонуючи на розгляд широкого читачького загалу цю збірку, маємо надію, що висвітлені у ній проблеми набудуть резонансу у колі тих вчених, які цікавляться проблемами історичної географії України та інших спеціальних історичних дисциплін, розвідки яких мають регіональне спрямування.

Редколегія свідомо, шануючи авторське право на власні думки дослідників, йде на оприлюднення їх висновків щодо оцінки інформативності джерел, неоднозначного трактування подій та фактів, які члени редколегії не завжди поділяють. Іноді терміносистема, якою оперують дослідники, не є загальноживаною в науці через недостатню розробку понятійного апарату спецдисциплін. Оприлюднюючи авторські міркування, редколегія залишає простір для подальшої наукової дискусії, щодо вказаних проблем.

Запрошуємо до співпраці науковців, викладачів вузів, аспірантів, студентів, працівників музеїв і бібліотек — всіх, хто займається питаннями історичної географії та картографії.

Статті, відгуки і побажання просимо надсилати за адресою:

010001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, Інститут історії України НАН України, кім. 505.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Олександр Алфьоров

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ ЗА НОВИМИ ДАНИМИ РУСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ XII ст.¹

Стаття присвячена печаткам боярина Дмитра з Володимира та чернігівського єпископа Антонія в світлі дослідження середньовічної української топоніміки. Місто Володимир (Волинський) та Чернігів, до цього часу не фіксувались у сфрагістиці.

Українська сфрагістика доби Київської Русі — неоціненне джерело для дослідження вітчизняної історії та спеціальних історичних дисциплін. Печатки, які окрім інформативності у подачі зображень, агіографічних сюжетів, написів, подають й низку топонімів. Написи географічних назв, за даними давньоруської сфрагістики, окремим об'єктом досліджень не ставали.

До нашого часу, сфрагістичний матеріал зазначеного періоду подавав наступні географічні назви трьох категорій:

1. Держави — Русь.
2. Князівства — Тмутаракань.
3. Міст (центрів єпископій) — Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Галич і Ростов.

Назва «Русь» фігурує в титулатурі князів і подавалась грецькою та руською мовами. Наприклад: «**Р СІАС**», «**РОСІАС**», «**РОУСЬ**». Сфрагістика зафіксувала назву лише одного князівства — Тмутараканського. Печатки Олега-Михайла Святославича-Миколайовича інколи подають її і в претензійному стилі, додаючи до титулатури назву Хазарія і Зіхія. Необхідно зазначити, що печатки Олега-Михайла і до цього часу залишаються в площині дискусії між візантологами та русистами. Не заглиблюючись в її суть відзначимо, що скепсис з приводу того, що печатки із написом «архонт Матрахі, Зіхії та всієї Хазарії» належать саме

Олегу в багатьох позиціях виправданий. Проте, поставити остаточну крапку, так і не вдалось жодній зі сторін². Лише накопичення матеріалу і його публікація, очевидно наблизить до розв'язання цієї довготривалої полеміки. Торкаючись назви Тмутаракані/Матрахі, слід внести правку помилки, яка закралась в третій том «Актовых печатей Древней Руси X–XV вв.». За номером 666 подана печатка, яка укладачами була обережно віднесена до раніше невідомого Тмутараканського єпископа Григорія. Атрибуція булли виходила з реконструкції ушкодженого тексту на зворотній стороні, як: «КСРО/ ГРИГОР/ МАТРА»³. Мені відомий екземпляр сфрагісу цього штемпеля кращого стану, напис на якому дає безсумнівне прочитання останнього слова, як «NOTAP», що свідчить про його приналежність чиновнику⁴.

Назви міст стають відомими з печаток єпископів: Новгородського, Галицького, Полоцького, Смоленського і Ростовського.

В колекції О. Шереметьєва зберігаються молівдовули, які розширюють ореол наших знань з давньоруської топоніміки. Введення до наукового обігу цих сфрагісів безперечно потребує їх детального дослідження, але в цій публікації зупинюсь лише на географічному аспекті.

Опис печаток⁵:

1. Прямокутна за формою свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка пластинчата (фото 1.).

Фото 1. Печатка боярина Дмитра

Лицьова сторона: Ростове зображення св. Димитрія, в правій руці спис, ліва оперта на щит; навколо голови лінійний(?) німб. Праворуч залишки стовпчастого напису:

**Д
ІМ**

[Δημήτριος — Димитрій]

Зворотна сторона: Напис в три рядки, де літери «НМН» першого рядка в лігатурі:

**ДНМНТР
БОЛЪРСН
.OVC...**

[Димитр(н) болърс(ъ)... — Димитрій боярин...]

Згорі залишки крапкового обідка.

Розміри: Загальний 18x15,5 мм; Товщина 3 мм; Вага 6,3 г.

Місце знахідки — біля с. Губин, Староколястинівський р-н, Хмельницька обл.

Місце зберігання — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-301.

2. Прямокутна за формою свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка пластинчата (фото 2.).

Фото 2. Печатка боярина Дмитра

Лицьова сторона: Ростове зображення св. Димитрія, в правій руці спис, ліва оперта на щит краплеподібної форми, який по канту обрамлений крапковим обідком, а в центрі має зображення лапчастого хреста. Обабіч залишки стовпчастого напису:

О ІМН

А ТРІ

ГІ

ОС

[Ἅγιος Δημήτριος — святий Димитрій]

Зворотна сторона: Напис в чотири рядки, де літери «НМН» першого рядка та «МН» останнього в лігатурі, а літера «А» ретроградна:

ДНМН

БОЛЪРЕНЪ

.ΟΥСКНРА

.ДНМНРЪ

[Днмн(трн) болъреНъ (р)оускн Ва(ло)димиръ — Димитрій боярин руський з Володимира]

З правого боку залишки крапкового обідка.

Розміри: Загальний 17x20 мм; Товщина 3 мм; Вага 5 г.

Місце знахідки — с. Яроповичі, Андрушівський р-н, Житомирська обл.

Місце зберігання — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-288.

3. Кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі. Заготовка одинарна, лита (фото 3.).

Фото 3. Печатка чернігівського єпископа Антонія

Лицьова сторона: Зображення Спаса на престолі; навколо голови хрещатий німб; престол без спинки; ліва рука тримає біля грудей Євангеліє, права зігнута в лікті і припіднята до гори в жесті благословення; обабіч від голови під титлою літери:

В контексті заявленої теми, ми не будемо детально зупинятися на кожному молівдовулі, хоча за своїм значенням в науці вони безперечно потребують ретельнішого дослідження. Пунктирно окреслимо основні сфрагістичні моменти, на які слід звернути увагу при подальшому опрацюванні печаток:

Печатка боярина Дмитра:

1. До цього часу були відомі чотири персони з княжої адміністрації, які мали свої печатки: Ратибор, Андрій, Євстафій та Мефодій(?)⁸. Ця печатка розширює наші знання про урядницьку сфрагістику⁹;
2. Вперше на печатці вжито термін «боярин»;
3. На шиті святого Димитрія не характерне для руської сфрагістики зображення лапчастого хреста, що може трактуватись і як певна протогеральдична складова¹⁰;
4. Заготовка в обох випадках є пластинчатою;
5. Описаний під першим номером молівдовул має місце знахідки район с. Губин, яке належить до ареалу Болохівської землі і є важливою пам'яткою для її дослідження.

Печатка єпископа Антонія:

1. Не дивлячись на значимість чернігівської кафедри і навіть існування титулярного митрополита на ній в сер. XI ст., це перша достеменно відома печатка чернігівського єпископа. Хоча зазначимо, що ми схилиємось до того, що існував молівдовул єпископа Феоктиста, проте, на превеликий жаль він не має пояснювального тексту, щоб прийняти це твердження остаточно¹¹. Окрім того псевдопечатка іншого чернігівського єпископа Івана¹², віднайшла свою вдалу переатрибуцію¹³.
2. До цього часу, печаткою Антонія Грека вважалися два молівдовули з Смоленська та Білоозера¹⁴. Проте, знахідка нашого екземпляра спростовує це твердження. До всього складність пояснення знахідок печаток Антонія настільки віддалених від кафедри усувається.
3. Повні аналоги іконографії Спаса на троні на пам'ятниках візантійської сфрагістики того часу нам невідомі. Більш-менш наближеними є зображення на монетах Мануїла I Комнина, проте і вони мають іншу деталіровку, яка не дозволяє говорити про повну тотожність образів¹⁵. Очевидно майстер, що виготовляв штемпель зобразив на ньому копію ікони Спаса з чернігівського собору. А те, що різчик був місцевий свідчить помилка в легенді печатки (див. у прим. до печатки).

4. Зображення Спаса на лицьовій стороні молівдовула символізує чернігівську єпископію. У 30-х рр. XI ст. князь Мстислав-Костянтин Володимирович-Васильович заклав в Чернігові на честь Спаса кафедральний собор.

Описані молівдовули подають дві нові географічні назви, які до цього були відсутні серед відомих печаток Русі XII ст. — міста Володимир (Волинський) та Чернігів.

Напис на печатці Дмитра виконано кирилицею, окрім першої літери «В» у назві міста, де вона подана за грецькою традицією через «R». За відсутності всіх літер повна прочитка топонима ускладнена. Перша літера четвертого рядка, яка була третьою в назві міста, не вмістилась на заготовці. Від неї залишилась лише нижня петля, притаманна таким графемам, як: **Б, В, О, Ъ, Ь**. З перелічених літер «Б» та «В» наврядчи мали там місце — специфічне написання «Б» вживане вище, а для «В» нема верхньої петлі, яка мала б бути видною. Не будучи філологом, залишу повну реконструкцію назви для подальших досліджень, або ж знахідки кращого екземпляра. Можу запропонувати лише версію, що назва, судячи з частовживаного в ПВЛ топоніму «ВОЛОДНМНР», могла бути написана в такий спосіб: «РАЛОДИМИРЪ». Проте, ця прочитка можлива лише за умови, що в останньому рядку печатки не вистачає двох, а не одної графеми.

На печатці єпископа Антонія напис виконано грецькою мовою. Руська назва міста подана в грецькій транскрипції. Топонім подано без скорочень, що як слушно помітив А. Купраніс, аналізуючи інші владичі були: «продиктовано важністю безошибочной идентификации владычных печатей»¹⁶.

Отже, залучаючи давньоруський сфрагістичний матеріал до вивчення історичної географії, ми розширюємо наші знання про топоніміку середньовічної України. Очевидно, що перша спроба має свої методологічні хиби, але сподіваємось на їх вирішення у подальших студіях на стиці двох спеціальних історичних дисциплін.

¹ Виносимо подяку Олексію Шереметьєву за надану можливість опрацювання фондів Сфрагістичної колекції.

² Див. наприкл.: *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси. — Т. I. — Печати X — начала XIII в. — М., 1970. — С. 26–28; *Сотникова М.П.* Новые сфрагистические материалы XI–XV вв. // *Нумизматика в Эрмитаже. Сборник научных*

трудоу. — Л., 1987. — С. 158–159; Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси. — Т. III. — Печати зарегистрированные в 1970–1996 гг. — М., 1998. — С. 22; Смычков К.Д. О нескольких случайных находках моливдовулов IX–XII вв. в Матархе (по материалам частных собраний) // Одиннадцатая всероссийская нумизматическая конференция. — СПб., 2003. — С. 59; Шандоровская В.С. К толкованию легендыодной свинцовой печати // Хранитель Эрмитажа. К 100-летию со дня рождения И.Г. Спасского (1904–1990). — СПб., 2004. — С. 250–255; Жуков И. Вислые печати князя Олега (Михаила) Свято-славича // Нумизматика і фалеристика. — № 2 (квітень–червень) 2011. — С. 22–23.

³ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси. — Т. III. — Печати зарегистрированные в 1970–1996 гг. — М., 1998. — С. 120.

⁴ Сфрагістична колекція О. Шереметьєва № VP-1196.

⁵ За підготовку матеріалу виносимо подяку працівникам Сфрагістичного центру Інституту спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих.

⁶ На печатці помилково «σκέλεις», замість «σκέλοϊς», в розшифровці подано правильне написання.

⁷ Янин В.Л. Печать новгородского епископа Ивана Попьяна (1110–1130 гг.) // Вспомогательные исторические дисциплины. — Т. IX. — Л., 1978. — С. 47–56.

⁸ Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вып. 2. «Труды Музея палеографии». — Т. 2. — Л., 2930. — С. 19–20; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. — Т. I. — Печати X — начала XIII в. — М., 1970. — С. 64–67; Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси. — Т. III. — Печати зарегистрированные в 1970–1996 гг. — М., 1998. — С. 25–26; Жуков И. Вислые печати боярина Ратибора // Нумизматика і сфрагістика. — № 3 (квітень–червень) 2011. — С. 5–6.

⁹ Я абсолютно не погоджуюсь з існуванням інституту ранньої новгородської посадницької печатки, який ввів В. Янін. Новгородська адміністративна сфрагістика знає лише печатку Євстафія і пізні моливдовули починаючи з XIII ст. Печатки, що отримали номери від 123 до 132 номеру належать князям Рюрикового дому.

¹⁰ Про зображення на щитах руських печаток див. Артюхін О. Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків другої половини XI ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих) // Сфрагістичний збірник. — Вып. 1. — К., 2011. — С. 367–374.

¹¹ Марков Д. Б., Молчанов А.А. Печатка чернігівського єпископа Феоктіста (1113–1123 рр.) // Друга чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Грудень 1988 р.: Тези доповідей. — Вып. 2. — Чернігів–Ніжин, 1988. — С. 39–40.

¹² Коваленко В. П., Молчанов А.А. Печати черниговских епископов XI–XII вв. // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції: Чернігів, 22–24 вересня 1992 р. — Чернігів, 1992. — С. 55–58.

¹³ *Купранис А.А.* Древнерусская вислая свинцовая печать из Белоозера // Восточноевропейский археологический журнал. — № 2 (3) — март–апрель, 2000.

¹⁴ *Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Актовые печати Древней Руси. — Т. III. — Печати зарегистрированные в 1970–1996 гг. — М., 1998. — С. 58, № 311а.

¹⁵ Див. наприклад аукціонники: Triton. — Вип. IV. — 5 December 2000. — лот 872; Triton. — Вип. V. — 16 January 2002. — лот 2312.

¹⁶ *Купранис А.А.* Датированные печати иерархов русской церкви (домонгольский период) // Восточноевропейский археологический журнал. — № 1 (1) — ноябрь–декабрь, 1999.

«МАЛОРОСІЙСЬКІ КОЗАКИ» ХІХ ст.: СОЦІО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗСЕЛЕННЯ

У статті досліджується формування окремої соціальної групи — «малоросійські козаки» у ХІХ ст. у Чернігівській та Полтавській губерніях. Аналізується динаміка чисельного складу, особливості територіального розселення із відповідним картографічним матеріалом. З'ясовується важливість даних аспектів для історико-географічних та соціальних досліджень, адже вважалось ХІХ ст. не мало козацької історії.

На сьогодні склалася думка, що історія козацтва в Україні завершується в кінці ХVІІІ ст. ліквідацією автономії Гетьманщини та зруйнуванням Запорозької Січі. Належне віддається лише Чорноморському війську та задунайським запорожцям, які вважаються носіями і продовжувачами козацьких звичаїв. Не заперечуючи даної тези зазначимо, що крім чорноморців і задунайців в українських землях проживала значна кількість населення, яка пов'язувала своє життя з козацькими традиціями, як в господарюванні, світогляді, побуті, так і в інших галузях життя. Однак цей аспект не отримав належного висвітлення в історичній літературі. З'ясуємо, що собою являло населення з офіційним козацьким статусом, його чисельність і розселення в Лівобережній Україні у ХІХ ст.

На початку ХІХ ст. у лівобережних українських землях (тут — Чернігівська та Полтавська губернії) існувала одна із груп населення, яка в документах йменувалась як «малоросійське козацтво». Вона формується ще в кінці ХVІІІ ст. у зв'язку з намаганням прив'язати колишні стани Гетьманщини до соціальної структури Російської імперії. До цієї групи увійшли колишні так звані реєстрові козаки, які були записані в «списки реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р.»¹. Після оформлення кріпацтва у 1783 р. вони користувалися правом особистої свободи, а ті з козаків, які не були записані до списків мали стати поміщицькими підданими. Саме в останніх, за наказом 1801 р., з'явилась

надія переглянути своє становище, і вони масово почали подавати клопотання про повернення в козацтво («иски о казачестве») до відповідних установ. Дана ситуація змусила звернутися малоросійського генерал-губернатора князя Олексія Куракіна до Сенату з пропозицією чітко визначити кого вважати козаком. Сподівання були перекреслені сенатським наказом 28 червня 1803 р., за яким право вийти з кріпацької залежності надавалось лише тим козакам, предки яких були записані до реєстру і випадково були закріпачені. Для підтвердження свого походження козак мав надати писемні докази, а за їх відсутності, слід було звернутися до свідків з дворян, козаків або міщан². На початок XIX ст. за неповними даними кількість козаків складала понад 170 тис.³

Одночасно наказом надавалось право на володіння, купівлю і продаж земель «малоросійським козакам» за умови збереження мінімальної земельної ділянки у 8 дес. Останнє пояснювалось необхідністю стимулювати переселення козаків на південні землі, чим намагались зменшити соціальну напругу і розв'язати проблему малоземелля в регіоні. Крім того у південноукраїнських регіонах, козаки «розчинялися» у загальній масі інших переселенців і переймалися вже спільними для них проблемами влаштування.

Переселення мало здійснюватися на добровільних засадах з дозволу генерал-губернатора і, в першу чергу, тим родинам, які були вільні від недоїмок, повинностей і боргів. На відміну від інших козаки переселялись за власний рахунок, а кошти мали отримати, продавши свою ділянку землі⁴. Внаслідок цієї політики на землі півдня України переселилось близько 7 тис. козаків⁵. У подальшому положенням від 17 березня 1808 р. передбачалось пересилити на Кубань 25 тис. козаків Полтавської і Чернігівської губерній та визначались умови цього переселення. З метою надати переселенцям матеріальну допомогу і тим самим покращити перші враження «малоросійських козаків» від нових місць проживання, Чорноморське козацьке військо підготувало необхідну кількість хліба, будівельного лісу, збіжжя для посіву. Переселенцям надавалось трирічне звільнення від служби для можливості завести власне господарство⁶. Переселення «малоросійських козаків» почалося навесні 1809 р. У цілому з 1809 по 1811 рр. з Полтавської і Чернігівської губерній в Чорноморію переселилося 41635 осіб обох статей⁷. Подібні акції уряд продовжував здійснювати до кінця XIX ст.

У лютому 1812 р. козаки були зрівняні у виконанні повинностей з державними селянами. На 1813 р. проживало 460905 «малоросійських козаків», що становило в Полтавській губернії — 83%, в Чернігівській —

71% від загальної чисельності державних селян цих губерній⁸ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість козацького населення на території Лівобережної України у XIX ст.

Губернії	1813	1850	на 1860-ті
Чернігівська	166396	199168	210478
Полтавська	294509	350030	385137
Всього	460905	549198	595615

Таблиця складена за даними: Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е.И. Луговая. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 12; Памятная книжка Черниговской губернии на 18 г. — Чернигов, 1862. — С. 81–81; Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. — Полтава, 1865. — С. 125–126.

Процес оформлення стану «малоросійських козаків» завершується в 30-х роках XIX ст. Легальне перетворення населення на козацький стан породжувало надії на повернення старої автономії та пільг, що викликало звернення до влади з вимогою повернути старі права. З цих «малоросійських козаків» не одноразово уряд створював штучні козацькі війська. Зокрема, під час війни з Наполеоном у 1812 р., Східної війни 1853–1856 рр., польських повстань початку 1830-х та 1860-х рр. оперативно сформувались «Малоросійські кінно-козацькі полки». Після завершення військових дій полки розформовували і врешті ліквідували.

У 1862 р. «малоросійські козаки» становили 33% від усіх жителів Чернігівської губернії і 65% від державних селян губернії, у Полтавській — відповідно 46% і 88% (загальну кількість козаків по повітах див. табл. 2). Працездатного, активного у соціально-господарському плані населення з 18 до 60 років в даній групі нараховувалось 48,7%. Характерною особливістю козацького населення було те, що кількість жінок перевищувала кількість чоловіків — 51,8% і 48,2% відповідно⁹. На 100 чоловіків було в середньому 103 жінки¹⁰. Пояснення даному факту може бути надано лише відходом значної кількості чоловічого населення на заробітки в інші губернії внаслідок малоземелля і неприбутковості госпо-

дарства. Один із сучасників залишив нам досить цікаву характеристику господарювання козаків Чернігівської губернії в 1860-ті рр.: «Населення Чернігівської губернії не відрізняється схильністю до промислової діяльності. Самий головний і повсякденний промисел — це хліборобство, але і воно ведеться рутинно, без уведення будь-яких удосконалень, крім деяких поміщицьких маєтків, в яких можна зустріти незначні корисні нововведення. Крім того жителі північних повітів, як малоземельні державні селяни і козаки всієї взагалі губернії йдуть щорічно, під час покосів, значними партіями на заробітки, переважно на Дон, а заможні чумакують, тобто займаються візництвом на волових підводах своєї і чужої поклажі»¹¹.

Таблиця 2 (початок)

**Козацьке населення Чернігівської та Полтавської губерній.
Друга половина XIX ст.**

№ з/п	Чернігівська губернія. 1862 р.				
	Повіти	Чол.	Жін.	Всього	%
1	Борзненський	26823	29163	55986	12,8
2	Глухівський	12175	13188	25363	5,8
3	Городницький	7981	8696	16677	3,8
4	Козелецький	19229	21189	40418	9,3
5	Конотопський	19866	21375	41241	9,4
6	Кролевецький	18447	20083	38530	8,8
7	Мглинський	15045	15802	30847	7,1
8	Ніжинський	22048	24043	46091	10,6
9	Новгород-Сіверський	6785	7424	14209	3,3
10	Новозибківський	3528	3558	7086	1,6
11	Остерський	10551	11436	21987	5,0
12	Сосницький	18433	19390	37823	8,7
13	Стародубський	12298	13148	25446	5,8
14	Суразький	2069	2184	4253	0,9
15	Чернігівський	15133	15689	30822	7,1
	Всього	210411	226368	436779	100

Таблицю складено і підраховано за даними: Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 409–410.

Кількість козацького населення змінювалась протягом другої половини XIX ст. Так, у 1858 р. вона складала 436661 або 29,7%, то у 1894 р. — 591350 осіб, що складало вже 25,29% від населення Чернігівської губернії¹². На таку кількість населення припадало близько 115975 дворів (30,2%).

В кінці XIX ст. найбільша кількість козаків проживала у південних повітах губернії: Сосницький — 38,8%, Ніжинський — 39,6%, Конопський — 41,8%, Кролевецький — 46,4%, Козелецький — 49,5% Борзнянський — 54%, в усіх разом — близько 40%. Вони були найбільш густо заселеними. Анклавно козаки складали понад 30–40% у деяких районах Остерського, Мглинського, Новгород-Сіверського, Городнянського та Чернігівського повітів¹³ (див. табл. 2, карту в кінці тексту).

Таблиця 2 (закінчення)

№ з/п	Полтавська губернія. 1873 р.				
	Повіти	Чол.	Жін.	Всього	%
1	Полтавський	40546	41857	82403	8,1
2	Гадяцький	40836	42134	82970	8,1
3	Зіньківський	36307	36398	72705	7,1
4	Золотоношенський	53580	54462	108042	10,5
5	Кобеляцький	11874	13236	25110	2,5
6	Костянтиноградський	3967	4244	8211	0,8
7	Кременчуцький	37610	40214	77824	7,6
8	Лохвицький	27521	28606	56127	5,5
9	Лубенський	24208	23556	47764	4,7
10	Миргородський	33583	35242	68825	6,7
11	Переяславський	45094	47129	92223	9,0
12	Пирятинський	34360	34224	68584	6,7
13	Прилуцький	46660	47104	93764	9,1
14	Роменський	36165	36955	73120	7,1
15	Хорольський	33417	34326	67743	6,6
	Всього*	505728	518687	1024415	100

* Враховано козацьке населення позаштатних міст Градижськ і Глинськ.

Таблицю складено і підраховано за даними: Памятная книжка Полтавской губернии за 1874 г. — Полтава, 1875. — С. 209–210.

Вже протягом 1882–1889 рр. козацьке населення складало 984784 особи обох статей, 496433 чоловіків та 488351 жінок, що становило 46,3% сільського населення Полтавської губернії¹⁴. При цьому кількість жінок продовжувала перевищувати кількість чоловіків і цей показник був вищий ніж у середньому по губернії — на 100 чоловіків — 97–98 жінок. Активна в соціально-економічному, репродуктивному віці група від 18 до 59 років у чоловіків складала 47,8%, а у жінок 51,1%, що було вищим за інші групи сільського населення. Козацькі господарства складала більшість — 176 400 (46,4%), в той час як у селян власників — 148779 (39,1%), міщан — 10351 (2,7%), державних селян 2590 (0,7%). На одне господарство припадало в середньому у козаків 5,6 осіб обох статей, селян власників — 5,5, державних селян 5,5, міщан — 5,1. З точки зору економічної користі господарства слід дізнатися й про те, яке співвідношення було в родинях між дорослими та дітьми, а також між виробниками та споживачами (див. табл. 3).

Таблиця 3 (початок)

Кількість чоловіків і жінок на 100 господарств в Полтавській губернії у 1882–1889 рр.

	Козаки		Селяни власники		Державні селяни		Міщани	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
До 7 років	68,4	68,2	67,8	68,4	69,3	73,0	63,4	62,1
7–13	42,9	31,1	42,0	30,8	43,3	32,5	42,5	30,0
14–17	23,4	23,3	23,0	34,9	21,6	25,1	20,7	22,5
18–54	135,3	142,4	133,3	32,5	132,5	141,7	121,1	126,1
55 й вище	13,3	13,6	14,7	30,0	13,2	14,6	10,8	12,8

Складено за даними: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вип. 2.

Таблиця 3 (закінчення)

**Кількість виробників та споживачів в Полтавській губернії
у 1882–1889 рр.**

	Козаки		Селяни власники		Державні селяни		Міщани	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Споживачі	28,9	29,4	29,4	30,4	29,5	30,6	28,7	29,4
Виробники	71,1	70,6	70,6	69,6	70,5	69,4	71,3	70,6

Складено за даними: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вип. 2.

Таким чином, найбільш вигідне економічне становище в зазначені роки зберігалось за міщанами Полтавської губернії. Розглянемо в яких населених пунктах проживали родини «малоросійських козаків», їх кількісні та складові характеристики (див. табл. 4).

Таблиця 4 (початок)

**Населені пункти Чернігівської і Полтавської губерній*.
60-ті роки XIX ст.**

№ з/п	Чернігівська губернія				
	Повіти	Населені пункти (міста, містечка, хутори, села)		Відсоток, населених пунктів із зазначенням “козацькі”	
		козацькі	спільні (козацькі, приватні, казенні)	Всього	
1	2	3	4	5	6
1	Борзненський	9	43	175	31,7
2	Глухівський	27	37	279	26,7
3	Городницький	7	58	267	24,3
4	Козелецький	40	37	190	40,5
5	Конотопський	3	-	186	3,5
6	Кролевецький	24	13	244	15
7	Мглинський	38	42	398	20
8	Ніжинський	5	12	123	13,8

Таблиця 4 (початок)

1	2	3	4	5	6
9	Новгород-Сіверський	17	29	240	19
10	Новозибківський	6	20	218	12
11	Остерський	21	53	185	40
12	Сосницький	49	49	252	38,8
13	Стародубський	16	98	359	31,7
14	Суразький	3	4	282	8,5
15	Чернігівський	7	63	275	17,2
	Всього	252	558	3673	22

Таблиця 4 (закінчення)

№ з/п	Полтавська губернія				
	Повіти	Населені пункти (міста, містечка, хутори, села)		Відсоток, населених пунктів із зазначенням “козацький”	
		козацькі	спільні (козацькі, приватні, казенні)	Всього	
1	Полтавський	124	9	435	30,5
2	Гадяцький	27	41	338	20
3	Зіньківський	97	17	391	29
4	Золотоношенський	3	22	199	12,5
5	Кобеляцький	209	10	621	35
6	Костянтиноградський	-	-	312	-
7	Кременчуцький	20	28	242	20
8	Лохвицький	8	70	192	40,6
9	Лубенський	14	56	157	44,5
10	Миргородський	64	40	218	48
11	Переяславський	7	79	145	59
12	Пирятинський	2	18	192	10,5
13	Прилуцький	10	51	219	27,8
14	Роменський	31	-	599	5
15	Хорольський	51	37	258	34
	Всього*	667	478	4518	25,3

* Враховані адміністративні одиниці. Складено автором за даними: Список населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. — СПб., 1866; Список населенных мест Российской империи. Полтавская губерния. По сведениям 1859 г. — СПб., 1862.

Серед населених пунктів Чернігівської губернії (враховано як адміністративні одиниці), що визначені лише як козацькі, існували окремі хутори, де проживали від 1 до 4 осіб, наприклад, хутори козаків Ветра та Деревинського Козелецького повіту, Деренова та Брилевича Кролевецького повіту, Кошевного Мглинського повіту, Фоміна Новгород-Сіверського повіту. Існували набагато більші села, як то Гусавка Чернігівського повіту, де проживало 296 осіб, Ксьонзівка Кролевецького повіту — 575 осіб, Лески Козелецького повіту — 707, Алтиновка Кролевецького повіту — 1797 осіб, тут знаходилась сільське та волосне управління, ярмарок, базари, парафіяльне училище, дві церкви¹⁵. У Полтавській губернії серед таких хуторів, сіл і містечок можна назвати хутори: Прісковата Могила Кременчуцького повіту, де проживало 10 осіб, Бельмасів і Нечепоренків Зінківського повіту — 16 і 33 особи відповідно, Нелюбівка та Непійнівські Полтавської губернії — 30 та 98, в той час як містечки Белики та Царичанка Кобеляцького повіту мали 4861 і 2571 особу, в першому знаходилась церква, волосне та сільське управління, чотири ярмарки, парафіяльне училище, в другому знаходилось чотири церкви, п'ять ярмарок, воскобійня, базар¹⁶.

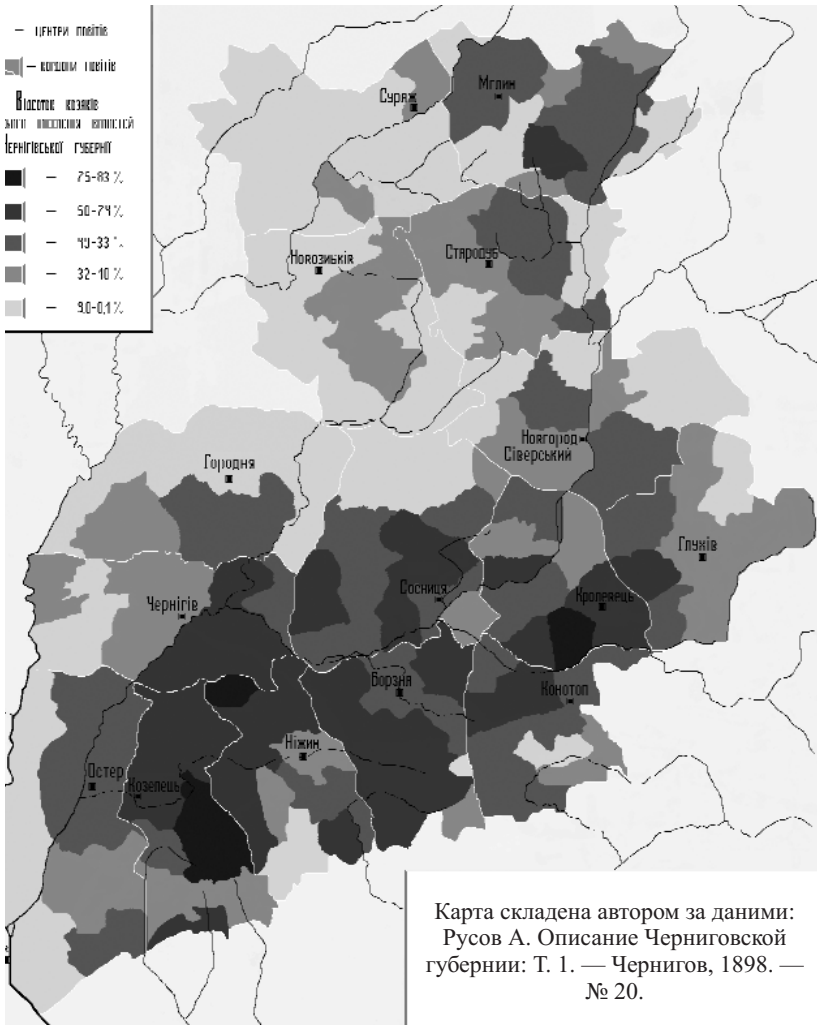
У більшості населення проживало в пунктах, які визначались як козацькі, або козацько-селянські. Серед них Гусавка, Боромики, Стасі, Жуковка, Овдіївка, Салтиківка Чернігівського повіту, Носівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Характерною рисою останнього є те, що Носівка була сотенним містечком і козаки залишили в ній старий поділ на курені (райони): Рожевцева, Боришовцева, Зубкова, Калініна, Краткова, Спаський, Вербовський. Як бачимо, ці назви не нагадують звичні нам назви куренів у Запорозькій Січі, а скоріш за все вони відбивають історію заселення даного населеного пункту¹⁷. На 1860-ті рр. у Носівці проживало 1458 козацьких родин, з яких 180 (12,3%) були заможними, 452 (31%) — середняками, 601 (41,2) — бідняками і 225 (15,4%) — «безхатниками»¹⁸. Подібні назви районів спостерігаємо і в с. Локотки Глухівського повіту Чернігівської губернії, але без зазначення, що це є «курені» — Романівка, Колодківка, Соломківка, Гузівка — їхні назви походили від прізвищ козаків, які заселяли першими ці райони — Романки, Колодки, Гузи, Соломки¹⁹.

Яке ж побутове життя та світогляд мало козацьке населення в цих населених пунктах? Спробуємо навести окремі штрихи та характеристики. Проживаючи разом з селянами козацьке населення чітко відрізнялось від нього, в тому числі збереженням власних традицій. Таку характерну особливість помітив священник с. Вишенок Кролівецького повіту Чернігівської губернії, де в 1869 р. проживало 1150 колишніх селян-кріпаків княгині Долгорукої, 612 козаків, міщан, солдатів та ін.: «Дивна різниця між козаком і селянином. Перший, зберігаючи за собою хвалькуватий гонор, насилу піддається впливу часу та освітнього начала; розважний, стриманий в домашньому житті, чесний. Селянин, особливо молодий, з бажанням йде на зустріч усьому новому, кмітливий, франт, марнотратний. В багатьох випадках виявляє навіть деякого роду витонченість життя, наприклад, вживання самовара, цигарок та ін.»²⁰. Зберігалась різниця і у самосвідомості самих козаків. Зокрема, у 1905 р. священник Євтімій Єфремов с. Середняки Гадяцького повіту Полтавської губернії писав, що парафіяни «просто говорять: “ми мужики” — це колишні кріпаки, “ми козаки” — це колишні реєстрові козаки»²¹. Про це свідчить й священник Микола Пірський містечка Переволочна Кобеляцького повіту Полтавської губернії, коли зауважує, що навіть при дуже скрутному становищі у господарстві в «услуженні» наймались не часто через «власливу обивателям містечка козацької гордості, яка не дозволяє їм йти у батраки»²².

Таким чином, в другій половині XIX ст. для російської влади стало зрозумілим те, що козацьке населення Лівобережної України достатньо підконтрольне і широкомасштабні хвилювання, які могли б призвести до зміни в соціально-політичній системі держави і які не можна було б подолати, більше не загрожують. Внаслідок цього козацтво було поступово «вписане» в загальноросійську суспільну структуру шляхом об'єднання з іншими різними верствами населення. В Чернігівській та Полтавській губерніях вони склали більше половини жителів. Разом з тим це сприяло відродженню зацікавленості своїм минулим, вивченню історії козацтва, зберіганню сімейних документів, архівів тощо, адже тепер це мало протиставити козаків з представниками інших категорій населення, якщо не в офіційних структурах, то хоча б повсякденному житті.

**Карта розселення малоросійських козаків в Чернігівській губернії.
Друга половина XIX ст.**

¹ Н.С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Т. 57. — № 7. — С. 463.

² Підраховано автором за даними: *Пиріг П.В., Любич О.А.* Адміністративно-територіальна реформа та формування чиновницько-бюрократичного апарату на Чернігівщині в першій половині XIX ст. // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. — 2008. — № 1. — Табл. 2.

³ *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство. — С. 84.

⁴ *Дружинина Е.И.* Южная Украина. 1800–1825 гг. — М., 1970. — С. 36.

⁵ *Щербина Ф.* История Кубанского казачьего войска. В 2-х т. — Екатеринбург, 1913. — Т. 2. — С. 49–50.

⁶ Там само. — С. 53.

⁷ *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е.И. Луговая. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 12.

⁸ Підраховано автором за даними: Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 80–81; Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. — Полтава, 1865. — С. 125–126

⁹ Там само. — Т. 2. — Чернигов, 1899. — С. 8.

¹⁰ *Гудима Е.* Краткое географическое описание Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 368, 371.

¹¹ *Русов А.* Описание Черниговской губернии. Т. 1. — Чернигов, 1898. — С. 51, 52.

¹² Карта Черниговской губернии с обозначением отношения казаков к общему числу населения; Карта Черниговской губернии с обозначением густоты населения // *Русов А.* Описание Черниговской губернии — Т. 2 — Чернигов, 1899.

¹³ Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вип. 2. — С. 4, 11, 13.

¹⁴ Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. — СПб., 1866. — С. 62–67, 79.

¹⁵ Список населенных мест Российской империи. Полтавская губерния. По сведениям 1859 г. — С.Пб., 1862. — С. 29, 32, 62, 87, 121.

¹⁶ Там само. — С. 384. Списки населенных мест Российской империи: Т. 48: Черниговская губерния. — СПб., 1866. — С. 133.

¹⁷ *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. — С. 79.

¹⁸ Записки Черниговского губернского статистического комитета. Кн. 1. — Чернигов, 1866. — С. 155–157.

¹⁹ Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1875. — № 2. — С. 64–65.

²⁰ Полтавские епархиальные ведомости. — 1905. — № 25, ч. неофиц. — С. 926.

²¹ Там само. — 1893. — № 14, ч. неофиц. — С. 548.

ГЕОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД В ІСТОРИЧНІЙ РЕГІОНАЛІСТИЦІ ТА СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

У статті представлено авторське бачення переваг геокультурного методу і його новітніх — геоінфокультурних — модифікацій в системі історичного й географічного мислення й уявлень. Спеціальну увагу приділено проблемі їхнього застосування у особливих міждисциплінарних сферах знання — історичній регіоналістиці та географії культури.

Моделювання просторових характеристик минулого — процес, який набуває дедалі більшого значення в умовах розмивання ustalених кордонів під впливом глобалізації і становлення нових інтеграційних структур. Регіоналізм як відображення природного прагнення регіонів до забезпечення власної самодостатності і протистояння глобалізаційним викликам перетворюється у чинник, який визначатиме довгострокову тенденцію світового розвитку. А, отже, проблеми історичного виміру соціально-територіальної диференціації у XXI столітті перебуватимуть у фокусі прискіпливої уваги цілого ряду наукових дисциплін, які сформувалися у предметному полі історичної географії і суміжних сфер наукового пізнання. Йдеться насамперед про історичну регіоналістику, соціальну і політичну географію, географію культури, етнополітичну географію, теоретичну соціологію. Усі ці дисципліни чи наукові напрями об'єднує спеціальний інтерес до проблем простору і геокультурний підхід до дослідження просторово-часових взаємозв'язків.

На 38-му конгресі Міжнародного інституту соціології (Будапешт, 2008) зазначалося, що в кінці XX століття почалося нове «висьове століття» — людство увійшло в етап якісних перетворень, для пояснення яких будуть потрібні нові соціальні теорії. Детерміністські моделі й схеми у «суспільстві невизначеності» не працюють, предметні межі між соціально-гуманітарними дисциплінами розмиваються. Методологічному територіалізму — звичці досліджувати проблеми у просторово-територіальному контексті — протиставляється нова онтологія соціального пізнання, в якій ключову роль відіграють щільність інформаційних

потоків і контроль над ними, циркуляція певних геополітичних образів. Гострої критики зазнає і обмеженість «методологічного націоналізму». За відносно новою категорією, що пропонується для концептуалізації соціального простору — космополітичний реалізм (socio-spatial theory) — стоїть відчуття застарілості одномірних, лінійних уявлень про глобальне/ локальне, поява нових соціогеографічних просторів, усвідомлення необхідності поширення мережевої системи категорій на осмислення територіальності і подолання вузьконаціонального погляду на світ¹.

Про появу нових соціальних спільнот, які складаються на основі мережевих зв'язків, дискутують і філософи. Професора Ілінойського університету США Г. Кисельова турбує очевидний парадокс: епоха постіндустріалізму й глобалізації відображає новий щабель емансипації людини, однак саме ця «масова» людина виявляє схильність до переїдення межі людського. Загальноприйняте розуміння культури базується на розмежуванні створеного людиною і природою. Але все, що створювала людина у спробах звільнитися від впливу природи й соціуму, обертається в кінцевому рахунку ворожою для неї силою. Внаслідок цього у прогресу виявилася і темна сторона — регрес, а носії свідомості й квазісвідомості зіткнулися у смертельному двобої. Особливо яскраво цей парадокс виявляється у суспільствах, що опинилися на периферії глобалізованого світу. Еволюція численних різновидів етнорелігійного фундаменталізму засвідчує, що спроби компенсувати ображене моральне почуття утопічними проектами тягнуть за собою не визволення, а подальше пригноблення, нерідко ще більш жорстоке².

Автору цих роздумів не відмовиш у спостережливості, хоч навряд чи кожен готовий розділити його надії на християнство як універсальну ціннісну систему, здатну повернути в історію ідею прогресу. Значно більш поширеним у сучасному науковому світі є підходи, пов'язані із вірою у можливість культури і з розумінням дистанції між окремими людськими спільнотами. Відправні ідеї таких, геопросторових і історико-культурних підходів можна знайти у спадщині Й.-Г. Гердера — саме він започаткував погляд на історію як продовження історії природи. Історія інтерпретувалася ним у вигляді послідовних стадій змін, і кожна стадія у розвитку культури розглядалася як самоцінна. А справа істориків — досліджувати не тільки загальне й типове, але й унікальне та специфічне³.

Здається, саме цим шляхом намагаються йти представники російської школи історичної географії, пов'язаної з іменами А. Андрєєва, В. Яцунського, А. Медушевського. Особливого значення надається пошукам

критеріїв виділення областей просторового поширення культур — матеріальних і духовних. Саме такий ракурс регіонального членування був обраний для обговорення на «круглому столі», який відбувся у місті Петрозаводську (листопад 2008 р.) Визначення кордонів регіону в історіографічному баченні, системна концепція центр-периферійних відносин, основні параметри механізмів регіонального розвитку, конструювання образу регіону — ці та інші питання обговорювалися у контексті усвідомлення необхідності оновлення традиційних уявлень «про смисл і способи пізнання історичного минулого». Особливий наголос при формулюванні завдань історичної географії робився на еколого-соціальній інтерпретації простору, що передбачає «взаємопов'язаний аналіз географічних умов і культури, врахування локального контексту при визначенні регіонів, кордонів, соціальної топології і тенденцій їх визначення в історії»⁴.

Доводиться констатувати, що вітчизняні фахівці в галузі історичної географії надто рідко вдаються до переосмислення у світлі викликів XXI століття концептуальних підвалин своєї субдисципліни. На обмаль спеціальних історико-географічних досліджень і відставання українських науковців від своїх європейських і російських колег звернуто, зокрема, увагу у довіднику з спеціальних історичних дисциплін⁵.

Здається, краще стоїть справа із оновленням теоретико-методологічного базису в історичній регіоналістиці, яка за останні роки дістала і своє інституційне оформлення у вигляді Сектора теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, і власний друкований орган — «Регіональна історія України» (Інститут історії України НАН України). В усякому разі, взаємодія глобального і локального, діалектика просторових, у тому числі центр-периферійних відносин, еволюція форм адміністративно-територіального устрою вперше почали розглядатися на українському матеріалі саме в руслі історичної регіоналістики⁶.

Те, що регіональний ракурс у дослідженні історії відкриває чимало нових можливостей для з'ясування складного переплетення глобального і локального, сьогодні уже не потребує доведення. З появою нового наукового міждисциплінарного напрямку — регіоналістики, зазначає відомий російський фахівець у галузі українознавства й полоністики Л.Горизонтов, у історичній науці з'явився такий же важливий інструмент просторового моделювання, яким є періодизація для впорядкування наших уявлень про час. «Мовою філософії завдання історичної регіоналістики можна сформулювати як пізнання діалектики частини — цілого — цілісності стосовно розгортання історії у просторі. Історична

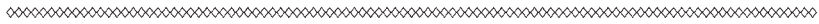
географія у цьому зв'язку перестає бути допоміжною дисципліною, покликаною виконувати головним чином наглядово-ілюстративну функцію»⁷.

У будь-якій країні, а особливо в країнах з високим рівнем регіональної диференціації, регіони пов'язані між собою складними механізмами взаємодії, взаємопритягання і взаємовідштовхування. Тут зазвичай стикаються різноспрямовані інтереси, взаємодіють доцентрові і відцентрові сили. Зрозуміти логіку вчинків регіональних еліт неможливо без заглиблення в пласти історії, без врахування взаємодії регіоноутворюючих маркерів на різних історичних етапах. Серйозне просування на цьому шляху досягається лише на основі міждисциплінарної взаємодії істориків, географів, культурологів, економістів, політологів, фахівців у галузі теорії управління, представників інших соціогуманітарних дисциплін та напрямків досліджень історичної проблематики.

Успішність цієї міждисциплінарної взаємодії значною мірою залежить від узгодження методологічних підходів, які у кожній з названих дисциплін відзначаються своєрідністю. Однак є серед них і такі, які здатні сформувати надійний фундамент для співпраці. Йдеться насамперед про геокультурний підхід, який однаково продуктивний і для регіоналістики, і для ландшафтознавства, і для географії культури.

Кожний соціум має власне географічне середовище — сукупність елементів природного, соціального, етнокультурного характеру, які значною мірою детермінують умови буття. Від рівня культури залежить вибір соціумом того чи іншого варіанту суспільної організації, і надалі цей його вибір визначає, якщо застосовувати запропоновану зарубіжними економістами категорію *path dependence* («залежність від раніше пройденого шляху»), алгоритм його розвитку. В етнокультурознавстві поєднання цих чинників позначається формулою «геокультурний простір функціонування національної культури»⁸. Обмежений та ієрархізований, цей простір є тим ресурсом, який забезпечує внутрішню сталість нації, її здатність протистояти небажаним зовнішнім впливам. Йому притаманні специфічні типи господарювання, політичних культур, функціональних міжособистісних зв'язків, власна ідентичність.

Геокультурний підхід у дослідженні взаємодії часових і просторових явищ орієнтований на дослідження системотворчих зв'язків, що характеризують відносини культури і національного простору, становлення локальних культурних форм. У західній політичній думці його активно утверджував А. Тойнбі, у російській — М. Данилевський та М. Бердяєв, в українській — М. Грушевський, І. Лисяк-Рудницький, Є. Маланюк.

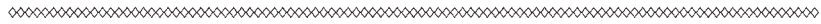

Геокультурні підходи, трансформовані до сучасного контексту геополітики та геоekonomіки, створюють основу для формування нового образу країни, її ресурсного потенціалу, територіальної структури з врахуванням географічних, мовних, культурних, релігійних особливостей її частин та специфічної регіональної ідентичності. Якщо для геоekonomіки основоположними є поняття ринків, товарних потоків, в рамках геокультури особливої ваги набувають поняття культурних ландшафтів, мереж, антропоструктур, переміщень населення.

У сучасних теоріях глобалізації виокремлюється ряд ключових тенденцій — геокультурних мегатрендів. Це, по-перше, геокультурна поляризація, яка в геополітиці набуває вигляду «зіткнення цивілізацій» (С. Гантінгтон), а в геоekonomіці — «зіткнення устроїв» (О. Неклесса). По-друге, це геокультурна асиміляція (макдональдизація), гомогенізація культур, що здійснюється за допомогою поширення західних стандартів на всі сфери життя. По-третє, це геокультурний ізоляціонізм у вигляді блоків, т.зв. санітарних кордонів тощо. По-четверте, це геокультурна мозаїчність — диверсифікація багатоманітного світу людських культур. «Світ на наших очах перетворюється на складну мозаїку взаємопроникнених одна в одну транслокальних культур, які утворюють нові культурні регіони, що мають мереживну природу»⁹. В Україні геокультурний ландшафт представлений рядом накладених один на одний історико-культурних та ідентифікаційних ареалів з виразним незбігом мовних, етнічних та конфесійних карт.

Очевидно, що за умов усвідомлення регіонами своєї самодостатності та здатності до саморозвитку геокультурні підходи не меншою мірою, ніж геоekonomічні, здатні забезпечити новий рівень аналізу регіональних систем, у тому числі співвідношення регіональних, національних і загальногромадянських цінностей, формування регіональної самосвідомості тощо. За І. Мурзіною, «культурологічний зріз дає змогу змінити бачення регіону, зрозуміти його унікальність і одночасно «включеність» у культурний простір країни і світу, відкрити особливості сформованого тут типу особистості, способів комунікації, форм духовного освоєння світу»¹⁰. Геокультурні підходи створюють можливість збагачення усієї системи трансляції соціального досвіду. Регіональна культура виступає як інтегратор етнічно різноманітних елементів, створюючи ґрунт для вироблення моделей полікультурності.

Геокультурні підходи відрізняються від історико-генетичних насамперед схильністю до діахронії. Якщо історична наука тяжіє до вертикальних історичних зрізів (за періодами) і генетичних схем, то історична

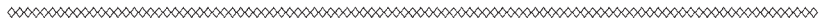

географія і культурологія виходять з необхідності пов'язати історичні зрізи і визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта — його походження, послідовність і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до історії освоєння території, специфіки природокористування, комунікацій, топоніміки, формування регіональної свідомості.

За умов глобалізації геокультурні підходи до вивчення просторової специфіки дістають нову динаміку у зв'язку з диверсифікацією функцій держав, неможливістю контролювати культурно-інформаційні потоки в межах національних кордонів. Коли простір місць, за М. Кастельсом, поступається своїми прерогативами простору потоків, відбувається істотне переосмислення суті всіх культурно-комунікаційних процесів, у тому числі й регіональної культурної поліморфності. Культурні коди формують простір прийняття управлінських рішень, влада зосереджується в мережах інформативного обміну й маніпуляції символами¹¹. Супутникові телекомунікації, цифрові технології посилюють вплив культурного середовища на людину, чим зумовлене об'єктивне зростання значення культурного потенціалу, створеного впродовж віків, історико-культурної спадщини.

Новітні підходи до взаємодії природи і суспільства в замкнених ареалах поступово звільняються від притаманної радянській системі світосприймання однолінійності і означають відхід від тодішньої моделі делокалізації простору. Регіональні спільноти лишаються «уявленими» (термін Б.Андерсона), але регіональна ідентичність стає цінністю, яка вже піддається оціночним, здебільшого соціологічним, вимірам. Стає можливим, по-перше, створення культурно-ментальних моделей дослідження простору, простеження впливу різних стресів на зміну поведінкових стереотипів і формування нових способів адаптації. В Україні досліджуються, зокрема, вплив екологічних стресів на процеси розселення, реконструюються механізми і закономірності антропогенізації відповідних певній епосі ландшафтів. Простежується роль культури у процесах внутрішнього «ущільнення» регіонального простору.

Геокультурний підхід, по-друге, спонукає до істотного переосмислення поняття простору у зв'язці «простір — час». Простір усвідомлюється не тільки як синонім території, але й як вміщена у певні рамки соціальна реальність, «ансамбль невидимих зв'язків» (П. Бурдьє)¹². Поняття економічного, політичного, культурного, інформаційного простору, як правило, не є чітко локалізованими, але вони конструюються з урахуванням як природно зумовлених, так і створених діяльністю людини

обмежувачів. Саме на цьому ґрунті на Заході успішно розвивається школа «критичної геополітики», яка розробляє концепції нових вимірів безпеки з орієнтацією не стільки на територіально-географічне, скільки на інтерсуб'єктивне бачення простору. Особлива увага при цьому звертається на зміну рівнів просторової організації сучасного світу та характеру ієрархічності світ-системних зв'язків, появу нових різновидів регіонів (мета-, мезо-, трансрегіони) тощо. А основою структурування такого простору виступають диференціації — аналіз відмінностей, сформованих в процесі історичного розвитку різними культурними практиками.

Індивідуалізуючий геокультурний підхід передбачає, по-третє, комплексне дослідження окремо взятої території як історично сформованої спільноти, соціокультурної цілісності, що має власний, притаманний лише їй темпоритм розвитку. Водночас увага фокусується на його місці в системі центр-периферійних відносин, особливостях регіонального політичного процесу і специфічних рисах локальної ідентичності. Регіональна діагностика здійснюється як у формі моніторингу суспільних настроїв, так і за допомогою зосередження уваги на окремих case-studies в історичній ретроспективі і в сучасних умовах. Аналізується місцевий «пантеон героїв», особливості історичних традицій та регіонального міфотворення, відповідна символіка. Предметом постійної дослідницької уваги є стереотипізація образів Іншого у суспільній свідомості — як віддзеркалення особливостей світосприймання та соціонормативної і політичної культури, або ж як інструмент маніпулювання свідомістю.

Геополітичний дискурс модерну упродовж кількох століть базувався на дихотомії «передові — відсталі», «Захід — Схід». Спрямований на виправдання територіального експансіонізму і війн як неминучого супутника нерівного розподілу ресурсів і силових можливостей, він підкріплювався соціал-дарвіністськими теоріями, які розглядали цивілізаційні, расові й державні ієрархії як природний стан речей. Епоха постмодерну покликала до життя нову інформаційно-технологічну парадигму — концепцію мережевого суспільства. Соціотехнічні мережі, описані М. Кастельсом, істотно підривають традиційний фундамент географії. За Бруно Латуром, «поняття мережі допомагає скинути тиранію географів у визначенні простору», традиційна географія реального простору у його викладі стає просто однією з багатьох мереж¹³. Мережі розмивають традиційне розмежування локального, національного і глобального, створюючи перебудований «глокальний» простір.

Нові схеми далеко не всіма науковцями визнаються бездоганними — їх критикують за технологічний детермінізм і еклєктизм. Хаотичність,

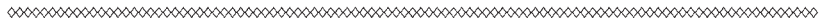

гібридність і змішаність наших соціопросторових практик, зауважує Дж. О'Тоал, часто вислизає від влади теорій, що ми їх розвиваємо¹⁴. А це означає, що геокультурний підхід у порівняльних дослідженнях зберігає свій потенціал, але дедалі більше трансформується у геоінфокультурний.

Фактом, однак, залишається те, що саме завдяки активному засвоєнню геокультурних підходів вітчизняна історична регіоналістика усталила свій дисциплінарний статус і дістала можливість дослідження регіонів різних рівнів з врахуванням історичних, демографічних, етнонаціональних, релігійних, екологічних, природно-ресурсних, політико-правових особливостей і ролі кожного з них у загальноукраїнському й міжнародному поділі праці. Об'єктом дослідження в ній виступають різнопланові явища регіоналізму й регіоналізації, а предметом — специфічність регіонального розвитку у територіальному й управлінському вимірі. Якщо глобалістика вивчає макросоціоприродні системи, то регіоналістика — такі ж системи на мезо- і мікрорівні.

Регіональний ракурс наукового пізнання дає змогу побачити регіон як цілісну систему типів господарських зв'язків, комунікацій, фінансових потоків, оцінити його роль у трансляції цінностей світової й національної культури, зрозуміти його історично сформовану унікальність і водночас його місце в економічному, політичному, культурному просторі країни. Загальною тенденцією сучасного розуміння регіоналізму є відхід від погляду на регіон як тільки населений фізичний і політичний простір. Регіон осмислюється насамперед як певна соціокультурна спільнота з притаманними їй механізмами відтворення, самопізнання й самовираження. Дедалі більше стає аксіомою, що таке осмислення можливе лише на основі занурення у специфічну ауру регіональних типів світовідчуття й світорозуміння, регіональних настроїв і уподобань, що змінювалися впродовж віків. Першорядної ваги при цьому набуває аналіз співвідношення регіональних, національних і загальносвітових інтересів і цінностей, проблем регіоналізації суспільної свідомості, індикаторів регіональних стилів поведінки.

Регіоналістика органічно входить у сферу соціально-економічної та історичної географії, теорії управління, культурології, політології, народознавства як міждисциплінарний науковий напрям. Вона розглядається як комплексна синтезуюча дисципліна, яка досліджує процеси діяльності людини і створювані нею матеріальні і духовні цінності в рамках географічного простору регіону. *Географічна* складова регіоналістики включає в себе опис природних умов і ресурсів, взаємовідносин людини і ландшафту, а також символів і кодів, що проєктуються культурою

даного регіону на освоєний нею простір (останнє завдання розв'язується в межах порівняно нового напрямку — культурної географії). *Історико-культурна* складова — це історія заселення і освоєння регіону, формування в його межах певного типу культури і регіональної ідентичності. *Демографічна* складова включає дослідження проблем розселення, розміщення трудових ресурсів, переміщень населення. *Етнокультурна* зосереджує увагу на регіональному вимірі ціннісних систем, мови, вірувань, традицій, а також на процесах міжкультурної взаємодії.

Підпорядкованість регіоналістики завданням оптимізації розміщення продуктивних сил, обґрунтування раціональних шляхів і способів розвитку територій, подолання просторових диспропорцій у рівнях життя і надалі визначатиме пріоритетність її економічної складової. А проте дійовим засобом впливу на процеси регіонального розвитку вона зможе стати лише за умови розширення свого наукового простору — насамперед за рахунок освоєння масиву знань про соціальні, культурні, етнодемографічні процеси в регіонах. Не менш важливим резервом підвищення її ефективності є занурення у сферу історичного знання. Кожна з проблем, які доводиться розв'язувати сьогодні, має свої історичні витоки, і без їх розуміння неможливо вибудовувати моделі сталого регіонального розвитку. Кількох років виявилось достатньо, щоб необхідність виокремлення історичної регіоналістики у відносно автономний науковий напрям в Україні була усвідомлена як на рівні наукової громадськості, так і на рівні владних структур.

Вітчизняна історична регіоналістика сформувалася на ґрунті ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у межах історично сформованих регіонів на основі врахування особливостей освоєння простору, характеру розселення, територіальної структури, урбанізованості території, збереженості чи розмитості комплексів традиційної культури. Розвиваючи традиції «землеописань» та «обласництва» в історіографії, історична регіоналістика нині дістала можливість виходу на новий рівень міждисциплінарного синтезу — з аналізом «семіотики культурного простору», регіональної самосвідомості, асиміляційних і трансформаційних процесів. Очевидною є необхідність переходу від фрагментарного дослідження того або іншого регіону до комплексного осмислення регіоналізму і породжуваних ним проблем. Зробити це без заглиблення в культурні пласти історії практично неможливо.

Остання чверть ХХ ст. ознаменувалася активним освоєнням в історичних дослідженнях здобутків і гіпотез інших дисциплін, які також

вивчають соціум у його територіальних вимірах. За свідченням російського фахівця в питаннях методології історії Л. Репіної, «все гучніше звучить заклик до подолання антитези сциентистської і гуманістичної тенденцій, структурного й антропологічного підходів, макро- і мікроісторії, системного й динамічного бачення історичного процесу»¹⁵. Регіоналістика, що перебуває на порубіжжі соціогуманітарного, природничого, інформаційного знання, дістає майже необмежені можливості збагачення понятійно-категоріального апарату історичної науки за рахунок активного осмислення в межах власного предметного поля загальнонаукових категорій і понять. Мультипарадигмальний і міждисциплінарний синтез методів — головна ознака постмодерністських підходів у дослідженні соціальної реальності, які виходять з ідеї «глокальної» організації простору, «ретериторіалізації», зміни значення «місця» у «світі потоків». Традиційні концепції територіальності зазнали впродовж останніх років істотної девальвації. Нові мультипарадигмальні підходи не тільки є засобом уникнення жорсткого універсалізму, але й створюють ґрунт для аналізу складних суспільних явищ у координатах цивілізаційного виміру.

Сучасна регіоналістика оперує поняттями політико-географічного, соціального, культурного, конструйованого, життєвого, психологічного простору, а останнім часом — і когнітивного («простір науки»). Введення в обіг понять «науковий простір», «наукофера», уявляється особливо важливим внаслідок того, що вони дають можливість розглядати науку як феномен, що піддається дослідженню об'єктивними методами. Зокрема, з'являється можливість виявляти особливості простору окремих наукових дисциплін і вивчати їх взаємодію¹⁶.

Перспективним напрямом дослідження регіональних господарських комплексів є аналіз їхньої життєдіяльності в руслі теорії ландшафтно-господарських систем. Вітчизняна географія, пропонуючи широкий спектр підходів до розуміння ландшафту як синтезу природно-географічних та соціально-економічних чинників, віддає перевагу ландшафтно-генетичному принципу, відповідно до якого структуризація та класифікація ландшафтів відбувається на основі врахування їхньої генези, історії розвитку, функціональних взаємозв'язків між компонентами ландшафтів, ступеня їх змінності, закономірностей просторової диференціації. При цьому ландшафт постає продуктом тривалої соціально-природної коеволюції¹⁷. Антропогенно-ландшафтна структура ареалу природокористування дає уявлення про освоєність досліджуваного регіону на кожному з історичних етапів його розвитку. Механізми

взаємодії населення, господарства і ландшафту досліджуються методами географії, історії, статистики, демографії та інших наук. Поняття «граничне навантаження», «насиченість», «демографічна ємність ландшафту» дають змогу виміряти максимальну кількість населення, яка може існувати на території регіону при даному рівні розвитку продуктивних сил.

А втім, історико-ландшафтне районування лишається недостатньо розробленим напрямом історичного ландшафтознавства. На думку фахівців, в межах кожного історичного зрізу можливим є здійснення районування за критеріями односпрямованості процесів антропізації ландшафтів, «але інтегральне районування за всю історію природокористування в регіоні викликає значні методологічні ускладнення... Одним з можливих є шлях насичення історико-ландшафтною інформацією таксонів фізико-географічного районування»¹⁸. Текстові описи історико-ландшафтного аналізу надто громіздкі і тому часто замінюються графічними моделями.

В сучасних умовах в теорії регіоналістики увага фокусується насамперед на осмисленні нової ролі колективних регіональних об'єднань, моделюванні нових схем відносин центру і регіонів, шляхів подолання «проблеми депресивності». Іде процес стимулювання міждисциплінарної взаємодії — до неї прилучаються фахівці в галузі політичної географії, геоekonomіки, геоeкології, соціальної психології, конфліктології. Уважно досліджуються форми міжрегіонального і транскордонного співробітництва, у зв'язку з яким з'явилися нові поняття «еврорегіон», «трансрегіоналізація». При цьому еврорегіон не є ні державною, ні наднаціональною структурою; він тільки визначає рамки співробітництва в господарській, гуманітарній, науковій, природоохоронній сферах. Поліваріантне розуміння регіону як специфічного об'єкта політики й управління стимулює теоретизацію пошуків розмежування вчення про регіон і регіональних аспектів внутрішньої та зовнішньої політики¹⁹.

Основою новітніх геоінфокультурних підходів є розуміння національного простору як етносоціоприродного утворення, що виникає в процесі взаємодії людини та її культури з природою, а також під впливом певних зовнішніх, насамперед комунікаційних, чинників. Йдеться, таким чином, не стільки про фізичний простір, скільки про конструйоване соціумами просторове середовище, тобто про простір, організований і окультурений людиною. Поняття «культурний простір», за В. Тішковим, передбачає взаємодію чотирьох субстанцій — простору, часу, смислу і

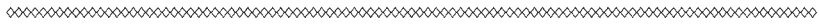

комунікації — і є надзвичайно містким. Воно включає геопростір, соціальний, поведінковий, психологічний, інформаційний і навіть уявний простір²⁰.

Накладаючись на реалії політичного життя, моделі, що дають уявлення про внутрішню територіальну організацію, створюють, за Р. Туровським, інтегральні культурно-політичні системи. На основі застосування хорологічного методу виникає нове бачення політичного ландшафту — просторово-організованої системи, що включає в себе феномени політичного життя й соціоприродні чинники і характеризується територіальністю (протяжністю, площею). Розглядати політичний ландшафт лише в його візуальній формі малопродуктивно — для його всебічного аналізу необхідно враховувати особливості місцевої політичної культури, що склалися історично, як і специфіку сучасного політичного процесу. Відмінності між регіонами, що виявляються у світоглядних орієнтаціях і ціннісних пріоритетах, вважає Р. Туровський, дають підставу для розгляду поряд з національними політичними культурами також регіональних політичних культур²¹.

Сукупність уявлень про простір, його наповнення, структуру, власності його частин, адекватна даному контексту, географами позначається поняттям «когнітивно-географічний контекст» (КГК). КГК являє собою спектр взаємопов'язаних просторових уявлень, які «схоплюють» географічний образ і роблять його доступним для наукового «препарування». Найбільш поширеним КГК, за Н. Замятіною, є той, який умовно можна назвати планіметричним. Географічні образи, що в ньому взаємодіють, нагадують геометричні елементи площини: точки (міста, регіони, країни), лінії (кордони і шляхи сполучення), фігури (регіони і країни у відношенні до внутрішніх географічних об'єктів). Співвідношення кількох просторових об'єктів передається поняттям «елементарні хорологічні співвідношення».

Осмилення процесу окультурення простору і центрування в ньому просторових образів і кордонів — одне з пріоритетних завдань історичної регіоналістики. При цьому надзвичайно важливим уявляється зважений підхід до врахування геопросторових чинників: адже зрештою територію і кордони формують не стільки степи чи гори, скільки війни, політична боротьба, династичні угоди тощо. Часові й просторові параметри тут тісно переплітаються, а на просторові уявлення обов'язково накладаються політичні. Так виникає політико-географічний образ території (ПГО) — сполучення географічних і політичних уявлень про той чи інший географічний простір. Його формують не лише політичні,

але й культурно-, економіко-, історико- і соціальногеографічні образи, у тому числі й ті, які складаються на основі геопросторових уявлень місцевого населення, політичних, військових, державних діячів тощо²².

Загалом же хорологічні підходи в осмисленні «окультуреного» простору дають більше, порівняно з хронологічними, матеріалу для висновків і узагальнень, оскільки дозволяють повніше врахувати залежність місцевої ментальності від специфічних умов і зовнішніх впливів. Регіональні особливості виступають при цьому не реліктами минулого, а безпосереднім результатом багатогранного за своїми виявами процесу культурної еволюції. Дослідження регіональної специфіки дає змогу підкріпити конкретно-історичним матеріалом ідею багатомірності історичного процесу, виявити причини і наслідки існуючого різноманіття культурних форм і поведінкових реакцій.

Аналогічні методи дослідження окультуреного простору застосовує і новий напрям суспільної географії — географія культури. Сформувавшись на перетині суспільної географії та культурології, географія культури виводить свій початок від культурної географії у викладі фундатора вітчизняної географії С. Рудницького, а також від філософсько-психологічних побудов О. Кульчицького. Відштовхуючись від геосоціокультурних підходів С. Рудницького, культурологи вибудовують новітню типологізацію соціально-історичних організмів (демосоціор, геосоціор, етносоціор тощо)²³. На погляд етнопсихологів, територіальні, історичні, геополітичні, етнокультурні, соціально-економічні та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їх утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління і використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон. Соціально-психологічними дослідженнями доведено існування на території України чотирьох виразних культурно-інформаційних систем: центральної, західної, східної та південної.

Що ж до самого поняття «географія культури», то воно існує у двох — широкому і вужчому — трактуваннях. У широкому розумінні географія культури виступає як одна з галузей суспільної географії, що досліджує геопросторову організацію культури та її підсистем (форм прояву) — етнополітичних, релігійних та історико-політичних. У вужчому розумінні вона є підсистемою (другого порядку) економічної географії, точніше однієї з її галузей — географії сфери послуг²⁴.

Геокультурний підхід, отже, відкриває широкі можливості для утвердження просторового бачення проблем культурного розвитку, зближуючи

природничі й гуманітарні галузі знання і створюючи нові можливості системного підходу до пояснення співвідношення локального і регіонального, української і «малоросійської» ідентичності, патріотизму й націоналізму тощо. Він дає можливість представити кожний регіон як компактну територіальну спільноту, яка характеризується спільними інтересами, специфічною самосвідомістю, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій, відмінностями у соціонормативній і політичній культурі.

¹ Див.: *Култыгин В.П.* От локального универсализма к глобальному контекстуализму // Социс. — 2009. — № 1. — С. 24–32.

² *Киселев Г.С.* «Тайна прогресса» и возможность истории // Вопросы философии. — 2009. — № 2. — С. 3–19.

³ *Гердер И.-Г.* Идеи к философии истории человечества. — М., 1977. — С. 102–103.

⁴ *Медушевский А.Н.* Региональная история в глобальном измерении // Российская история. — 2009. — № 3. — С. 5, 13.

⁵ *Балабушевич І.* Географія історична // Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. — К., 2008. — С. 131–138.

⁶ *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003; *Її ж.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х чч. — К., 2009.

⁷ *Горизонтов Л.Е.* Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — М., 2005. — С. 3.

⁸ Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи / За ред. Ю. Римаренка. — Ч. I. — К., 2000. — С. 77.

⁹ *Онщенко І.Г.* Міжетнічні відносини в Україні: геополітичні, гео економічні та геокультурні фактори впливу // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. — К., 2004. — С. 156–157.

¹⁰ *Мурзина И.Я.* Методологические аспекты изучения региональной культуры // Социс. — 2004. — № 2. — С. 62.

¹¹ *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М., 2000. — С. 502–503.

¹² *Бурдьё П.* Социология политики. — М., 1993. — С. 299.

¹³ *Latour D.* On actor-network theory: A few clarifications // <http://www.keele.cstt.latour.html>.

¹⁴ *О'Толл Дж.* Геополітика постмодерна? Геополитические представления модерна и за их пределами // Политическая наука (Москва). — 2009. — № 1. — С. 223.

¹⁵ *Ретина Л.П.* «Новая историческая наука» и социальная история. — М., 1998. — С. 43.

¹⁶ Див.: *Рижко Л.В.* Науковий простір: філософський і наукознавчий аспекти. — К., 2000. — С. 8–9, 14–15.

¹⁷ Див.: *Сминтина О.В.* Проблема взаємодії природи і суспільства в гуманітарних та природничих науках // Записки історичного факультету Одеського національного університету. — Вип. 13. — Одеса, 2003. — С. 5–13.

¹⁸ *Романчук С.П.* Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. — К., 1998. — С. 4–35.

¹⁹ Див. докладніше: *Керецман В.* Проблеми формування регіональної політики та регіонального управління в Україні // Регіональні студії. — Вип. 1. — Ужгород, 2001. — С. 11–12.

²⁰ *Тишков В.А.* Культурный смысл пространства // <http://www.ethnonet.ru/lib/html>.

²¹ *Туровский Р.Ф.* Политический ландшафт как категория политического анализа // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 1995. — № 3. — С. 33–44.

²² *Чичихин В.В.* Политико-географические образы субъектов РФ: факторы формирования // Полис. — 2005. — № 2. — С. 64–65.

²³ *Воропаєва Т.* Україна: соціор, геосоціор, етносоціор // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. — К., 2003. — С. 142–152.

²⁴ *Ровенчак І.* Категорія «культури» у суспільній географії // Вісник Львівського університету. Серія географічна. — 2004. — Вип. 30. — С. 274–277.

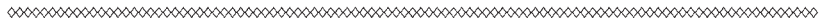
**ГЕОГРАФІЯ ЗАПОРІЖЖЯ:
ЗА ОПИСАМИ М. ПАШКОВСЬКОГО (1615)
ТА С. ШИМАНОВСЬКОГО (1642)**

Стаття присвячена двом малознаним віршованим описам козацького Запоріжжя кінця XVI — першої половини XVII ст. Доводиться, що представлена в них історико-географічна інформація помітно розширює можливості представлення «запорізького сюжету» у вітчизняній історіографії.

Не секрет, що можливості представлення раннього періоду історії козацького Запоріжжя, обмежені доволі скромною «джерельною базою». Тому, творені досі картини минулого запорожців легко наражаються на закиди у надмірній фрагментарності. Відтак, кожне «нове» джерело, з якого ми можемо почерпнути знання відносно згаданої проблематики, викликає примітний ентузіазм і прискіпливу увагу доволі широкого кола дослідників.

До таких «неінтегрованих» до модерного українознавства наративів належать і запорізькі фрагменти двох віршованих творів першої половини XVII століття — Мартина Пашковського «Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatory, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie ... tych pogan ...: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiey ...», видані у Кракові 1615 р. (далі «Історії турецькі»), а також Самуеля Шимановського «Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronacyey naiasnieyszego Wladislawa IV z laski Bożey krola polskiego etc. krotkie opisanie różnych expedicyi...», друкований у Варшаві 1642 р. (далі — «Марс савроматський»). Обидва вони містять унікальну історико-географічну інформацію, представлення якої і присвячена ця стаття.

Основою для першого твору стала оповідь про своє бурхливе життя шляхтича з «дому худого» — Якуба (Якова?) Кимиковського (Kimi-kowski)!. Вона розпочинається просто класично для українського героя — коли йому «тринадцятий минало». Отже у 13 років нащадка убогої шляхетської родини віддали служити на двір відомого згодом оборонця

«Русі», магната Яна-Щасного Гербурта (1567–1616). Оскільки основні маєтності Гербурта були на Західній Україні (Руське воєводство) логічно припустити, що це й була мала батьківщина Кимиковського. Судячи по хронології подальших подій, йдеться про 1585 р. По двох роках служби, себто під час т.зв. «другого безкоролів'я», коли по смерті Стефана Баторія за польський престол змагалися австрійський ерцгерцог Максиміліан і шведський королевич Сигізмунд Ваза, Гербурт віддав хлопця на двір свого вельможнішого приятеля — «князя на Олиці» Станіслава Радзівіла (1559–1599).

Тут доля Кимиковського і зробила перший кульбіт. Невдовзі після цього «переводу» на Волинь (прослужив трохи більше «*pultrzecia lata*» — 2,5 роки), Радзівіл послав юнака з листами до Маначина (маєтність Вишневецьких недалеко Старокостянтинова), де перебував один з князів Вишневецьких (Костянтин?). Це був час великого татарського набігу 1589 р. (друга половина серпня), відтак, не дивно, що між Базалією та Костянтиновим (Старокостянтиновим), над річкою Случчю, гінця зловили татари.

Бранця завезли в ногайські степи Приазов'я («*Do Nahay*»). Тут Пашковський робить розлогий «етнографічний» відступ з описом ногайців. Тут він цілком базується на знаному тексті з посольства Андрія Тарановського², яке 1569 р. добиралося аж під Астрахань.

У татарському полоні Кимиковський перебував цілий рік, випасаючи коней та овець при ногайських «сараях» (себто палацах-ставках татарської знаті). З його «вражень» тут згадана вправність татар у доланні річок (а саме Дніпра) на конях вплав і картини спустошення українних земель Корони (неоригінальність цих вражень підштовхує до думки, що тут ужито літературно-стереотипні штампи).

Далі юнак утік на Запоріжжя, де і прожив з козаками три чверті року. Оповідання про цей період життя Кимиковського і є найцікавішим для цієї розвідки³. Адже інших картин життя Запоріжжя 1590–1591 рр. та ще й креслених з перспективи простого козака далєбі не існує.

Запорожцям Кимиковський став у нагоді передусім як провідник, який, зі свіжого досвіду полоняника, міг вказати шляхи до найбагатших татарських улусів. Тут і стикаємося з окресленням «оперативного простору» тогочасних низовців. Починається він на Лівобережжі:

Z iedną stronę nad rzeką tam Sutsu rzeczoną/
A po Rusku Mołoczna/ a zaś drugą stroną
U wołowych Kurhanow/ y z miężnym Hetmanem
W końskiej Pereboinie/ walecznym Bogdanem

Mikoszynskim/ co zdawna zową konską wodą/
Y ta gdzie się z dawnych lat/ sczycił swą swobodę
Kniaś Misyey u Maiakow: a ty tam Maiaki/
Mianuią w sczyrym polu Kozackiemi znaki.
Ktore byl ten Kniaś Misyey niekiedy postawił/
Y tym wieczną pamiętkę cnym Junakom wślawił.
Y przy Białey krynicy czynił swe zasadzki/
Gdzie miał Kozak z Tatarzy często krawe schadzki:
Y u Kamien zatonu miewał swe przywody/
Na Tatarzy/ y wielkie im tam czynił szkody

[З одного боку над рікою там Сут-су прозиваною, а по-руські Молочною⁴, а другою ж стороною у Волових Курганів, в Кінській Перебійні⁵, що здавна зуть Кінською Водою — із мужнім гетьманом, хоробрим Богданом Микошинським⁶. Там, де за давніх літ пишався своєю свободою князь Місей⁷ у Маяків. І ті-то Маяки, зуться в щирому полю козацькими знаками. Котрі було той князь Місей колись поставив і тим вічну пам'ятку поштивим молодцям уславив. І при Білій Криниці⁸ чинив свої засідки, де мав козак з татари часто криваві зіткнення. І у Кам'яного Затону⁹ мав свої приводи на татар і великі там чинив їм шкоди]

Як бачимо, на лівобережжі запорожці 1590–1591 рр. «тримали» доволі вузький фронт віссю якого була р. Кінська¹⁰. Далі у Кимиковського-Пашковського описаний «морський фронт» низовців:

Tenże z Kozaki chodził/ y na Czarne Morze/
Gdzie nie ieden Karawan Turski wodę porze.
A naprzod pod Biłagrod/ gdzie s korzyścią wielką
Wzięli Okręt Turecki/ y z armatą wszelką.
Turkow wiele pobili. Zaś od Bilagroda
Zaniosta ich pogodnym wiatrem Morska woda.
Na iedną wyspę/ którą pospolitą mową/
Hadieczow Ostrow z Ruska od dawnych lat zową:
Tę Insulę tak zową nie bez swey przyczyny/
Hadieczow ostrow: Bo tam iest wiele gadziny.
Y dziwowidzow morskich/ y rozmaitego
Chrobactwa/ tudziesz ptastwa morzu przywykłego.
Ktore y tu/ y owdzie gorę wylatuie/
A barzo smrodliwy iad od nich zalatuie.
Babami ie tam zową/ więtsze niż Labęćie/
A Zeglarzom ten wysep/ iest na wielkim wstręćie.

Тамже з Тatarskiej Ziemi/ z Miasta rzeczonego
Kozłow/ przyszło Galer dwie: na ktorych naszego
Ludu więźniow wybranych do tyśiąca bylo/
A nawiast z dziećmi ośm set/ tych się nie liczylu.
Turkow też nad pułtora tyśiąca nic więcey
Nie było/ tam Kozacy przypadszy co pręccey
Ku onym dwom Galerom/ Turki wyśćinali/
Więźniow wyswobodzili/ wielką otrzymali
Zdobycz/ z którą się do swych Porohow wroćili/
A onę korzyść między swoje rozdzielili.

[Той же з козаками ходив і на Чорне море, де не один караван турецький воду поре. А насамперед під Білгород¹¹, де з користю великою взяли судно турецьке із арматою всілякою. Турків чимало побили. Від Білгорода ж занесла їх погодиним вітром морська вода на один острів, котрий простою мовою Гадячів-острів по-руськи від давніх літ звать. Той острів так звать не без причини Гадячим островом¹²: бо там є чимало гадичини. І диковинок морських¹³ і розмаїтої комахні, також і птаства до моря звиклого, котрого і тут і там угорі безліч літає і дуже ядучий сморід від них долітає. Бабами¹⁴ їх там звать, за лебедів більші, а морякам той острів є великою перепоною. Там же з Татарської землі, з міста прозваного Козлов¹⁵, прийшло дві галери, на яких нашого люду, добірних бранців до тисячі було, а жінок з дітьми вісімсот, ті й не лічилися. Турків також понад півтори тисячі, і нічого більше. Там козаки приспівши щонайшвидше до отих двох галер турків висікли, в'язнів звільнили та велику отримали здобич, з якою до своїх Порогів повернулися і оті набутки між себе розділили.]

Знову таки відзначимо скромність акваторії, на якій оперують запорізькі пірати 1590–1591 рр. (це лише каботажна траса від Євпаторії до Білгорода-Дністровського). Зрештою оповідач обертається до Правобережжя, для якого низовці є власне сторожами, а не нападниками. Описує він також і внутрішньозапорізькі угіддя понад самим Дніпром.

A iż wiedział przeskoki/ y zaczayne znaki
Kucznienskie/ y Wołoskie/ ba y czarne szlaki/
Tych to pręckich Pohancow Kimikowski/ tedy
Nabawił ich tam nie raz z swym kozactwem biedy/
Wiedział ich y przewozy/ gdzie to dzikie plemię/
Przez Dniepr się przeprawuie w zyzną Ruską Ziemię.
U Ostrową Chortycy/ między Porohami/
Y między Czerwonemi z dawnych lat gorami.

Więc u Borhuna/ więc też u Olchow/ gdzie zdawna
(Dziś tam Strzelicą zową) często bywą sławna
Porażka na przeprawie Tatar przez Kozaki/
Ktorzy tam w tym swoy zwyczaj zachowuią taki:
Wziąwszy pewną wiadomość/ iż Tatarzy mają
Tam tedy iść w Ruski kray/ więc się zasadzaią
We trzcinach po Insułach: iedni z wierzchu wody/
A drudzy zaśię z dołu/ iuż tam nie bez szkody
Pohancow/ chyba że im pomocy dodaia
Galery/ ktore pod czas z Turek przybywaią.
Bo wiedząc Car Tatarski/ iż nań zawsze ważą
Kozacy/ więc też ma swą na Gálerach strażą/
Ale tylko ná ten czas/ kiedy zaiezdźaią
Pohańcy w Ruskie kraie: lecz gdy sie wracaią/
Nie masz niskąd żadnego ratunku/ nadzieie/
W ten czas ná zad Tatarzyn z płonem idąc mdleie.
Bo mu Kozacy y płon odeymą/ y wiele
Poydzie ich tám/ gdzie Charon łóże im uśćieie.
Gdzie kiedy sto Kozakow z Rusznicámi będzie/
Tam tyśiącom Tatarom zmylą szyiki wszędzie.
Jakosz się to raz poraz częstokroc trafiáło/
Ze poszlo do Charonta Pohancow niemáło.
Trafiło sie to raz y za Mikośynskiego/
Ktory przy sobie tego miał Kimikowskiego.
Wielką moc u Borhuna Tatar potopili/
Wiele więźniow nabrali/ płon wszystek odbili.

[А оскільки знав пересоки і потаємні знаки — Кучманські, Волоські, ба і Чорні шляхи¹⁶, то тих прудких Поган Кимиковський тоді не раз займав, зі своїм козацтвом перебуваючи. Знав і їх перевози, де це дике плем'я через Дніпро переправляється в плоднучу Руську землю. У острова Хортиці, між Порогами і між Червоними з давніх літ горами. Ось і у Бургуна¹⁷, ось також і у Ольхова¹⁸ (нині тамте місце Стрелицею кличуть), що здавна часто буває славно поразкою на переправі татар від козаків, котрі тамто свій звичай утримують такий — взявши певну звістку, що татари мають там тоді йти в Руський край, відтак і сідають у засідки в очереті по островах: одні згори річки, другі ж знизу. Вже там це не без шкоди Поганам, хіба що їм допомоги додадуть галери, котрі під той час від турків прибувають. Бо знає цар татарський, що на нього завжди чигають козаки, отже також має свою сторожу на галерах. Але

це тільки на той час, коли йдуть в набіг Погани на Руські краї. Але коли повертаються і [бранці вже] не мають на жодний порятунок надії, у той час татарин, з полоном йдучи, обмирає, бо в нього козак і полон відбирає, і багато їх йдуть туди, де Харон¹⁹ леже їм стелить. Бо коли сто козаків з рушницями буде, то тисячам татар шию намілять повсюдно. Як то раз по раз часто-густо траплялося, що йшло до Харона Поган немало. Трапилося це раз і за Микошинського, котрий при собі мав того Кимиковського. Велику силу біля Бургуна татар потопили, багато в'язнів набрали, полон увесь відбили.]

Тут в оповідь вплетена фольклорний переказ про річки Дніпро і Кінську Воду (нині ширше відомі близькі за сюжетом оповідання про Дніпро та Десну²⁰). За течією Кінської Води оповідач і проводить читача аж до моря.

[Ruska Historia o konskiej wodzie y o Dnieprze]

Dniepr tám zowa Słauta to iest Rzeka sławna/
Są y na Konskiej wodzie przewozy ich zdawna.
Bo Konska woda z Dnieprem aż do Morza płynie/
O czym taka przypowieść Ruska zdawna słynie:
Gdy sobie Konska woda z Dnieprem rozmawiała/
Tak Dnieprowi ta Rzeká śmieie powiedziała:
Ze ia przez cię przebieżę/ lecz nie gorą/ spodkiem;
Y puściła wnet kruka przez Dniepr samym śrzodkiem
Na drugą stronę: ktery skoro przeleciawszy/
Miał się iey ozwać: ona też go usłyszawszy
Miała nurt swoy wyrzucić: W tym Dniepr rozgniewany/
Wypuścił wnet Sokoła/ ktery na przemiany
W poyszrod Dniepru na kruka uderzył potężnie/
Y tak tam kruk zakraknął: A ona też mężnie
Nurt swoy pośrzodkiem Dniepru bystrego wydała/
Y swym trybem w Moskiewską stronę pobieżała.
Okrążywszy Dumantow, y Perhasław znowu
Biegła Tatarską stroną szukając obłowy.

[*Руська історія про Кінську Воду та про Дніпро.* Дніпро там звуть Славутою, тобто Рікою славною. Є і на Кінській Воді перевози їх здавна. Бо Кінська Вода з Дніпром аж до моря плине, про що така оповідка руська здавна слине: Колись собі Кінська Вода з Дніпром розмовляла і так Дніпрові та річка сміливо казала, що я через тебе перебіжу, але не горою²¹, а посередині. І пустила відразу крука через Дніпро самою

серединою на другу сторону. Який, як скоро перелетить, мав до неї озватись. Вона, його почувши, мала течію свою перекинути. Тим часом Дніпро розгніваний випустив відразу сокола, котрий навперейми [злетів] і посеред Дніпра на крука вдарив потужно. І так там крук закаркав. А вона також мужньо течію свою серединою Дніпра вкинула і своїм трибом у Московську сторону побігла. Окруживши Домантів²² і Переяслав знову, бігла татарською стороною шукаючи поживи²³.]

Спеціально оповідач зупинився і дніпрових Порогах.

[Porohy kozackie.]

A że do Zaporozá/ gdzie siedm progow sławnych/
Stoią w mili od siebie z wiekow starodawnych.
Kodak/ Woron/ Bohatyr/ Surski y Zaborá/
Y Baydak/ á siódmego że z tamtad nie wczorá/
Nie może w pamięć przywieść/ ten co mi powiadał/
Ja też nie wiem/ bom między Kozaki nie śiadał.
Jednák doszedłem potym od kogo inszego/
Nienásycieć iest hasło Porohu siódmego.
Więc tamta Konska wodá/ przez Porohy wszystkie
Szła z Dnieprem swoim brzegiem. Potym w pola brzytkie
Tatarskie udawszy się/ aż do Kamiennego
Zakonu szła osobno. A u mieysca tego
Znowu sie zaś z szerokim Dnieprem pokumała/
Y z nim wesoł/ swym brzegiem Tatarskim bieżała
Aż pod Białe iezioro. Tam zaś przybieżawszy/
Y pierzchliwie znowu się z Dnieprem pogniewawszy/
Od Białego Jeżiora wiodła tor swoy spory/
Swym oddzielnym przećiągiem/ pod Czerwone gory.
Stamtąd zaś tey zuchwałey Konskiey rzeki woda
Szła przed się swoim nurtem/ aż do Słamhoroda.

[Пороги козацькі. А що до Запоріжжя, де сім порогів славних стоять за мило один по одному з віків стародавніх. Кодак, Ворон, Богатир²⁴, Сурський і Забора²⁵, і Байдак²⁶, а сьомого, через те, що звідти ж не вчора, не може згадати, той хто мені оповідав. Я також не знаю, бо між козаками не сидів, але дізнався потім від когось іншого — Ненаситець є назва Порога сьомого²⁷. Отже тамта Кінська Вода, через усі Пороги йшла з Дніпром своїм берегом. Потім, у бридкі поля татарські удавшись, аж до Кам'яного Затону йшла осібно. А у місця того знову ж з широким Дніпром покумалася і з ним спільно своїм берегом татарським бігла аж

під Біле озеро²⁸. Туди ж прибігши і запально знову із Дніпром розсварившись, від Білого Озера вела шлях свій швидкий своїм окремим перебігом під Червоні гори²⁹. Звідти ж тієї зухвалої Кінської-річки вода йшла вперед своєю течією аж до Іслам-города³⁰.]

Далі згадані місця свіжої бойової слави запорожців — Іслам-Кермен («Сламгород») та знову — перевіз у Бургуна. Завершує представлення «запорізького світу» дніпровий «Лиман».

[Slamhorod zamek Tatarski Kniaś Ruzynski zburzył.]

Ten Słámhorod niekiedy był to Zamek mocny/
W dzikim polu Tatarskim/ y barzo pomocny
Tym Pohancom na naszych: lecz dziś tylko znaki
Zburzył go Kniáz Ruzynski z mężnemi Kozaki.

[Mieysce u Burhuna kedy Tatarowie giną]

Z támtąd zaś aż pod Burhun swym brzegiem bieżała/
Gdzie na przewoźie ginie Tatar część nie mała.
Tam iuż mimo Perekop polmi Tatarskiemi/
Gdzie słony Limen bieży nurtami ćichemi.
Koło swe do Czarnego morza obrociła/
Tam wpadszy wszystkich swoich tancow dokonczyła/
W toż morze w Czwierci mili/ Dniepr/ y Limen upada/
Ale káżdą osobno swoim nurtem włada.

[Іслам-город — замок татарський князь Ружинський зруйнував. Той Іслам-город колись був то замок сильний у дикому полі татарському. І дуже помічний тим Поганам на наших, але нині тільки сліди його. Зруйнував його князь Ружинський з мужніми козаками³¹. Місце у Бургуна де татари гинуть. Звідти же аж під Бургун своїм берегом бігла, де на перевозі гине татар чимало. Там вже повз Перекоп полями татарськими, де солоний Лиман біжить течіями тихими. Коло своє до Чорного моря обернула, там впавши всіх своїх танців закінчила. У це ж море за чверть милі Дніпро до Лиману впадає, але кожний осібно своєю течією володіє.]

Зрештою, оповідач знайомить читача і з резиденцією запорожців — тим що згодом стало прийнято називати Січчю³².

[Kiedy Kozacy lecie a kiedy ziemie meszkaią]

A iesli chcemy wiedziec kedy przybywaią
Kozacy czasow piewnych y gdzie spoczywaią/
W szabelnikowey Wietce/ lub na Zborowskiego
Położeniu zimuią/ lub na Ruzynskiego.

Na wiosnę zaś skoro więc wody wielkie wstaia/
Tedy do Czortomłyka z tamtąd uciekaia.
Albo do Bazawłoka: a dobytki swoje/
Y konie w Tomakowce maia/ bo tam boie
Niebywaia/ z tamtąd zaś gdy robactwo wstaie/
Ustępuia na Lato w swe zwyczajne Kraie
Do Chortyce/ na skalę wielką: a zaś skoro
Jesień przydzie/ natychmiast ustępuia sporo
Do Czerwonych gor: y tak iak mieysca swe znaia/
Tak się też na nie/ czasow pewnych przenaszaia.

[*Де козаки влітку, а де взимку мешкають.* А якщо хочемо знати, де перебувають козаки в певні часи і де спочивають — у Шабельниковій Вітці³³, або на Зборовського³⁴ або на Ружинського³⁵ станах зимують. Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають, тоді до Чортомлика звідти втікають або до Базавлука. А здобич свою і коні на Томаківці мають, бо там бої не бувають. Звідти ж, коли робацтво³⁶ встає — відходять на літо у свої звичайні краї — до Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натомість відходить чимало до Червоних гір³⁷. І так як місця свої знають, так теж на них у певний час переносяться.]

Як бачимо, постійної Січі на Запоріжжі на 1590–1591 рр. не існує і власне тут ми маємо єдиний на сьогодні опис т.зв. «кочовища» запорожців (без розшифрування, цей термін не рідкість у актах кінця XVI ст.). Зрештою, цілком завершує Пашковський свій опис Запоріжжя зауваженнями про раціон козацького харчування (за прикладом Тарановського, де також згадується саламаха?) та їх житла-курени.

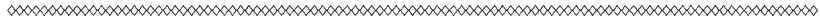
Zywność ich Salamacha/ y orzechy wodne/
Ktemu zwierz rozmaity/ Ryby wieloplodne/

Od których iako wieprze/ w swych oboziech tyia/ [*Obozy Kozacy zową kureniami.*]

Vo y źimie/ y lećie/ nád wodami żyła.
W tych tedy uroczyszczach przebywał foremnych/
Kimikowski z Kozaki w fortunach odmiennych.

[Пожива їх саламаха³⁸ і горіхи водні³⁹. До того звір розмаїтий, риби багатоплідні. *Табори козаки зуть куренями.* Від яких як вепрі у своїх таборах криються, бо і взимку, і влітку над водами живуть. У тих тоді урочищах облаштованих перебував Кимиковський у фортунах змінних.]

Подальший сюжет «Турецьких історій» вже полишає Запоріжжя, адже десь навесні 1591 р. Кимиковський взяв участь у нападі на московське посольство, яке, у супроводженні купців, простувало до

Криму. Раптовий напад спочатку приніс успіх козакам, але згодом їх наздогнали та погромили татари. Кимиковський знов опинився в полоні, з Криму його перепродали до Туреччини, де він згодом був примушений прийняти іслам. Лише десь 1598–1599 рр. він через Грецію й Італію повернувся до Польщі. Тут він, щоправда, знову зв'язався із козаками і подався разом ними на службу господаря Міхая Витязя (1558–1601) до Волощини. Потім, коли Я. Замойський звелів підданам Корони залишити Міхая, став під звитяжні корогви цього великого коронного гетьмана (до речі, відомо, що й запорожці активно брали участь у цих волоських війнах 1598–1600 рр.). Поранений у битві, Кимиковський волів завершити свою військову кар'єру. Отже, ніяких нових фактів за темою цієї розвідки подальший текст Пашковського не містить.

Другим оригінальним нарративом, що містить багату історико-географічну інформацію про Запоріжжя, подану так само з оповідань очевидця (очевидців?) є «запорізький фрагмент» з твору С. Шимановського «Марс савроматський» (1642 р.)⁴⁰. Його автор вмістив після опису козацьких війн 1637–1638 рр. Це нарис «довоєнної» козацької «сваволі», якій власне і поклала край «ординація» на Масловому Ставі 1638 р.

У ньому поет-вояк розлого оповідає про морські рейди запорожців проти турецьких міст і флоту («галер»). Згадає і про заходи (свіжі?) турків проти запорожців — будівництво в гирлі Дніпра «вежі», яку «нині всі Стрільчою звать»⁴¹. У ній «завжди готову» встановлено «армату». Зауважує оповідач і неефективність цієї перешкоди — козаки вночі перетягають човни суходолом в обхід цієї Стрільчої Вежі⁴².

Згадає Шимановський і про відплатні акції турків, викликані козацькими діями. Так, османці щораз на сейм скарги надсилають і відправляють татар пустошити Поділля, Україну та Покуття.

Річ Посполита вже хотіла дати собі раду із запорізькою вольницею та її піратськими випадками проти турків завдяки будівництву «першого» Кодаку. Цю фортецю — тезку першого-таки Порогу збудували 1635 р. та осадили залогою з німців-найманців на чолі з полковником-французом Жаном Маріоном. Але її швидко «зніс» І. Сулима — гарнізон винищив («і нога не ушла»), вали «зарівняв із землею». За це його «прудко» піймали та, разом із Павлюком, видали королю. Сулиму стратили, а за Павлюка просив канцлер коронний Т. Замойський, і йому король «пробачив провину».

Цей «першокодацький» вступ готує читача до наступного розділу під лаконічною назвою «Кодак». Це остання військова «експедиція» часів Владислава IV описана Шимановським у «Марсі савроматському».

Новий Кодак збудований 1639 р. Він був «безпечніший» за перший. Розташувався цей найпівденніший річпосполитський форпост на «горі високій» над Дніпром, що тут спадає під самий замок, «люто з великим шумом об Поріг розбиваючись». Фортеця була «нездобутими валами оточена» та «густо потужними гарматами уставлена». Тут мешкав «губернатор» з вишколеними вояками-«чужоземцями». Шимановський сподівається, що в майбутньому вони дадуться взнаки не лише свавільним козакам, а й турецькому султанові.

Далі йде опис Порогів. Принагідно згадаємо інформацію Боплана про те, що коронний гетьман С. Конєцпольський, заклавши Кодацький замок, вислав його з кількома загонами описувати всі дніпрові Пороги⁴³. Дуже вірогідно, що Шимановський черпав з аналогічного/паралельного джерела — свідчень безпосередніх учасників цієї виправи⁴⁴. До речі, хроніст також вираховує 13 Порогів, але його список дещо відрізняється від наведеного на мапі Боплана.

Пороги Шимановським зображені «так огромними, як найбільші гори». Перший — Кодак. Він «з давніх часів слине». Другий — Сурський, «через який течія Дніпра плине». Третій — Лоханний (Лоханський). Четвертий — Таволжаний (Таволжанський), з назвою від таволги («тавула»), що тут зростає. П'ятий — Княгинин. Шостий — Ненаситець, названий так козаками в пам'ять про численних потонулих побратимів. Сьомий — Звонець. Восьмий — Вовнигів, про який також зауважено, що так його козаки («осавули») кличуть. Дев'ятий — Воронові Забори. Десятий — Будило. Одинадцятий — Линець (його так також назвали «старинні отамани»). Дванадцятий — Личний (Лишний), а останній, тринадцятий, — Вільний. У підсумку переліку Шимановський знов зауважує, що імена Порогам надані «козаком свавільним».

Далі йде опис Запоріжжя — «козацького мешкання, наймилішого осавулів усіх кочування». Тут вони займалися рибальством та мисливством, заходячи далеко та лише вряди-годи повертаючись до своїх куренів-наметів. Тут таки мали понад рікою вдосталь деревини («лип високих»), з якої будували собі човни для морських експедицій, таких шкідливих для турків.

За Запоріжжям, зауважує Шимановський, Дніпро «ллється широко» та є, через рівнинну місцевість, не дуже глибоким. Неподалік Тавань-перевіз, де татари переправляються, коли нападати на правобережні коронні володіння «готуються». Подолавши тут Дніпро, вони йдуть в набіг «своїми Шляхами». З них перший — Чорний, веде на «Україну». Другий — Кучманський — на Волинь («звідки користь готову мали»).

Третій — Золотий — за Дністром. Останній вів на Покуття (татари також «звідти великі здобичі мали»).

За Таванню вже вищезгадувана Стрільча Вежа — «понад самим Лиманом». Ним і закінчується Дніпро.

На виході з лиману в Чорне море лежить острів Гадячий (Березань). Про нього Шимановському відомо, що тут, коли козаки «на море випадали», вони «свою раду найпершу мали».

Далі лежить Тендра (Тендрівська коса), яку автор «Марса савроматського» також зве «островом». Вона, за розрахунками оповідача, розташована на відстані «від берега моря» більше ніж «день» плавання «баркою». Тут також «часто спочивали» запорожці, коли йшли «на море» або коли вертали.

Морськими шляхами козаків обумовлений і подальший географічний екскурс Шимановського. На сході він згадує Дон, який сполучається з Азовським морем («Меотійське озеро»), у котре треба заходити із Чорного моря через Боспор Кимерійський, обігнувши Крим-«Таврику». Близько цього шляху і Перекоп — «кримський замок». З-під нього «аж до моря великий канал біжить».

На захід за Лиманом, «проминувши» Стрільчу Вежу, замки турецькі «понад морем лежать». З них «найзначнішими» Шимановський уважає Очаків, Тегиню (Бендери), Білгород-Дністровський, Трапезунд і Килію. Мовлячи про саме Чорне море, він поетично акцентував на пануванні тут турецького флоту (це море «галера кривим носом поре»).

Часи, коли монополію Туреччини на Причорномор'я активно підважували козаки «старинні», Шимановський оголошує вже минулими. Нині шлях за Пороги на міцному запорі. Лише реєстровці з'являються тут на легітимній основі. Вони ходять на Запоріжжя за встановленою чергою, і головний предмет їх зацікавленості вже не турки, а самі лише кримські татари. Сугички з останніми є тут звичайним заняттям сторож реєстрових козаків.

Цікаво, що «запорізький фрагмент» Шимановського використано у віршованих описах запорожців у «Владиславі IV...» (Лешно, 1649) Самуеля Твардовського та «Катафалку рицарському...» (без місця друку, 1649) — твору на смерть Миколая Фірлея пера анонімного автора⁴⁵.

Таким чином, обидва проаналізованих «запорізькі» уривки з творів М. Пашковського та С. Шимановського дозволяють примітно розширити обрії історико-географічного представлення Запоріжжя кінця XVI — першої половини XVII ст. Вони цінні тим, що творилися на базі вражень безпосередніх очевидців. Зрештою, низка топонімів, згаданих у цих

текстах, або не має аналогів в інших джерелах, або може бути пояснена лише завдяки цим наративам.

¹ Наразі найдокладнішим дослідженням цієї історії є: *Kuran Michał. Losy i doświadczenia turecko-tatarskie Jakuba Kimikowskiego w epickiej próbie Marcina Paszkowskiego «Dzieje tureckie»*// Napis, seria XI. — Warszawa, 2005. — S. 29–52. Проте, польський дослідник не помітив певні хронологічні маркери присутні в тексті, відтак невірно датував події дещо ранішим часом (зокрема, перебування героя на Запоріжжі віднесене до 1580 р.). З українських дослідників, які зверталися до цієї теми, див.: *Пилипенко В.М.* Мартин Пашковський — забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2008. — № 5. — С. 11–18 (розвідка ця є загальною характеристикою творчості Пашковського, без, так би мовити, порядкового розбору текстів); Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — К., 2001. — Т. 2, кн.2: Перша половина XVII ст. / Упор., прим. В. Шевчука. (тут вміщені, з 1995 р. вже неодноразово передруковані, переклади Валерія Шевчука уривків з «Історій турецьких» М. Пашковського, які через повну «поетичну вільність» перекладача малопритатні для використання істориками). Електронний варіант останньої публікації див.: <http://litopys.org.ua/suspil/sus37.htm> .

² Текст Тарановського був виданий німецькою мовою (Нюрнберг, 1571), відомим був також і полономовний рукопис, з якого оповідання було видано у середині XIX ст. (*Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* — Kraków, 1860. — S. 41–63) та, зі скороченнями, століттям по тому (*Antologia pamiątek polskich XVI wieku.* — Wrocław, 1966. — S. 203–216).

³ В оригіналі це: *Paszkowski Marcin. Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatary, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie ... tych pogan ...: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiej ...* — Kraków, 1615. — S. 18–22.

⁴ *Молочна* — річка в сучасній Запорізькій обл., впадає до Молочного лиману Азовського моря.

⁵ *Перебійна* — невеличка ліва притока (вітка) Дніпра, біля Херсону. Але взагалі-то це досить «серійний» гідронім, отже цілком вірогідне і його пов'язання із р.*Кінською* (Кінськими Водами, Кінкою, Конкою) — так само лівою притокою Дніпра. Вірогідно також, що йдеться про *Кінську Промойну*, де річка Кінська зливалася з дніпровськими затоками (так про неї згадував Е. Лясота 1594 р., див.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. — Т. 2. — Львів, 1991. — С. 78). Вододіл між Молочною та Кінською — відправна південна точка Муравського шляху та зручне місце для засідки на обтяжених худобою татар.

⁶ *Микошинський Богдан* — гетьман запорожців (згадки з 1586 і 1594).

⁷ *Князь Місей* — Михайло Олександрович Вишневецький (1529–1584), канівський і черкаський староста (1559–1580).

⁸ *Біла Криниця* — вірогідно топонім пов'язаний р.*Білозерка*, лівою притокою Дніпра (впадає до нього відразу нижче Кінської).

⁹ *Кам'яний Затон* — лівобережна дніпровська затока, недалеко р. Білозерки.

¹⁰ До речі, відомий фольклорний переказ, де Кінська виведена *рікою-кордоном* від татар, див.: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці. — К., 1990. — С. 173.

¹¹ *Білгород* (Акерман) — сучасний Білгород-Дністровський.

¹² *Гадячий острів* — це о. Березань у гирлі Дніпро-Бузького лиману, поруч із Очаковом.

¹³ На берегах сторінки є роз'яснення, що то за диковинки — «*Swini u niedzwiedzi morskich tesz tam pelno*» / Свиней і ведмедів морських там повно». *Морськими свинями* тут названо дельфінів, а *морськими ведмедями* — чорноморських тюленів-монахів.

¹⁴ *Баби* — це пелікани.

¹⁵ *Козлов* (Гезлеве) — сучасна Євпаторія.

¹⁶ *Кучманський, Волоський та Чорний шляхи* — класичне 3-доріжжя, яким здійснювалися татарські набіги на Правобережжя та Західну Україну.

¹⁷ *Бургун, Бургунка* — острів, річечка, переправа біля правобережного с. Бургунка Бериславського р-ну Херсонської обл.

¹⁸ *Ольхов (Стрелица)* — можливо йдеться про давньоруське Олешшя-Олешки (сучасний Цюрупинськ). Адже прочитати Olchow можна і як *Ольгів*. Це, до речі, б пояснило як назва Стрелица пізніше прибула на недалекий Кінбурн (див. далі текст з С. Шимановського). А поруч із Бургункою знане с. *Ольгівка* Бериславського р-ну Херсонської обл. засноване, щоправда, вже аж 1830 р.

¹⁹ *Харон* — у давньогрецькій міфології перевізник до царства смерті.

²⁰ Див. зокрема: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці. — С. 9–10.

²¹ Себто — в обхід?

²² Нині с.*Домантове* Золотоніського р-ну Черкаської обл.

²³ Себто перескочити Кінській Воді не вдалося, її відкинуло навіть вгору і вона мусила дати плинути вздовж лівого (татарського) боку Дніпра.

²⁴ Лоханський поріг? (нижче нього при впадінні до Дніпра річечки Мокрої Сури відомі скелі *Богатирі*).

²⁵ *Забора* — не загальна назва кам'яної гряди, що на відміну від порогів не цілком перетинає річку. У системі дніпрових Порогів таких забор було кілька.

²⁶ Будило, Будилівський поріг?

²⁷ Цікаве свідчення, що у Пашковського був не єдиний інформатор про Запоріжжя.

²⁸ *Білозерка* — вже згадувана ліва притока Дніпра.

²⁹ *Червона* або *Лиса гора* znana на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу.

³⁰ *Іслам-город* (Іслам-Кермен) — нині це терени м. *Каховка*.

³¹ Мова йде про князя *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців, який сам загинув при цій облозі Іслам-города (Іслам-Кермену) у 1576 р.

³² Як у модерній історіографії вкорінявся міф про давність Січі див.: *Падалка Л.В.* По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. — К., 1894 [відбитка з часопису «Киевская старина»].

³³ *Шабельна Вітка* відома за «Реєстром річок і прикмет, які лишаються з обох боків річки Дніпра, починаючи від міста Переволочної» від 24.XI.1697 р., див.: *Величко С.В.* Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. — К., 1991. — Розділ 38 (<http://izbornyk.org.ua/velichko/vel55.htm>).

³⁴ Район Чортомлика? Саме там 1579 р. містився табір Самуєля-Самієла Зборовського. Перелік запорозьких топонімів 1697 р. знає *Косу Зборовську* (над лиманом), *Зборовський Кут*, *Вітку Прогній Зборовський*, *Луг Зборовського* — над лиманом.

³⁵ Йдеться про табір або *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців у 1575–1576 рр., або *Михайла Ружинського*, гетьмана у 1585–1588 рр., або *Кирика (Кирила) Ружинського* — гетьмана 1588–1590 рр.

³⁶ Йдеться напевно про літню комашню, але може бути мова тут і про людське робацтво — козаків-промисловиків, а не вояків.

³⁷ *Червона* або *Лиса гора*, як вже йшлося, znana на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу.

³⁸ *Саламаха* — страва з квасолі, часнику, хліба, солі. У складеному Миколою Гоголем словничку до «Енеїди» Котляревського читаємо: «Саламаха — борошно житнє або пшеничне, киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю», див.: *Гоголь Н.В.* Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 499.

³⁹ *Водяний горіх плаваючий* (чили́м, рогульник).

⁴⁰ Нещодавно вийшла з друку моя книжка, де є розділ (4.4.) про цю працю: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — У 2-х ч. Оскільки повний текст цієї праці поданий на сайті Інституту історії України НАНУ (www.history.org.ua), то у даній розвідці не подаємо розлогіх цитат оригінального тексту Шимановського. Аналізований тут уривок див. ч. 2 на стор. 434-5 і 461-4 (в оригіналі: *Szymanowski Samuel.* Mars savyromatski, to iest od szczęśliwey koronasyey naiaśnieyszego Wladislawy IV z lasky Bożey krola polskiego etc. krotkie opisanie różnych ekspedicyi... — Warszawa, 1642. — S. 86–88).

⁴¹ Урочище *Стрільче* біля Очакова більш відоме за згадками вже другої половини XVII ст. Про цю вежу-артилерійську платформу згадував (без назви) Боплан. Причому, за позначкою на його мапі, це явно пізніший Кінбурн. Ототожнює їх і опис запорізьких топонімів 1697 р.

⁴² Порівняй з докладнішим описом такого волоку Бопланом.

⁴³ *Г. Л. де Боплан*. Опис України. Пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. — К., 1990. — С. 40.

⁴⁴ На те, що Боплан був не єдиним, хто тоді займався географічним описом України нещодавно звернув увагу С. Александрович, див.: Боплан и Наронович-Наронський (*Ст. Александрович*) // *Боплан Гийом Левассер де*. Описание Украины. — М., 2004. — С. 106–110.

⁴⁵ Цьому сюжету плануємо присвятити в подальшому окрему розвідку.

Микола Жарких

МАНДРІВКА ГІЙОМА РУБРУКА ПО ЄВРОПІ ТА АЗІЇ (1253–1255 рр.)

Стаття розповідає про мандрівку Г. Рубрука по європейських та азійських теренах в середині XIII ст. Детально проаналізовано маршрут цієї подорожі, розглянуті питання локалізації стародавніх географічних назв із книги «Мандрівка у східні країни». Робота проілюстрована географічними картами, зроблена спроба нанести на сучасну картографічну основу маршрут мандрів Г. Рубрука.

Гійом де Рубрук (Guillaume de Rubrouck, рік народження невідомий — 1248–1265 рр. — рік смерті невідомий) — фламандець, чернець ордену францисканців. Він увійшов в історію як автор великої та дуже цікавої книги «Мандрівка у східні країни», написаної як звіт про поїздку 1252–1255 рр. до монгольського хана Мунке.

Дана робота є частиною значно ширшого джерелознавчого дослідження книги Рубрука. В ній ми зосередимось на вивченні географічних реалій, згаданих у творі.

Робота спирається на російський переклад книги Рубрука, виконаний О.Ю. Малєїним і вперше опублікованим у 1911 р. В 1957 р. цей переклад був перевиданий з передмовою Н.П. Шастіної¹, а з нього зроблено веб-передрук². В роботі використано також два англійських переклади — В. Рокхіла (1900 р.)³ та П. Джексона (1990 р.)⁴. Вони також доступні у веб-передруці⁵.

Розглянемо маршрут Рубрука крок за кроком і спробуємо локалізувати географічні реалії, згадані у ньому.

Східна Європа

Висхідний пункт поїздки не викликає сумнівів — це сучасне місто Судак у Криму. Далі Рубрук їхав два місяці до ставки Сартака. Він спеціально відзначив, що їхав дуже повільно і міг би подолати цей шлях за місяць, якби поїхав кіньми верхи. Отже, віддаль до ставки Сартака становила 900...1200 км.

На цьому відрізку в нас є такі проміжні орієнтири: Перекоп (165 км від Судака); берег Азовського моря (420 км від Перекопа до Таганрога);

десь в районі сучасного Таганрога (точне місце не можна встановити, але це для нас не принципово) мандрівники круто повернули на північ, переправились через Сіверський Донець (цей поворот і переправа у Рубрука не занотовані, є тільки загальна згадка, що по дорозі вони переправлялись через багато річок) і прибули до берега Дону.

Переправу забезпечувало не назване на ім'я руське поселення. Місце переправи не було близьким до гирла Дону, оскільки Рубрук занотував, що взимку посли їдуть південнішим шляхом і переправляються нижче того місця, де переправлявся він.

Я думаю, що Рубрук переправлявся десь на початку великої луки Дона, в районі сучасного Богучара (330 км від Таганрога).

Коли це було — у Рубрука точно не зазначено, сказано тільки, що це було перед днем св.Марії Магдалини. Я припускаю, що в день св.Марії (22 липня 1253 р.) він вирушив від Дона далі на схід; три дні стоянки на Дону в такому разі припадають на 19–21 липня.

Виходить, що за час 9 червня — 19 липня (40 днів) Рубрук подолав відстань у 830 км, що дає середню швидкість руху 41 км на добу.

За Доном мандрівники мали взяти курс на північний схід і через 9 днів, подолавши приблизно 360 км, дісталися у ставку Сартака. Якщо мої міркування правильні, ця ставка мала знаходитись десь в районі сучасного міста Аткарська (Саратовська область).

Чому я так вважаю? По-перше, на підставі згадки Рубрука, що «ця країна за Танаїдом дуже красива і має ріки й ліси» (розділ 16). І справді, по дорозі від Дону до Волги він мав переправлятися через такі більші річки, як Хопер та Ведмедиця. Рубрук чітко відрізняє вищезгадані ліси від великого лісу, який лежить на північ. Цей ліс відповідає лісовій природній зоні, а шлях Рубрука йшов лісостепом. На жаль, докладної карти природних зон Європейської Росії я не знайшов, а загальна карта показує, що південна межа лісостепу йде приблизно по лінії Вороніж — Саратов, тобто вираховане мною місце ставки Сартака лежить якраз на межі степу і лісостепу.

По-друге, виїхавши від Сартака, Рубрук уже на третій день дістався Волги. Тобто ця ставка була за 100...120 км від Волги. Від Аткарська до Саратова (на Волзі) всього 75 км — віддаль, яку справді можна подолати за 2,5–3 дні. Якби замість Аткарська припустити розташування ставки в районі Ртищева або Балашова, то ці місця віддалені від Волги на 180 км.

«Ми вирушили до Бату, тримаючись шляху просто на схід» — записав Рубрук. Якщо розуміти його вираз буквально, то від Аткарська

до берега Волги в районі сучасного села Воскресенського — 120 км; якщо ж узяти напрямом на південний схід, то до берега Волги в районі Саратова буде 75 км. Звичайно, для прокладання маршруту в таких деталях нам бракує орієнтирів. Тому ми будемо вважати, що переправа через Волгу відбулась в районі Саратова, де було влаштовано русько-сарацинське поселення, котре забезпечувало переправу. Н.П. Шастіна у своєму коментарі вважає, що це — золотоординське місто Укек, городище якого знаходиться на околиці Саратова. З цим ототожненням, як ми бачимо, можна погодитись.

Наступна вказівка Рубрука — від цього поселення до міст Великої Булгарії 5 днів шляху — для мене незрозуміла. Навіть якщо припустити з натяжкою, що «південні міста Булгарії» доходили до початку Самарської луки (в районі сучасного міста Тольятті), то від Саратова туди по прямій 330 км, а огинаючи Самарську луку лівим берегом Волги — 420 км. Більш реалістичним я вважаю погляд, що «південні міста Булгарії» не заходили на південь далі від сучасного міста Тетюші, тобто ще 150 км на північ. Віддаль від Саратова до Тетюшів — приблизно 570 км, що значно перевищує вказані Рубруком 5 днів.

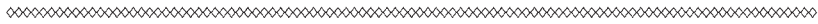
На Волзі мандрівники з'ясували, що ставка Бату у своєму русі на південь уже проминула переправу; вони наздоганяли ставку, пливучи вниз по Волзі. Тривалість плавання Рубрук не занотував, очевидно, вона не була великою. Після цього Рубрук разом зі ставкою Бату цілих 35 днів рухався на південь уздовж Волги.

Щодо місця, де Рубрук полишив ставку Бату, можна припустити, що це було не південніше за сучасну Волгоградську ГЕС. Далі на південь від Волги відділяється Ахтуба. Рубрук докладно описав ці рукави Волги, коли повертався назад, але на шляху на схід він про них не згадав. З цього можна зробити висновок, що вниз по Волзі (водою і берегом) Рубрук проїхав з району Саратова десь 300 км; звідси швидкість руху ставки становить десь 8 км на день.

Виїхавши від Бату, Рубрук через 12 днів доїхав до ріки Яїк (Урал). Якщо рухатись точно на схід, це становить 480 км, а середня швидкість — 40 км на добу.

Казахстан

Відомості про поїздку через Казахстан та центральну Азію (гл. 23–25) потребують детальнішого розгляду, оскільки, на мій погляд, коментуються вони не зовсім коректно. Для зручності посилянн розіб'ємо текст Рубрука на дрібні фрагменти і пронумеруємо їх:

[1] Отже, ми їхали через землю Кангле від свята Святого Хреста до свята усіх святих, і кожен день, наскільки я міг вирахувати, робили таку віддаль, як від Парижа до Орлеана, а інколи і більше, дивлячись на те, скільки в нас було коней [...]

Починаючи від ріки Яїк, мандрівники рухались на схід протягом 33 днів (29.09–30.10.1253 р.). Я припускаю, що цей шлях проходив десь між 48-ю і 49-ю паралелями. Якби вони справді проїжджали щодня віддаль від Парижа до Орлеана (135 км), то за 33 дні покрили б 4,5 тис. км і опинились би десь на ріці Керулен в Монголії. Примітка до видання 1957 р. говорить, що Рубрук проїжджав 80..100 км на день. Це виразно менше, ніж віддаль Париж — Орлеан, але все одно дуже багато (3300 км від Яїка — це район озера Хара-Нур на заході Монголії). Виходячи з темпу 40 км на добу, вони мали б проїхати 1320 км і опинитись десь в районі сучасного містечка Кизилжар (що лежить при залізниці Караганда–Джезказган). Але якби ми від нього повернули на південь, то перед нами лежав би рівний степ. Тому я змушений зробити невелику натяжку і продовжити шлях на схід ще на 150 км, до містечка Атасу біля згаданої залізниці (середня швидкість становитиме при цьому 44 км на добу).

[2] Напередодні дня всіх святих ми полишили шлях на схід, оскільки татари вже значно спустились на південь, і направили шлях через якісь гори прямо на південь протягом 8 днів підряд [...]

«Якісь гори» є для нас важливим орієнтиром, бо це не що інше, як гори Упитау (вони становлять південно-західну частину Казахського дрібносопочника). Найвища гора зветься Акмешит і має абсолютну висоту 1133 м. Тобто шлях на південь йшов приблизно по 72-у меридіану східної довготи.

[3] На сьомий день на півдні нам стало видно дуже високі гори і ми в'їхали на рівнину, котра зрошується як сад, і знайшли оброблені землі.

Дуже високі гори на півдні — це Тянь-Шань. З якої віддалі їх можна бачити? Нескладна вправа з тригонометрії дає нам формулу:

$$L = (R + H) \sqrt{\frac{2H}{R}}$$

де R — радіус Землі, H — перевищення гори над точкою спостереження, L — віддаль, з якої можна бачити гору. Взввши висоту гір приблизно 4000 м і висоту точки спостереження 500 м, одержуємо віддаль десь 200 км.

Цій умові з певною натяжкою відповідає селище Бірлік на ріці Чу (Мойинкумський район Жамбильської області в Казахстані), віддалене від гір на 180 км. Натяжка полягає в тому, що геометрична можливість прокласти пряму лінію між точкою спостереження і об'єктом є тільки необхідною, але не достатньою умовою. Наявність пилу, туману, гра висхідних і низхідних потоків в атмосфері і багато інших факторів спричиняють розсіяння і поглинання світла, обмежують зону видимості. Звичайно, найбільш переконливий результат можна отримати експериментальним шляхом, проїхавши цим степом і занотувавши, коли стає видно Тянь-Шань...

[4] Через тиждень після свята всіх святих ми в'їхали у якесь сарацинське місто під назвою Кинчат [...] Я спитав за назву цієї області; оскільки ми були вже на іншій території, вони не вміли мені сказати інакше як за назвою міста, котре було дуже маленьке.

Н.П. Шастіна пише: «Імовірно, місто Кенджек у долині Таласа». Назва «Кенджек» прийнята також в англійському перекладі. Пошуки міста Кенджек показали, що ця назва зустрічається в джерелах, але локалізувати його досі не вдалося. Тому це — просто видимість коментаря, коли замість одного невідомого подається друге, так само невідоме.

[5] І з гір спускалась велика ріка, котра зрошувала усю країну, так що вони проводили від неї воду куди їм завгодно; ця ріка не впадала в ніяке море, а поглиналась землею, утворюючи також багато боліт.

Н.П. Шастіна пише: «Це ріка Талас». На це слід зауважити, що Рубрук їхав з півночі і, щоб дістатися Таласа, мав перетнути ріку Чу, яка задовольняє всім вимогам Рубрукового опису не гірше за Талас: тече з гір, утворює багато боліт, служить джерелом зрошення і губиться в пісках. Тому я вважаю, що велика ріка цього епізоду — це ріка Чу, а місто Кинчат знаходилось на її правому березі десь в районі селища Бірлік. Те, що воно досі не локалізовано — не дивина, адже сам Рубрук і зауважив, що місто дуже маленьке.

Ще одна натяжка, яку нам треба зробити — це віддаль між Атасу і Бірликом, яка становить понад 500 км. Ми мусимо або припустити, що в дорозі на південь мандрівники збільшили швидкість до 60...65 км на добу, або перемістити точку повороту на південь (п. 2) десь південніше від Атасу і в такий спосіб скоротити це плече маршруту.

[6] Наступного дня ми прибули до іншого поселення, ближче до гір,

Я думаю, що мандрівники рухались правим берегом р. Чу на південний схід і зупинились десь напроти сучасного міста Чу (Шу), що лежить на лівому березі.

[7] і я спитав про гори, про які дізнався, що це були гори Кавказу, котрі дотикаються до обох боків [Каспійського] моря від заходу і сходу. Шкода, що Рубрук не записав оригінальної назви цих гір. Назва Кавказ — це результат географічних міркувань Рубрука: адже гори Тянь-Шань тягнуться із заходу на схід так само як і справжній Кавказ, напрямок якого був Рубруку відомий.

[8] Тут я дізнався також, що ми вже проїхали вищезгадане [Каспійське] море, в котре впадає Етилія.

Хоча Рубрук тут однозначно вказує на Каспійське море, його провідники, коли їх запитували про море, могли мати на увазі й Аральське море, про яке у Рубрука немає жодної згадки.

[9] Я спитав також про місто Талас, в якому були німці, раби Бурі [...] Про цих німців я не міг дізнатись нічого аж до приїзду до двора Мангу-хана, а про вищеназване поселення я дізнався, що Талас був позаду нас, біля гір, на шість днів шляху.

Місто Талас добре відоме. Нині воно зветься Тараз, знаходиться на півдні Казахстану (не плутати з українським містечком Талас, яке лежить в Киргизії вище по ріці і засноване в 1877 р.). Талас лежить за 220 км на південний захід від вирахованої нами точки зупинки Рубрука. Це — класичні 6 днів шляху. Оскільки Рубрук рухався генеральним курсом на схід, то напрямок на південний захід справді був для нього шляхом назад.

Цей епізод додатково показує, що ріка з епізоду № 5 не могла бути Таласом. Якби Рубрук їхав уздовж Таласу, то місто Талас було б від нього попереду або по праву руку, але ніяк не позаду.

[10] Коли я прибув до двора Мангу-хана, то дізнався, що сам Мангу перевів їх [німців] з дозволу Бату на схід на віддаль місяця шляху від Таласа, у якесь місто під назвою Болат, де вони копають золото і роблять зброю; тому я не міг потрапити в їх країну в обидва моїх проїзди туди й назад. Однак я проїхав на шляху туди досить близько, можливо, всього на три дні шляху від цього міста [Болат]. Але я не знав цього, та й не міг також відхилитись від шляху, якби й знав його добре.

Н.П. Шастіна дає таку примітку: «Середньовічні іранські автори називають його Пулад або Пула». Які автори мались на увазі — я дошукатись не міг, так само я не знайшов вказівок на розташування цього Болата-Пулада-Пули.

Поклавши, що місяць шляху — це 900 км і відклавши цю віддаль на схід від Таласа, ми потрапляємо в район, де спливаються річки Кунгес і Текес, утворюючи ріку Ілі. Ключовою є згадка, що німці добували золото.

І справді, саме в цьому районі знаходиться родовище золота Аксі (Ахі; його координати — 43° 30' півн. широти, 81° східної довготи; це північний схил хребта Кетмень, звернений до долини ріки Ілі). Це родовище знаходиться за 125 км на захід від початку ріки Ілі, або за 775 км на схід від Таласа. Місто Кульджа лежить від нього на північ, десь за 50...60 км, тобто Рубрук, коли заїхав до Кульджи, справді був у двох днях шляху від цього місця.

Таке дивне співпадіння всіх вказівок не може бути випадковим, тому я вважаю, що місто Болат знаходилося в районі цього родовища Аксі.

[11] Від згаданого поселення ми попрямували на схід, прямо до вищезгаданих гір, і з того часу в'їхали в середовище людей Мангу-хана.

На мою думку, це хребти Жельтау (північніше) і Айтау (південніше), котрі утворюють вододіл між басейнами ріки Чу і озера Балхаш. Вони, як бачимо, мали значення і виразно окресленого на місцевості адміністративного кордону. Маршрут Рубрука пролягав через Айтау.

[12] Через кілька днів після цього ми в'їхали у гори, на котрих звичайно живуть каракитаї,

Тут загально маються на увазі північні схили Тянь-Шаня.

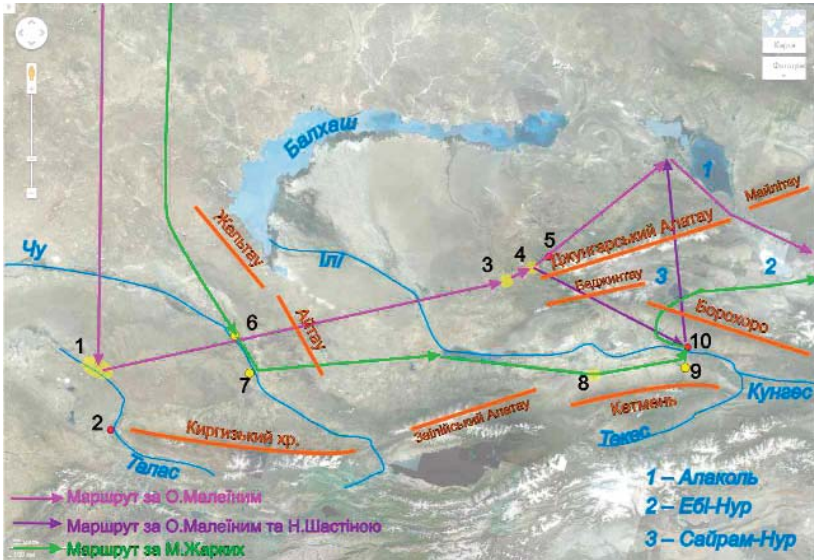
[13] і знайшли там велику ріку, через яку ми мусили переправлятися на судні.

Це, безсумнівно, ріка Ілі — найбільша з рік Семиріччя. Якщо ми припустимо, що мандрівники переправлялись через Ілі не там, де вони до неї наблизились (мабуть, не на кожному кроці можна було знайти судна для переправи), то їх подальший шлях мав вести на схід лівим (південним) берегом Ілі.

Поїздка Рубрука через південний Казахстан

Цифрами позначені:

- 1 — імовірно розташування м. Кинчат за Н.П. Шастіною;
- 2 — давнє м. Талас (сучасний Тараз);
- 3 — імовірно розташування м. Еквіус за О.І. Малейним;
- 4 — імовірно розташування м. Кайлак за О.І. Малейним;
- 5 — сучасне м. Копал;
- 6 — сучасне с. Бірлік — імовірно м. Кинчат (за М.І. Жарких);
- 7 — сучасне м. Чу;
- 8 — імовірно розташування м. Еквіус за М.І. Жарких;
- 9 — сучасне родовище Аксі — імовірно м. Болат (за М.І. Жарких);
- 10 — давнє місто Кульджа (сучасний Інін).

[14] Після цього ми в'їхали в одну долину, де побачили якийсь зруйнований замок, стіни котрого були тільки з глини, і земля там була оброблена.

[15] Після цього ми знайшли якесь добре місто під назвою Еквіус, в якому жили сарацини і говорили по-перськи, хоча вони були дуже далеко від Персії.

О. Малеїн до цього місця дав примітку: «Еквіус — поблизу нинішнього Капала; точне місцезнаходження невідоме». Які в нього були підстави для такої локалізації, як і для локалізації міста Кайлак (№ 20) — мені невідомо. Але з цих локалізацій ясно — маршрут Рубрука (як уявляв собі Малеїн) йшов через Семиріччя, маючи на півночі озеро Балхаш (№ 18), а на півдні — хребет Дзунгарського Алатау (№ 17). В коментарях до дальшої (29-ї) глави згадуються озеро Алаколь і хребет Тарбагатай. Узагальнюючи, можна сказати, що згідно уявлень коментатора Рубрук обігнув Дзунгарський Алатау з півночі.

Чи справді всі вказівки Рубрука узгоджуються з цим маршрутом? На мій погляд, не менше шансів за південним маршрутом — уздовж ріки Ілі, на південь від Дзунгарського Алатау.

Отже, якщо прийняти припущення (№ 13), то руїни замку (14) і містечко Еквіус (15) слід шукати на лівому березі Ілі.

[16] Наступного дня, переправившись через ті гори, котрі становили відроги великих гір, що знаходились на південь, На південь від р.Ліі тягнуться з заходу на схід хребти Заїлійський Алатау та Кетмень.

[17] ми в'їхали на дуже красиву рівнину, яка мала праворуч високі гори,

[18] а ліворуч якесь море чи озеро, що тягнулось на 25 днів шляху в околі. І ця рівнина вся була прекрасно зрошена водами, що стікали з гір, котрі всі впадають у згадане море.

Озеро, розташоване ліворуч — це безсумнівно Балхаш, розміри якого вказані на диво точно (довжина його десь 525 км, тобто на об'їзд потрібно десь 1100 км; а 25 днів шляху — це 750...1000 км). Під високими горами праворуч (на південь) традиційно розуміють хребет Джунгарський Алатау і, таким чином, весь цей уривок відносять до опису Семиріччя — території між Балхашем і Джунгарським Алатау. Але опис Рубрука не настільки детальний, щоб не можна було його розтягнути також на долину р.Ліі, а до високих гір праворуч зачислити також Заїлійський Алатау.

[19] Влітку ми повертались з північного боку цього моря, де також були розташовані великі гори [...]

Прямо на північ від Балхаша високих гір нема, я думаю, тут Рубрук мав на увазі хребет Тарбагатай, справді високий (під 3000 м), котрий знаходиться на північний схід від Балхаша.

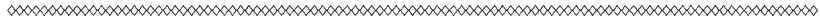
[20] Ми знайшли там велике місто під назвою Кайлак, в якому був базар, і його відвідувало багато купців. В ньому ми відпочивали 12 днів.

О. Малєїн до цього місця дав примітку: «Кайлак знаходився трохи на захід від нинішнього Капала».

[21] Земля ця раніше звалась Органум, і жителі її мали власну мову і власні письмена. Але тепер вона була вся зайнята туркоманами. До цієї назви Н.П. Шастіна дала таке пояснення:

«Органум — це Альмалик або Кульджа. Органа було ім'я цариці країни, так що Рубрук тут помилився. Органа була удовою по Кара-Хулагу, онуку Чагатая, і управляла після смерті чоловіка всім його улусом. Рубрук переніс власне ім'я ханші на назву області, якою вона правила».

Пряма дорога від Капала до Кульджи становить 250 км, при цьому треба перетнути два досить високих гірських хребта — Джунгарський Алатау та Беджинтау. Якщо мандрівники збирались проїхати через Кульджу (а я гадаю, що це так), то перед ними був цілком вигідний шлях

вгору долиною ріки Ілі. Ще гірше те, що після виїзду з Кайлака маршрут (згідно коментарів) йшов попри озеро Алаколь (а це 250 км на північ — знову через хребти Борохоро і Джунгарський Алатау). Отже, Н.П. Шастіна висловила цікаву здогадку, що Рубрук проїхав через Кульджу, але це її припущення суперечить північному маршруту Рубрука, запропонованому Малейним і прийнятому в інших коментарях.

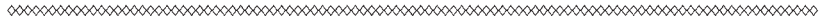
Але якщо географічну здогадку Н.П. Шастіної можна прийняти, то історичне пояснення необгрунтоване. Основа її коментаря — це Ергенехатун, вдова Хара-Хулагу (сина Мутугена, онука Чагатая). Але Хара-Хулагу правив у цій області в 1242–1247 і в 1252 р. Після його смерті Ергене стала регентшею при своєму малолітньому синові Мубарек-шаху. Тобто час її правління якраз збігається з часом поїздки Рубрука, і зовсім незрозуміло, чому це ім'я віднесено до минулого часу. Друга необгрунтованість полягає в тому, що Рубрук не згадував ніякої цариці, хоча за 12 днів перебування в місті мав час, щоб нанести їй візит. Третя суперечність: Рубрук виразно пише (№ 11), що вони перебували серед людей Мунке, і ніякої області нащадків Чагатая він не зауважив. Рубрук зауважив двір Кен-хана (тобто Гуюка, ширше — ставку улуса Угедея), але не чув про двір Чагатая.

Отже, ми можемо сміливо відкинути припущення про зв'язок назви землі Органум з іменем цариці Ергене.

В. Рокхіл в своєму англійському перекладі припускає, що Органум — це Ургенч (ну, звичайно, не місто, а вся Середня Азія або Согдіана), а давні письмена — согдійські. З цим припущенням можна погодитись: несторіанські тексти согдійською мовою і писемністю справді відомі, і занепад цієї мови стався десь в 11 ст. (тобто на часи Рубрука це була вже досить поважна давнина).

Складніша справа з визначенням **великого** міста Кайлак. Дослідники, які коментують цей фрагмент Рубрука, або дослівно повторюють припущення Малейна (не пояснюючи і не обгрутовуючи його), або відзначають, що це місто не локалізоване. Але мені важко повірити, що велике місто зникло без сліду. І разом з тим на північному шляху ніяких значних давніх міст не відомо.

На мою думку, Кайлак у Рубрука — це сучасна Кульджа, стародавнє місто у верхів'ях ріки Ілі. Кульджа лежить на правому березі Ілі, а на лівому березі напроти неї позначено містечко Кайнак (так на радянській карті 1967 р.; на сучасній карті Google — Qarqal). Не відомо, з якого часу походить цей топонім, але можливо, і він щось може значити, бо дуже подібний до записаного Рубруком.

Є момент, який насторожує щодо південного маршруту — це віддаль між містами Кинчат і Кайлак — 650 км, що дає темп руху 72 км на день. Але такий темп, як скоро побачимо, не є неможливим.

Монголія та східна Азія

Подальший опис (в 29-й главі) містить дуже мало орієнтирів і чимало суперечностей. Так, Рубрук нотував:

Через три дні ми дістались до столиці названої області, на початку вищеназваного моря [...] ми бачили на ньому великий острів [...] вода була солонувата, але все ж придатна до пиття. Серед великих гір в напрямку на південний схід тягнулась долина, а потім між горами було ще якесь велике море, і через цю долину від першого моря до другого протікала ріка [...] Отже, ми переправились через долину, направляючись на північ, до великих гір.

Що значить «столиця області» — жоден коментатор пояснити не зміг, і я також не можу його пояснити. Однозначно, що це — не місто. «Вищеназване море» в коментарі Н.П. Шастіної — «імовірно, Алаколь». Це справді спокусливе припущення, тому що на південний схід від Алаколя дійсно тягнеться долина між хребтами Джунгарський Алатау і Майлітау. Ця долина зветься Джунгарські ворота, і на її південно-східному кінці знаходиться озеро Ебі-Нур, котре мало б бути «другим морем» Рубрука. Я думаю, що таке ототожнення і слугувало одним з аргументів за північний варіант маршруту, хоча це ніде явно не написано.

Разом з тим в такій інтерпретації є свої утруднення. По-перше, Рубрук, пишучи про «вищеназване море», явно мав на думці Балхаш; по-друге, ніяка ріка в Джунгарських воротах не протікає — західна частина долини належить до басейну оз. Алаколь, а східна — оз. Ебі-Нур. По-третє, озеро Алаколь не солонувате, а таки добряче солоне.

Тому я пропоную розглянути такий варіант маршрута: виїхавши з Кайлака (Кульджи), мандрівники перевалили через хребет Борохоро і спустилися до прісноводного озера Сайрам-Нур (слід зазначити, що сучасна шосейна дорога, яка з'єднує Кульджу з іншими районами Китаю, проходить саме біля озера Сайрам-Нур; мабуть, цей шлях мав певні мікрогеографічні вигоди, якими скористались будівельники сучасної дороги). Далі долина від нього до озера Ебі-Нур тягнеться на схід, і знову не видно ріки, котра б з'єднувала ці озера.

Подальший маршрут Рубрука зовсім позбавлений орієнтирів. Дорогою до ставки Мунке він двічі записав: «ми прямували на північ» і зовсім не згадував про рух на схід, а між тим генеральний курс його був саме на

схід. Тому я припускаю, що з району озера Ебі-Нур (200 км від Кульджи) мандрівники рухались на схід вздовж північних відрогів східного Тянь-Шаня (700 км до ущелини між горами Байтаг-Богдо-Нуру на півночі і Кексерке на півдні; можливо, що саме тут було «одне місце серед дуже страшних скель», в якому Рубрук відганяв своїми молитвами демонів; але гір в цьому районі багато...). Далі вони проїхали степи, які зветься Джунгарський Гобі (350 км) і Заалтайський Гобі (400 км до озера Хара-Толгойн-Худук). Тобто я вважаю, що шлях їх проходив між двома великими гірськими системами — Монгольським Алтаєм на півночі і східним Тянь-Шанем на півдні.

Щоб визначити кінцевий відрізок маршруту, нам треба локалізувати ставку Мунке. На наше щастя, Рубрук дав два «пеленги» для цього (гл. 39):

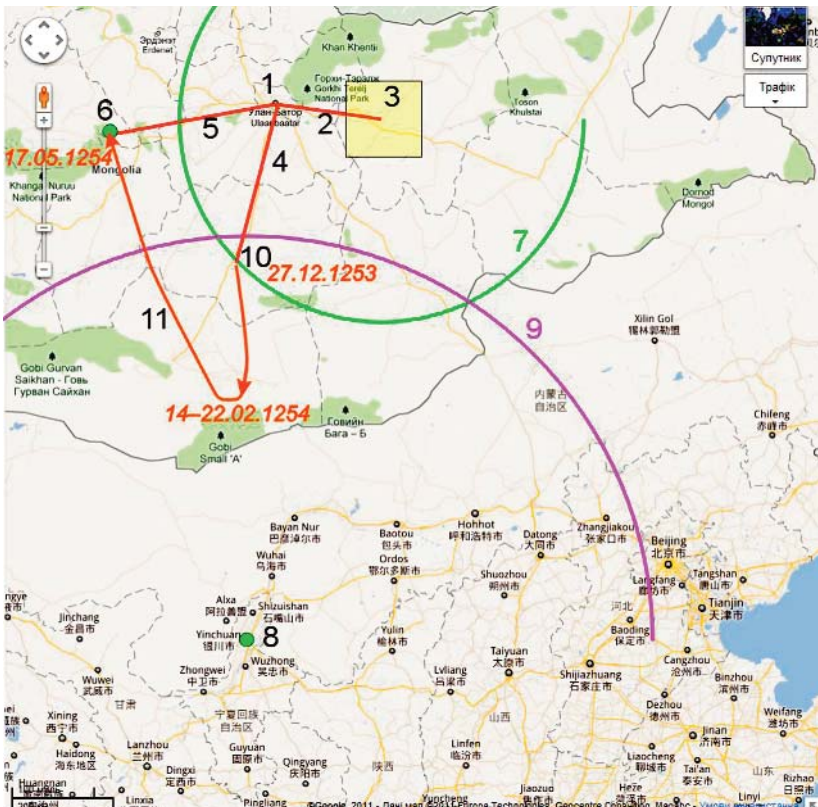
І я спитав священників, що прибули з Катаїї, і вони засвідчили, що від того місця, де я знайшов Мангу-хана, до Катаїї було 20 днів шляху у напрямку на південний схід, а до Онанкеруле, справжньої землі монголів, де знаходився двір Чингиса, було 10 днів шляху прямо на схід.

Для інтерпретації цих даних я озброївся картою від Google:

Місце ставки Мунке в Монголії

Цифрами на карті позначено:

- 1 — Улан-Батор, сучасна столиця Монголії, від якої ми відраховуємо відстані;
- 2 — відстань у 225 км на схід (і злегка на південь) веде в центр «землі монголів»;
- 3 — «земля монголів» (квадрат зі стороною 150 км);
- 4 — відстань у 325 км по сучасній шосейній дорозі на південь (і трохи на захід) від Улан-Батора (до поселення Хулд у Середньо-Гобійському аймаку);
- 5 — віддаль у 325 км на захід (і трохи на південь) від Улан-Батора веде до Каракорума;
- 6 — Каракорум;
- 7 — дуга радіусом 400 км, проведена довкола центру «землі монголів»;
- 8 — місто Інчуань, розташоване в тому місці, де Великий китайський мур перетинає ріку Хуанхе; на південь і схід від нього лежить Катаїя;
- 9 — дуга радіусом 800 км, проведена довкола Інчуаня;
- 10 — місце зустрічі в районі Хулда;
- 11 — можливий шлях ставки Мунке до Каракоруму.

Онон і Керулен у верхів'ях певний час течуть майже паралельно на віддалі 120...150 км. Якщо ми припустимо, що справжня земля монголів являє собою квадрат зі стороною 150 км між верхів'ями цих річок (на карті позначений цифрою 3), то його центр опиниться десь в точці 47° 30' півн. широти, 110° східної довготи. Ця точка лежить приблизно за 225 км на схід від Улан-Батора (лінія 2 на карті). Ставимо в цій точці циркуль і описуємо радіус 400 км (дуга 7 на карті).

Далі ми припускаємо, що Китайя Рубрука — це територія на південь від Великого китайського муру (давнього і добре помітного візуального кордону). На цьому кордоні обираємо умовно місто Інчуань (на карті позначене цифрою 8), котре лежить поблизу ріки Хуанхе саме в тому місці, де Великий китайський мур перетинає ріку. Описуємо дугу радіусом 800 км (позначена цифрою 9).

Зона перетину наших дуг охоплює частину Середньо-Гобійського і частину Східно-Гобійського аймаків Монголії. Це геометричне місце точок, котре задовольняє умовам пеленгів Рубрука.

Ми вибираємо найбільш західну точку і потрапляємо в район поселення Хулд (на карті позначене цифрою 10; його координати — 40° півн. широти, $105^\circ 30'$ східної довготи). Оце й є, на нашу думку, місце, де Рубрук застав табір Мунке. Це ще 400 км на схід від озера Хара-Толгойн-Худук. Всього від Кульджи мандрівники проїхали приблизно 2050 км, долаючи в середньому 71 км на добу. В цілому така швидкість узгоджується з записом Рубрука, що він проїжджав за добу дві поштових станції (ям), віддалених одна від одної на денний перехід (отже цей перехід становив десь 35 км). Така кур'єрська швидкість вимагала рухатись вночі, оскільки короткого зимового дня не вистачало.

Розглянемо слабкі місця даної побудови.

1. Напрямок руху на Китайю в нашій схемі — точно на південь, а не на південний схід, як у Рубрука (на південний схід від знайденої нами точки лежить Китайя як ціла країна, але не як конкретне місце, до якого 20 днів шляху).

2. Напрямок руху до землі монголів — північний схід, а не схід, як у Рубрука.

3. Розташування землі монголів на самому верхів'ї Онона і Керулена виглядає довільним. Що заважає пересунути її далі на північний схід, адже це межиріччя тягнеться на 600 км? Але якщо ми будемо пересувати її далі, то дуги нашої побудови перестануть перетинатись. З цих міркувань ми мусимо пересувати землю монголів на захід, наскільки це можливо.

4. Чому в якості опорного пункту для Китайї вибрано Інчуань? Чому не можна вибрати точку, яка лежить на захід чи на схід від цього міста?

Велика Китайська рівнина являє собою загалом прямокутник, північний бік якого окреслений Китайським муром, а західний — нагір'ями Куньлунь. Місто Інчуань позначає північно-західний кут цього прямокутника. Великий Китайський мур тягнеться від нього на захід ще на 600 км, але в цьому районі він обмежує вузьку смугу землі (шириною 50–100 км), яка на півдні має хребет Наньшань. Ясно, що це — не та велика країна, якою була Рубрукова Китайя. До того ж на початку 13 ст. ця смуга землі належала до держави тангутів, про котрих Рубрук добре знав і чітко відрізняв від справжніх китайців. Все це робить неможливим пересування даної базової точки далі на захід. До того ж при спробі

такого пересування дуги нашої побудови перестануть перетинатись, а напрямок руху змінюється на південний захід (замість південного сходу).

Проти пересування базової точки на схід вздовж Великого муру не може бути таких рішучих заперечень. При цьому зона перетину дуг також пересувається на схід. Наприклад, якщо ми візьмемо за базову точку місто Юйлінь в Ордосі (розташоване біля Великого муру, 250 км на схід від Інчуаня), зона перетину дуг зсунеться на схід приблизно на 100 км. При цьому напрямок на Китай залишиться південним, а напрямок на землю монголів зміниться на північний (тобто ще більше віддалиться від записаного Рубруком).

5. Зона перетину дуг тягнеться із заходу на схід майже на 500 км, чому ж обрана саме західна точка цієї зони? Але якщо ми спробуємо вибрати крайню східну точку зони, то напрямок на землю монголів стане північно-західним, а на Китай — південно-західним.

Розглянувши всі заперечення в цілому, слід визнати, що обрана нами точка розташування ставки Мунке мінімізує всі ускладнення, хоча й не усуває їх повністю. Звичайно, я усвідомлюю, що з даних Рубрука не можна вирахувати розташування об'єктів у степу з точністю до 1 км — хіба 50 км, але з такими допусками прокладений мною маршрут узгоджується з даними джерела.

Разом зі ставкою Мунке Рубрук майже два місяці (до середини лютого) мандрував на південь, а потім ще через два місяці неспішного руху на північ прибув до Каракорума — єдиного об'єкта в центральній Азії, щодо якого немає сумнівів з ототожненням і розташуванням.

З перебуванням Рубрука в Монголії пов'язана ще одна географічна загадка. Це розміщення на карті народів *лонга*, *соланга* і *мук*. В коментарі Н.П. Шастіної сказано, що лонга і соланга — це корейці, а мук — «народ мохе, або мохо, племена тунгуського походження, які населяли долини Амура та Уссурі і займались землеробством та скотарством».

Все це звучить дуже непереконливо. Послідовність опису в 28-й главі така: уйгури — (далі на схід) — тангути — (далі на південь) — тибетці. Про лонга і соланга сказано, що вони живуть «за тибетцями». Рубрук писав це, знаходячись у Монголії, і з цієї позиції місце за тибетцями — це ще далі на південь. А вже за ними, тобто ще далі на південь живе народ мук. Рубрук відзначив, що в цього народу є міста (а на Амурі та Уссурі міст ніколи не було аж до початку російської колонізації). Тому на картосхемі я розмістив ці народи на південь від тибетців. Лонга і соланга в такому випадку можуть бути народами південного Тибету або

сучасного південного Китаю, а мук — це, можливо, Бірма (царство Паган 11–13 ст., котре мало багато міст і храмів).

Монголи під командуванням царевича Хубілая, як відомо, у 1253 р. завоювали Юннань в південному Китаї (власне, царство Далі) і тоді ж, мабуть, розвідали шлях на Бірму, куди вони ходили походами в 1277 і 1287 рр. Тому я думаю, що даний фрагмент Рубрука, записаний зі слів майстра Вільгельма, побудований на звіті з походу Хубілая 1253 р.

Зворотній шлях

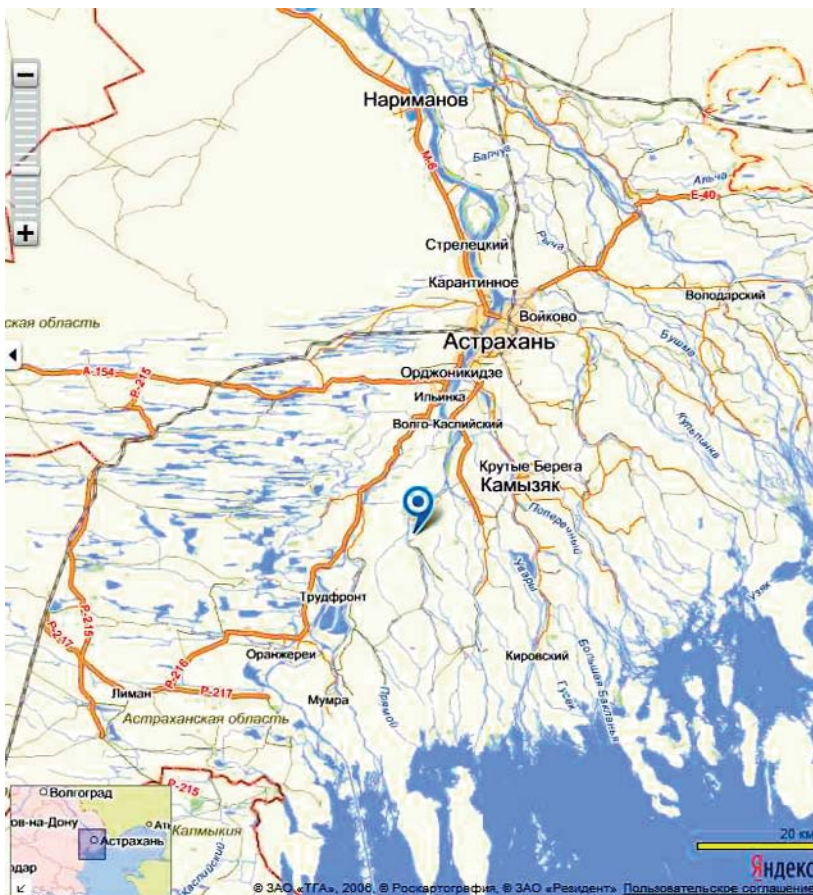
Щодо зворотного шляху з Каракорума до ставки Бату Рубрук не повідав ніяких подробиць, які б надавали можливість локалізації. Шлях з Каракорума на Волгу між 47-ю і 48-ю паралелями має довжину приблизно 4200 км, але він веде через високогірний центральний Алтай. Я вважаю такий маршрут неможливим, і думаю, що Рубрук обігнув Монгольський Алтай з півдня, приблизно повторюючи свій шлях вперед, а далі, проїхавши Джунгарський Гобі, почав забирати на північ. Далі на захід вели два проходи — на північ і на південь від хребта Тарбагатай. Яким з них їхав Рубрук — встановити неможливо, обидва вони лежать на північ від озера Балхаш.

Десь тут, на мою думку, він проїхав через двір Кен-хана (Гуюка). Інші джерела не дають свідчень про місце його розташування, тому й уточнити маршрут з цього орієнтиру ми не можемо. Згадка ж Рубрука містить одну єдину вказівку (дуже розпливчасту) на розташування цього об'єкту.

Далі він міг рухатись прямо на захід вздовж 50-ї паралелі (на широті Караганди і Актюбинська). В цілому цей маршрут довжиною десь 4850 км лежав на північ від того, яким Рубрук їхав на схід. Цей шлях він проїхав за 70 днів, що дає середню швидкість 69 км на добу.

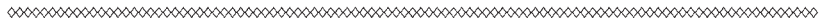
Рубрук прибув у ставку Бату рівно через рік після того, як виїхав з неї — 16 вересня 1254 р. Але ми змушені припустити, що вона на цей час знаходилась значно північніше від свого минулорічного розташування. Чому?

Виїхавши від Бату, Рубрук 15 днів їхав до Сарая (городище біля сучасного с. Селітрено на Ахтубі). За цей час він проїхав ніяк не менше 450 км, тобто виїхав він десь з району річки Єруслан (лівого притоку Волги). А перед тим він ще місяць мандрував разом зі ставкою Бату — напевно, на південь. Звідси впливає північне розміщення ставки в момент прибуття туди Рубрука.

Розташування Самосдельського городища

Вийшовши із Сарая, Рубрук відвідав загадке місто Суммеркент при одному із середніх рукавів Волги. Нещодавно було висловлено припущення (стаття [Самосдельское городище](#), 2011 р.), що Суммеркент — це городище біля села Самосделка на південь від Астрахані, за 120 км на південь від Сарая (див. карту). Археологічними дослідженнями встановлено, що городище має потужний культурний шар золотоординського часу. Якщо Рубрук справді там був, то як він міг туди дістатись? Найзручніший спосіб дістатись із Сарая до цього городища — плести

рукавами Ахтуби і Волги. Рубрук акуратно занотував, що переправлявся через 7 рукавів Волги, але ніде не згадав, що він плив по ній. Отже, шлях водою треба виключити. Якщо ж їхати із Сарая на південь лівим берегом Ахтуби і в районі дельти взяти курс на південний захід через дельту Волги, то тут сімома переправами ніяк не обійтись — число проток, які треба перетнути, становить кілька десятків. І ще немало проток треба подолати, щоб вибратись із Самосдельського городища на правий берег дельти.

З цих міркувань мені важко погодитись з даним припущенням. Число рукавів, які перетнув Рубрук, показує, що він перебирався через Волгу вище початку дельти. До того ж він вказує ширину долини, де течуть рукави — 7 льє, що загалом узгоджується з шириною долини вище початку дельти (20–25 км). Ширина дельти значно більша, і про неї Рубрук не згадував.

Далі Рубрук 12 днів їхав до Залізних воріт (Дербента). Віддаль від Сарая — 600 км, темп руху — 50 км на добу.

Закавказзя та Мала Азія

Починаючи від Дербента шлях Рубрука йшов через місця відносно густо заселені, і опис рясніє географічними назвами. Так, через два дні шляху вздовж берега Каспійського моря він прибув до міста Самарон, яке нині не відоме. Після нього він повернув у гори на південь і ще через два дні прибув до міста Самаг (Шемаха). Віддаль між Дербентом і Шемахою — десь 180...200 км, тобто темп руху — так само 50 км на добу. Далі шлях ішов через велику рівнину Моан (тобто Муганський степ), де Рубрук занотував ріки Куру, котра тече із землі грузинів, і Аракс, котрий тече з Вірменії. Місце переправи позначено гранично точно — це міст, де Аракс впадає в Куру (70 км на південь від Шемахи). Тут Рубрук згадав про місто Гангес (Гянджа), котре замикає вихід з гір у цю долину, але сам він там не був (це 200 км на захід від переправи).

Далі Рубрук піднімався лівим берегом Аракса аж до його витоків (23.11.1254–15.02.1255 р., всього 84 дні; віддаль становила не менше 750 км, тобто середній темп руху — лише 9 км на добу). По дорозі він відвідав ставку монгольського намісника, який в російському перекладі зветься Бату, а в англійському — Бачу (Ваасчу) (мабуть Байджу-нойон). На Різдво (25.12.1254 р.) він був у місті Наксуа (Нахічевані). Це місто знаходиться за 300 км від гирла Аракса, тобто маємо той самий темп 9 км / добу. Звичайно, більшу частину цього місяця (23 листопада — 25 грудня 1254 р.) Рубрук провів у монгольській ставці, поки його провідник з'їздив до Тебріза.

В Нахичевані великі сніги затримали Рубрука на 19 днів. Виїхавши звідти, він через 4 дні прибув у землю Сагенси. На думку Н.П. Шастіної, це — не власне ім'я, а гучний титул «шахіншах» (цар царів), який носили дрібні князі з роду Захаридів. Столицею їх було місто Ані.

На цьому місці слід зауважити, що в тексті Рубрука два уступи переплутані місцями (у загальноновживаному російському перекладі Рубрука, виданому в 1957 р., це два останні уступи 51-го розділу). Я поміняв їх місцями на підставі хронологічних вказівок, які містяться в цих уступах. В результаті відновлюється логіка маршруту: в'їзд до землі Сагенси — прийом у Сагенсі — перебування в Айні в землі Сагенсі — виїзд із землі Сагенсі в землю турків. В правильній послідовності текст має читатись так:

В день Стрітіння знаходився я в якомусь місті під назвою Айні, яке належало Сагенсі і було дуже укріпленим за своїм розташуванням. В ньому знаходиться тисяча вірменських церков і дві синагоги сарацин. Татари поставили там суддю. Тут знайшли мене брати проповідники, четверо з яких їхали з Прованса у Франції, а п'ятий приєднався до них у Сирії. У них був тільки один хворий служитель, що знав по-турецьки і трохи по-французьки. Вони мали грамоти господина папи до Сартаха, Мангу-хана та Бурі, які й ви [король Людовік 9-й] дали мені, а саме з проханням, щоб тамті дозволили їм перебувати в їхній землі і проповідувати Слово Боже і т.д. Коли ж я розповів їм, що я бачив і як татари мене відіслали, вони відправились до Тефіліса, де перебувають їхні брати, щоб порадитись, що робити. Я їм пояснив як слід, що за допомогою цих грамот вони можуть проїхати, якщо забажають, але повинні запастись належним терпінням до перенесення трудів і добре обміркувати мету свого приїзду; бо якщо в них не було іншого доручення, окрім як проповідувати, татари стануть мало опікуватись ними, особливо якщо в них немає перекладача. Що сталося з ними потім, не знаю.

Із цього міста [Айні] ми потрапили через 15 [слід виправити: 5] днів, у неділю Чотиридесятниці, в землю турецького султана; перший замок, який ми знайшли, звється Марсенген. Всі мешканці містечка були християни: вірмени, курги та греки, але панування над ними належить виключно сарацинам. Там начальник замку сказав мені, що отримав наказ не видавати їстівних припасів ані жодному франку, ані послам царя Вірменії або Вастація. Тому, починаючи з того місця, де ми були в неділю Чотиридесятниці, і аж до Кіпра, куди я потрапив за тиждень до свята блаженного Іоана Хрестителя, нам належало

купувати собі припаси. Провідник мій діставав мені коней; він також отримував гроші на їстівні припаси, але клав їх собі у гаманець. Коли він приїжджав куди-небудь на поле і бачив стадо, то силою викрадав барана і давав своїй родині його їсти, дивуючись, що я не хочу їсти від його крадіжки.

Айні у Рубрука — це не що інше як Ані: місто, розташоване на вигідному для оборони місці, має багато церков і 2 мечеті. Навіть дивно, чому це припущення не спало на думку жодному з коментаторів.

Але опис Рубрука побудовано так, що сюжет про прийом у Сагенсі викладено окремо і перед звісткою про прибуття до Ані. Цілком можливо, що місцевий князь приймав його не в Ані (припускати ще одну перестановку речень в цьому місці я не наважуюсь). Можливо, що Сагенса сповістив Рубрука про перебування католицької місії в Ані, і Рубрук відхилився від свого шляху вгору Араксом, щоб з нею зустрітись (Ані місто лежить біля ріки Ахурян десь на 50 км від її впадіння в Аракс, тобто збоку від шляху Рубрука вздовж Аракса).

За 20 днів (13 січня — 2 лютого 1255 р.) Рубрук проїхав тільки 230 км. Мабуть, в цей час він зупинявся у Сагенсі та в Ані, що не відзначено в описі.

Дані про 15 днів поїздки із Айні до Марсенгена суперечать всій хронології, тому В. Рокхіл припускав, що «це місто» — не Айні, а Нахічевань. Це припущення не можна прийняти, бо від Марсенгена до верхів'я Араксу було 7 днів шляху, а тому на дорогу від Нахічевані до Марсенгена припадає $33-7=26$ днів, ніяк не 15.

Я припускаю, що в тексті Рубрука була допущена описка і треба читати не «15 днів», а «5 днів». Це припущення повністю розв'язує всі суперечності. Справді, в Айні він був на Стрітіння (2 лютого), потім їхав 5 днів і в неділю Чотиридесятниці був у Марсенгені. В 1255 р. ця неділя випадала на 7 лютого, що повністю узгоджується з нашим розрахунком.

Отже, 2 лютого Рубрук приїхав до міста Ані.

Ще далі, через 5 днів (а саме 7.02.1255 р.) Рубрук вступив у володіння турків (Іконійського султанату). Турецьку прикордонну фортецю він називає Марсенген. Сучасний вірменський історик В. Газарян висловив припущення, що це — Ерзінджан. Це не можна прийняти, оскільки Марсенген лежав на Араксі, а Ерзінджан — на Єфраті досить далеко на захід від витоку Аракса. Окрім того, про Ерзінджан (під назвою Арсенген) Рубрук згадував в наступному розділі, описуючи землетрус.

Для приблизної локалізації Марсенгена можна застосувати пропорцію. Для цього нам треба визначити, що вважати за виток Аракса, з

урахуванням того, що далі наші мандрівники мали рухатись на захід. Аракс витікає з гірського кряжа, найвищою точкою якого є гора Бінгель (Bingöl, 3189 м). Звичайно, на цей кряж Рубрук не піднімався, бо звідти дороги на захід нема. В 20 км на північ від цієї гори і за 42 км на південь від Ерзурума на Араксі лежить селище Кирикхан, від якого можна проїхати на захід в долину річки Ельмали і далі спускатись вниз за її течією (назви річок такі: Кельхас–Пері–Мунзур–Мурат — впадає у Єфрат). Цей маршрут можна назвати південним. Він для нас мало прийнятний, тому що неясно, як від гирла Мурата можна потрапити до Сиваса інакше як **піднімаючись** вгору Єфратом (а Рубрук спускався по Єфрату).

Тому слід подивитись на місто Кепрюкей (Köprüköy), яке знаходиться на Араксі у 82 км на північний схід від гори Бінгель і в 55 км на схід від Ерзурума. Тут Аракс змінює напрямок течії з півночі на схід, а прямо на захід лежить зручний прохід в долину верхнього Єфрата. Я думаю, що Рубрук скористався цим шляхом. Умовно я вважаю за «виток Аракса» перевал між басейнами Єфрата на заході і Аракса на сході (він лежить буквально в 10 км на схід від Ерзурума і в 72 км на північ від гори Бінгель).

Між двома добре локалізованими пунктами — Ані і витоком Аракса — віддаль становить 290 км (50 км вниз вздовж р.Ахурян і 240 км вгору вздовж Аракса).

Рубрук подолав цю віддаль за 12 днів, що дає темп руху 24 км/добу.

Від Аїні до Марсенгена — 5 днів або за нашою пропорцією 120 км.

Від Марсенгена до витоку Аракса — 7 днів, тобто 170 км.

Ця відстань приводить нас на ділянку між містечками Зарапхане (Zaraphane) (іл Ігдир, Туреччина) та Кагизман (Kağızman, іл Карс) на р. Аракс. Вікіпедія відзначає, що біля Кагизмана (точніше, біля села Кетек (Kötek, 12 км на північний захід від Кагизмана) збереглась фортеця Narin Kale (Köroğlu Kalesi — замок Кер-Оглу). Оце, на мою думку, і є Рубруків Марсенген.

Далі Рубрук занотував, що від вершини Аракса він перевалив через гору (на мою думку, це розглянутий вище перевал на схід від Ерзурума) і далі 8 днів спускався вниз по Єфрату до фортеці Камаф.

На цьому місці нам важливо зрозуміти, що вважати Єфратом. Сучасна географія вважає, що Єфрат починається від злиття рік Карасу (Західний Єфрат) і Мурат (Східний Єфрат). На радянських картах 1967 і 1984 рр. назва Єфрат застосовується також до значної ділянки ріки Карасу (тобто вони починають Єфрат від злиття річок Карасу і Тузла).

Місто Ерзурум, яке у Рубрука не згадане на цьому місці (в 52-й главі), лежить недалеко від ріки Карасу. Про те, що він у ньому побував, однозначно свідчить текст 35-ї глави («Я зустрівся зі служителями монгола в Аарзерумі на околиці Туреччини») та 51-ї глави («на тому боці гори, з якої починається Аракс, є добре місто по імені Аарзерум, яке належить турецькому султанові»). Тому я гадаю, що шлях Рубрука йшов долиною Карасу (Західного Єфрата).

Для фортеці Камаф Н.П. Шастіна дає пояснення:

Фортеця була розташована на високій горі, звідки бере початок західний приток Єфрата — Карасу.

В цьому феноменальному коментарі помилково абсолютно все. Карасу не є притоком Єфрата. Виток Карасу лежить біля гори Каргапазари за 40 км на північ від Ерзурума. Ніякого поселення там нема.

Насправді якщо ми відкладемо від Ерзурума 250 км вниз по Карасу — Єфрату, то наш шлях пройде попри рубруків Арсенген (сучасний Ерзінджан), де він занотував катастрофічні наслідки землетрусу, і закінчиться біля міста Кемах (Kemaḥ, 40 км на захід від Ерзінджана). Думаю, що це — рубруків Камаф: 1, лежить на Єфраті; 2, відстань приблизно відповідає 8 дням шляху; 3, Єфрат повертає на південь в 60 км на захід від Кемаха, тобто в масштабі опису можна вважати, що він лежить на цьому повороті; 4, в цьому місті збереглась досить велика фортеця; 5, нарешті, співпадає назва.

Сучасне фото замку Кемах

Якщо розуміти Рубрука буквально, то вийде, що в Камафі він був 22 лютого 1255 р. (14 лютого + 8 днів). Далі він витратив цілий місяць (до 21 березня) щоб подолати 175 км від Кемаха до Сиваса. Мабуть, занотовані ним глибокі сніги на цих досить високих горах сильно уповільнювали поїздки.

По дорозі до Сиваса «ми проїхали по рівнині, на якій татари перемогли турецького султана». Назва цієї рівнини в нього не занотована, але з інших джерел відомо, що битва 26 червня 1243 р. сталась на рівнині Кесе-Даг або Козе-Даг (Köse Dağ, тобто Лиса Гора).

У питанні про місце цієї битви довелось зіткнутись з великою розбіжністю поглядів:

1. Н.П. Шастіна в коментарі до Рубрука: між Ерзінджаном і Сівасом (106 км на захід від Ерзінджана);

2. Англійська Вікіпедія: між Ерзінджаном і Гюмюшхане (Gümüşhane) — 40 км на північ від Ерзінджана;

3. Російська Вікіпедія: недалеко від містечка Чман-Катук (так у Кіракоса Гандзакеци), в 60 км на північний схід від Сиваса — це 170 км на північний захід від Ерзінджана;

4. Сніжана Ракова «Битва при Кесе-Даг» (2002 р.): між містами Карін (Ерзурум) та Ерзінджан (80 км на схід від Ерзінджана).

В цих розрахунках відстаней від Ерзінджана я розумів вираз «між А та Б» як 1/2 відстані від А до Б.

Висновок з цього простий, але не дуже втішний: точне місце цієї битви невідоме. З контексту маршрута Рубрука цю рівнину треба шукати на його шляху від Кемаха до Сиваса.

Далі Рубрук почав рухатись швидше. За один тиждень (28 березня — 4 квітня 1255 р.) він подолав 175 км і дістався Кесарії Кападокійської (сучасне місто Кайсері). Напрямок руху тут очевидний — вниз вздовж ріки Кизил-Ірмак, деь так, як проходить сучасне шосе.

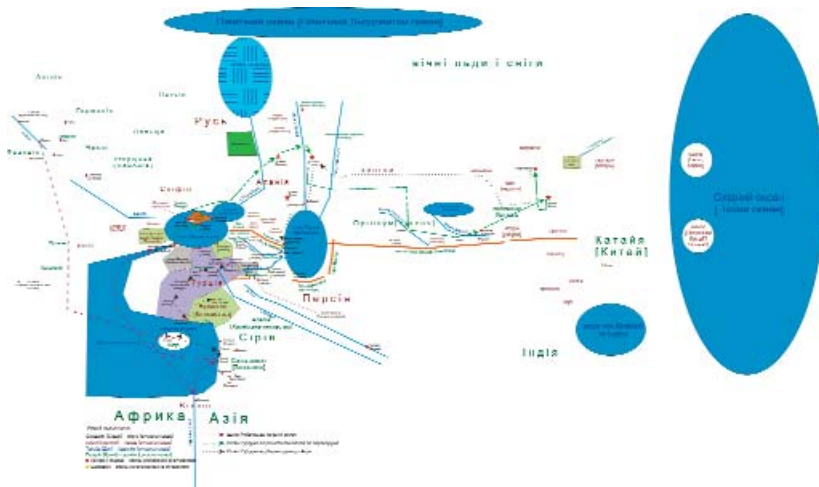
Через 15 днів (19 квітня 1255 р.) він прибув до Іконія (Конії, 300 км від Кайсері).

Наступний пункт його поїздки занотований через 17 днів (5 травня 1255 р.) — це «Курта, гавань царя Вірменії». Це місто нині зветься Кизкалесі (Kızkalesi), воно лежить на березі Середземного моря трохи на схід від гирла ріки Гексу, в 200 км на південний схід від Конії. В Кизкалесі збереглися дві фортеці (одна на острові, друга — на березі); можливо, щось там збереглося і від часів Кілікійського царства. В цій гавані він провів 12 днів, а потім відправився у столицю Кілікійського царства — місто Сис (нині воно зветься Козан — Kozan, 190 км на північний схід від Кизкалесі). Повернувся він до порту Ауакс — найбільшого порта Кілікії. Цей порт звався також Аяс або Айас (Ayas). Його часто ототожнюють з сучасним містом Адана, забуваючи, що воно лежить за 50 км від моря. Я думаю, що порт знаходився на березі моря біля гирла ріки Сейхан. На карті Google можна побачити тут маленьке село Айдинлілар (Aydinlilar).

Ця поїздка забрала певний час, тому на Кіпр він прибув 17 червня 1255 р. (для цього треба було проплисти морем 150–200 км). Тут він прибув до Нікозії, а далі поїхав до Тріполі в Палестині і нарешті повернувся до Акри, з якої виїхав три роки тому.

Географічні відкриття Рубрука

Опис подорожі Рубрука достатньо докладний, тому можна спробувати намалювати картосхему. Перша картосхема відображає географію Євразії переважно на основі даних Рубрука, без використання сучасної топооснови. Слід сказати, що деякі елементи цієї картосхеми основані на сучасних географічних знаннях, оскільки текстових даних Рубрука не достатньо для їх графічного відображення.

Картосхема Євразії за описом Рубрука

На картосхемі відображено також деякі помилкові географічні уявлення Рубрука.

1. Каспійське море він називає морем Сиркан і пояснює, що це назва міста, яке лежить на березі цього моря у Персії. Сиркан — це злегка спотворене Ширван, але такого міста на Каспійському морі нема і не було. Насправді це назва історичної області (північної частини сучасного Азербайджану).

2. Гори Мулигек Рубрук вміщує на східному березі Каспійського моря і підкреслює, що це море з трьох боків (окрім півночі) оточене горами. Назва походить від арабського «мульхид» (еретик), як правовірні араби величали ісмаїлітів. Ядро їхньої фантомної держави знаходилося в горах Ельбурс на південному, а не на східному березі Каспійського моря — там, де Рубрук розміщує Каспійські гори. Думаю, що гори Мулигек — це помилкове подвоєння Каспійських гір (Ельбурса).

3. Гори Тянь-Шань Рубрук вважав продовженням Кавказу і думав, що вони доходять до берега Каспійського моря, що відображено на схемі.

4. Описуючи північне Причорномор'я, Рубрук вказував, що Валахія і Мала Булгарія лежать за Дунаєм, тобто на його правому березі. Це суперечить географічним уявленням пізнішого часу, згідно яких Валахія займає лівий берег нижнього Дунаю, а Болгарія — правий.

Окресливши географічні помилки Рубрука, було б дуже несправедливо не відзначити його великих заслуг для західноєвропейської географії. Ці заслуги можна сформулювати так:

1. Рубрук дав досить детальний опис степової зони східної Європи, включаючи ландшафти, корисні копалини, відомості про давні народи та про зміни у розселенні після приходу татар.

2. Він дав опис Волги, першим з європейців згадав про місто Сарай. Він правильно визначив, що Волга впадає у Каспійське море (ще на початку 16 ст. М. Меховський у своєму «Трактаті про дві Сарматії»⁶ помилково писав, що Волга впадає в Чорне море).

3. Рубрук досить точно визначив периметр Каспійського моря.

4. Він дав досить докладний опис земель сучасного південного Казахстану, подав відомості про озеро Балхаш.

5. Він подав докладний опис Каракорума, який став чи не основним джерелом наших знань про це місто.

6. Він подав опис сусідніх з Монголією земель і народів. В цьому описі міститься найбільше «баснословія» (якого загалом у Рубрука дуже мало), але це були перші з античних часів звістки про Китай та сусідні народи, які дійшли до Західної Європи.

¹ Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов; Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. — М.: Географгиз, 1957 г. — 270 с.

² <http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Rubruk/frametext1.htm>

³ The journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world, 1253–55, as narrated by himself, with two accounts of the earlier journey of John of Pian de Carpine. tr. from the Latin and ed., with an introductory notice, by William Woodville Rockhill. — London: Hakluyt Society, 1900.

⁴ The mission of Friar William of Rubruck : his journey to the court of the Great Khan Mongke, 1253–1255, tr. by Peter Jackson; introduction, notes and appendices by Peter Jackson with David Morgan. — London: Hakluyt Society, 1990.

⁵ <http://depts.washington.edu/silkroad/texts/rubruck.html>

⁶ <http://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/HistSources/Tractat2Sarmatiis/2-2.html>

ЧЕРНІГІВ ТА ЙОГО ОКРУГА ОЧИМА АРКАДІЯ ВЕРЗИЛОВА

Статтю присвячено відомому краєзнавцю старого вишколу А.В. Верзилову. Він зібрав унікальні відомості про Чернігів, деякі з яких були віднайдені у Державному архіві Чернігівської області. Зокрема, чималий інтерес для краєзнавців являє підготовлені А.В. Верзиловим у 1925 р. «Відповіді на циркулярні анкети».

Серед чернігівських краєзнавців старого вишколу, які уособлювали дослідницькі традиції в галузі регіональної історії за доби «червоного Ренесансу» або «розстріляного Відродження», одне з чільних місць посідає Аркадій Васильович Верзилов (1867–1931). Популярний громадський діяч, він тривалий час виконував обов'язки Чернігівського міського голови, плідно вивчав історію регіону. А. Верзилову належить чимало наукових праць та цікаві спогади, але деякі його студії залишилися у рукописах і згодом були втрачені. Так, один з біографів А. Верзилова — Г. Курас награвив у його анкети, датованій 1928 р., згадку про нарис «Чернігів і Чернігівщина», впорядкований на замовлення московського «Общества связи с границей». Однак пошуки цього тексту в архівах Москви виявилися марними². Натомість у Державному архіві Чернігівської області збереглися підготовлені А. Верзиловим у 1925 р. «Ответы на циркулярную анкету» про Чернігів і Чернігівську округу, які, на нашу думку, автор згадав у 1928 р. під назвою «Чернігів і Чернігівщина»³.

А. Верзилов, добре знайомий з історією регіону та реаліями тогочасного життя, зібрав унікальні відомості про Чернігів і його округу. Зі сторінок тексту досить виразно постає місто, що переживало складні часи радянської модернізації. Зауважимо, що чимало згаданих А. Верзиловим пам'яток і споруд не збереглися, а численні підприємства, установи, заклади освіти та культури за різних обставин припинили своє існування й загубилися у часі. Відтак нарис А. Верзилова заповнює суттєву прогалину в краєзнавчій літературі й стане у нагоді в подальших черніговознавчих студіях.

Текст праці А. Верзилова друкується за машинописним примірником мовою оригіналу без будь-яких скорочень зі збереженням усіх лексичних і стилістичних особливостей та згідно з сучасними правописними нормами. Водночас без застережень доповнені словоскорочення й розкриті аббревіатури, дещо модернізована пунктуація, виправлені помилки й друкарські огріхи.

Ответы на циркулярную анкету для г. Чернигова

1. Чернигов — на правом нагорном берегу Десны: поселение раскинулось по Болдиной горе и в долине реченки Стрижень, которая разделяет Чернигов на две части; заселена и долина Десны: Лесковица возле озера Млиновица, Кавказ, Пристань, Кордовка, а далее на юг — выгоны, луга и рощи — Святое, Троицкая; с севера на высоком берегу Стрижня роща Яловщина. В самом центре города: Пушкинский сквер, бульвары, сквер на Валу, сады и парки в Березках, бульвары: возле Вознесенской церкви, парк на курганах — старом кладбище, огромный парк из бывшего Городского и Губернаторского садов, бульвар на площади Октября. На Десне — хорошее купание и пляж, лодочный спорт, чудные места для прогулок и экскурсий, дачи и санаторий (на Бобровице). Десна, как сплавная для леса из Орловской губернии и судоходная с пристанью вблизи железнодорожного вокзала, служит базой для развития лесной и мукомольной промышленности; пласты глины в нагорной части г. Чернигова дают базу для кирпичных заводов.

Площадь Чернигова — 69670 кв. сажней, 2460 домовладений с 3409 домами, преимущественно деревянными, с населением 37364 человек; населения по переписи 1923 года: украинцев — 43,8%, русских — 20,1%, евреев — 33,4%, поляков и прочих — 2,7%.

Чернигов — самый большой административный, культурный и торгово-промышленный центр Черниговщины, поэтому население главным образом служит в государственных, общественных учреждениях, заведениях, занимается ремеслом, торговлей, промыслом, а также огородничеством, садоводством.

Чернигов имеет значение для своего Округа; скрещение судоходной и сплавной реки и железной дороги создает городу центральное положение для развития промышленности, торговли, кредита, а, главным образом, для развития культуры и просвещения: учебных заведений, музеев, библиотек, архивов; в Чернигове много памятников древности, поэтому в культурном отношении Чернигов имеет значение и для всей УССР.

2. Древнее городище — находки монет: римских, арабских, византийских свидетельствуют о существовании в Чернигове поселения в

доисторическое время и с первых веков нашей эры. Уже в 907, 944 годах Чернигов вместе с Киевом заключает военно-торговые договоры с Византией, получает с нее контрибуцию; с 1024 года Чернигов становится столицей княжества. При сменяющемся господстве Литвы, Москвы и Польши Чернигов — замок, центр воеводства. При казаках — полковой город. С 1623 года Чернигов имел самоуправление по европейскому магдебургскому праву, здесь же основывается Коллегиум с библиотекой, 2-й после Киевской академии. По упразднении украинских казацких учреждений и введении общеимперских, Чернигов становится центром губернии, просвещения и культуры, а также и общественного самоуправления — земского и городского. Во время революции 1905 года Чернигов пострадал от еврейского погрома, а во время революции 1917–1920 гг. от гражданской войны, переходя из рук в руки борющихся с оружием в руках сменяющихся правительств.

3. Вал — бывшее городище, место княжьего кремля, впоследствии место литовско-польского замка, московской крепости; здесь древнейший архитектурный памятник Украины и Союза — собор Спаса; бульвары, посаженные на крепостных рвах. Здесь же размещался казацкий военно-административный город, от времени которого остался так называемый дом Мазепы (бывшая Полковая канцелярия); здесь же Генерал-губернаторский дом (теперь Шевченковская школа) и Архиерейский дом (потом Губернское правление, теперь Гостипография). С упразднением в Чернигове крепости (после раздела Польши), с упразднением Пятницкого монастыря, занятого под школу, с конца XVIII в. торговля и общественная жизнь переносится на Красную площадь: здесь рынок, шестигласная Дума теперь Госбанк), театр; совершенно за город выносятся Богоугодные заведения (потом Губернская земская больница, теперь Совбольница), перед ними — Конная почта и огромная Александровская площадь (теперь площадь 25-го Октября), которая кругом застраивается уже во 2-ую половину XIX века. За Богоугодными заведениями самое новое строение — XX века. Стрижем Березки — черниговские Липки, когда-то усадьбы казацкой старшины Полуботка (потом Духовная семинария, теперь Партшкола), Милорадовича, Сторожевого, Шафонского. На самом краю Чернигова к Бобровице — Сиротский дом в упраздненном еще при Екатерине Архиерейском доме (позднее — украинский Музей древностей им. В.В. Тарновского). Московская слободка под Валом (позднее Кавказ), где селились стрельцы Московского гарнизона, а позднее черкесы — заложники Шамиля. Лесковица-Слободка монастырей — Елецкого и Ильинско-Троицкого (теперь Дом инвалидов).

4. Бюро экскурсий при Государственном музее, Крестьянская ул.
5. Один вокзал железной дороги Чернигов — Нежин за Десной вне Чернигова, проезд на извозчиках 1 р.; 1 р. 50 к., на автомобиле за место та же цена.
6. Пароходная пристань на Десне, проезд на извозчике и автомобиле 50 копеек.
7. Аэродрома нет; аэропланы останавливаются на Казарменном участке, проезд 1р., 1 р. 50 коп.
8. Трамвая нет.
9. Автобуса нет; ходят автомобили Комборбеза.
10. Паровиков нет.
11. Ни сообщения, ни маршрута нет.
12. Карты сообщения нет.
13. Гранд-Отель — Шевченковская улица; бывшая Лагутина по Пролетарской улице; Тетеркина на Советской улице.
14. Рестораны: Артель поваров на Шевченковской улице, Артель поваров на Красной площади.
15. Баня Отдела местного хозяйства (бывшая Городская) — ул. Селюка.
16. Административный отдел — ул. Раковского.
17. Дипломатических и консульских представительств — нет.
18. Почта и телеграф — ул. Карла Либкнехта.
19. Государственный банк (бывшая Городская дума), Украинбанк — ул. Советская, Сельбанк — ул. Шевченко.
20. Магазины Церабкоопа, «Ларька», Райсоюза, Камвольного треста.
21. Магазин Держвидава; Книжный магазин «Красного Знамени» (эта газета переименована теперь в «Робітничий шлях»).
22. Аптека Красного Креста — Шевченковская улица; Советская аптека по Советской улице; Аптечный склад «Гигиена».
23. Центральная часть города Красная площадь — торговые ряды и базар; продолжение ее — Театральная площадь, где Исполком, Финотдел, Госбанк; вниз к реке Стрижню — Советская улица — продолжение торговых рядов; параллельно идет ул. Селюка — тоже торговая; пересекает Красную площадь и весь город Шевченковская улица — Киево-Гомельское шоссе — тоже торговая, выходит на площадь 25-го Октября (сенной и дровяной рынок). Параллельно к Шевченковской улице вдоль р. Стрижень от Десны через город к Казарменному участку улица Ленина и улица Таковского.
24. Театральная площадь в 1905 году была местом революционных демонстраций пролетариата, борьбы его с полицией и казаками. Пло-

щадь Диктатуры пролетариата (бывшая Соборная) — место братских могил павших большевиков — место революционных митингов с трибуной для ораторов, с этой площади — шла артиллерийская пальба по деникинцам, отступавшим за Десну. Улицы Шильмана, Муринасона названы в честь большевиков, убитых германцами; улица Селюка — в честь погибшего большевика-революционера Селюка; улицы Богунская и Тарашанская ~ в честь украинских большевистских полков, бравших Чернигов с боя; улица Коцюбинского в честь украинского писателя М.М. Коцюбинского, жившего на этой улице в своем доме.

25. Госдрама на Шевченковской улице, Театр 25-го Октября, до устройства Госдрамы. был единственным зимним театром. Летние театры на Театральной площади и на Валу.

26. Концертная зала, она же и лекционная в Госдраме (бывший Епархиальный дом — Порядочные залы в Исполкоме, в Агротехникуме и в Землеустроительном техникуме.

27. Госкино по Шевченковской улице.

28. Спортивные площадки: на площади Диктатуры пролетариата и на площади 25-го Октября (бывшая Сокольская), велосипедная — в бывшем Городском саду на улице Революции.

29. Музей Санитарного просвещения при Доме этого же названия по Шевченковской улице (бывшее трехклассное училище). Сельскохозяйственный музей при Агротехникуме, Педагогический музей при Институте народного образования. Но самый интересный — Черниговский государственный музей (Крестьянская улица, открыт: в воскресенье — 10–4 ч., вторник и пятницу от 12-ти до 4-х часов. Плата: для членов профсоюзов — 10 к., прочих — 15 к., для селян и красноармейцев бесплатно, для экскурсий тоже).

30. Черниговский государственный музей один из больших и богатых музеев УССР, образованный в 1925 году из:

- 1). Земского Музея украинских древностей им. В.В. Тарновского.
- 2). Городского Исторического в память тысячелетия г. Чернигова (бывшего Музея архивной комиссии).
- 3). Музея помещичьего быта 1919 года.
- 4). Церковного древлехранилища 1908 года.
- 5). Этнографического музея 1919 года.

Черниговский государственный музей объединен благодаря передаче Соввластью роскошного каменного здания бывшего Крестьянского банка.

1-й этаж: 1. Коридор направо: палеонтология и первобытная, культура из знаменитых Мезинских раскопок проф. Ф.К. Волкова — палеолит.

2. Зал первобытных и славянских древностей: из раскопок Биляшевского на Княжей горе Киевской губернии и витрин северянских, радимичских древностей.

3. Зал старого Чернигова: из раскопок Самоквасова, Макаренко, Моргилевского и других; иконы и портреты.

4. Зал казачьей старины: портреты гетманов и других исторических деятелей, клейноды (булавы, перначи и другие знаки власти), оружие.

5. Зал — коридор: портреты казацких полковников, гармата (пушка).

6. Снова казацкие портреты, одежда, утварь (серебро и стекло).

7. Портреты переходной эпохи конца XVIII и начала XIX веков и народные картины (казак Мамай).

8. Налево от входа комната цехов — знамена, значки и прочее; здесь же и Нумизматический кабинет.

9. Зал украинских деятелей XIX и XX ст. Шевченко, Кулиша, Мордовцева, Коцюбинского и других. Самый богатый отдел Шевченко: рукописи, акварели, гравюры, портреты, бюсты.

2-й этаж — налево отдел помещицкого быта: конец XVIII и начала XIX веков.

1. Зал эпохи Александра I-го: мебель, портреты Милорадовича.

2. Столовая конца XVIII века — стекло и фарфор.

3. Спальная — мебель, гравюры.

4. Ковер.

5. Гостиная.

6. Туалет.

7. Гостиная 60 годов XIX века. Коридор — налево Этнографический отдел:

1). Зал шитья и одежды украинской: плахты, рушники, намисто.

2). Зал кустарного производства и народного быта Черниговщины, Полтавщины и Гуцульщины (Галиция).

3). Килымы — ковры и горшечное производство.

Зал искусства русского и иностранного XVIII и XIX вв.

Отдел культов: 1. Зал: резьба и металлопластика XVIII и XIX вв.

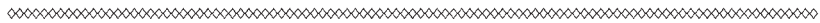
2. Зал иконописи: московской, украинской.

3. Зал символической иконописи.

4. Зал шитья серебром и золотом.

5. Мумифицированные тела Седневского склепа и предметы анти-религиозной пропаганды.

Гида по музею на иностранном языке нет, нет и общего печатного. Имеются каталоги бывших отдельных музеев, притом устаревшие.

31. Агротехникум — Пролетарская улица, студентов — 149. Землеустроительный техникум — студентов 109. Техникумы основаны Со властью. Институт народного образования (ИНО) — 189 студентов, преобразован из Учительского института и Учительской семинарии — в здании Реального училища, улица Ленина. Центральная библиотека преобразована из старой Общественной библиотеки 1877 года — улица Советская.

32. Рабфаков нет. Общежитие учащейся молодежи при Землеустроительном техникуме. Лучшие школы: Семилетка имени Ленина с русским языком, Семилетка имени Коцюбинского с украинским языком, Семилетка с еврейским языком на ул. Коцюбинского № 40. Наибольший Детгородок им. Коминтерна в бывшем Губернаторском доме на ул. Революции. Гада нет.

33. Землеустроительная школа — ул. Коцюбинского, Кооперативная профшкола — улица Ленина, Сельхозшкола при Агротехникуме, Техническая школа, преобразована из Технического училища — улица 25-го Октября. Профтехшкола «Юный пролетарий» (еврейская) — улица Шильмана. Музыкальная школа из Музыкального училища — Пролетарская улица.

34. Дом отдыха и санаторий под Черниговом на Бобровице в бывшем палате помещика Глебова. Детская поликлиника в Красном Кресте — улица Свердлова. Консультация грудных детей и беременных матерей — улица Белинского.

35. Памятник Ленину на пьедестале, с которого снят памятник Александру II. Памятник Пушкину на сквере его же имени — поставлен в память столетней годовщины рождения Пушкина.

36. Собор Спаса, основанный князем Мстиславом Владимировичем 1024 г., византийского стиля, обновленный при Екатерине II-й после пожара, древнейшее сооружение на Украине и в Союзе. Борисоглебский собор начала XII века, основанный князем Давидом Святославовичем, тоже византийского стиля, обновлен в казацкую эпоху в XVII в. Рядом — колокольня 1700 г., сооружена Иоанном Максимовичем, впоследствии Тобольским; Пятницкая церковь XII в., обновленная в казацкую эпоху XVII в. в стиле украинского барокко. Елецкая церковь XII в. византийского стиля, обновленная в украинском стиле в XVII в. Галатовским; Ильинская церковь княжеской эпохи, обновленная при Богдане Хмельницком в украинском стиле. Екатерининская церковь начала XVIII века сооружена полковником казацким Лизогубом в стиле украинского барокко. Троицкий храм в монастыре построен при Лазаре Барановиче в

конце XVII века архитектором немцем Зерникавом, там же колокольня в стиле Растрелли. Ограда и брама монастыря с бойницами украинской архитектуры. Иконостас и иконы с гербами Мазепы. Дом Мазепы на Валу (в действительности казацкая Полковая канцелярия) в стиле украинского барокко. Возле Ильинской церкви есть старая пещерная церковь с народной орнаментацией (1917–1922 года). Дом бывшей Городской думы (теперь Госбанк) начала XIX века «куракинского» стиля. В стиле ампира: Гостипография (бывший Архиерейский дом и потом — Губернское правление); школа им. Шевченко (бывший дом генерал-губернатора) и дом Милорадовича по ул. Троцкого.

37. Окрисполком — Театральная площадь (бывшая Губернская земская управа).

38. Окрпарюм — улица Горького и площадь Диктатуры (бывший Дворянский пансион). Окрпрофсовет и другие профессиональные организации во Дворце труда, против площади Пролетарской диктатуры (бывшая гостиница Бодаева), Работпрос — где и Госдрама (бывший Епархиальный дом) — ул. Шевченко.

39. Два клуба КСМУ и клуб «Юный пионер». Клуб кустарей (ул. Раковского) — еврейский. Клуб при Работпросе и Дом просвещения — ул. Шевченко, где Госдрама.

40. «Червоний стяг» («Красное знамя») — газета для селян и «Робітничий шлях» («Рабочий путь») — ежедневная газета, издание Окрисполкома, Окрпаркома и Окрпрофсовета, обе на украинском языке.

41. Лесопильные заводы «1-го Мая» — 43 рабочих, «25-го Октября» — 49 рабочих, Мельница № 20 — 16 рабочих, Мельница (бывшая Воробьева) — 18 рабочих, Сапожная мастерская Комборбеза — 86 рабочих, Гостипография — 151 рабочий, Электрическая станция Отдела местного хозяйства (бывшая Городская) — 28 рабочих, Швейная мастерская Комборбеза — 67 рабочих. Все местного окружного значения. Мельницы поставляют муку и в Гомель.

42–43. Правления в УССР: Укргосспирт, Укркожтрест, Укртрест-сельмаш, Окрмедторг, Паевое общество «Ларек», Держвидав Украины, Горный трест. За пределами Украины Правления: Донуголь, Госрыбсиндикат, Сахартрест, Нефтесиндикат. Кроме того Госторг, Хлебопродукт, Центробумтрест, Махортрест, Сельгосподарь и Вукоопспилка, Акционерное Общество транспортников и погрузки.

44. Водопроводная станция за городом на Стрижне. Яловщина с искусственным лесонасаждением сосняка. Старое кладбище в Березках на древнем северянском могильнике; сохранились курганы, один из них

раскопан Самоквасовым во время Черниговского Археологического съезда 1908 года. В усадьбе Агротехникума знаменитая по раскопкам того же Самоквасова Черная Могила, на ней обелиск — памятник археологу Самоквасову. Болдина гора у Троицкого монастыря с раскопанными курганами Гульбище и другими тем же Самоквасовым. Во всех раскопанных курганах X в. похороны — трупосожжение. Там же могила украинского писателя Коцюбинского, могила украинского деятеля, члена Кирилло-Мефодиевского тайного общества Опанаса Марковича, мужа украинской писательницы Марко Вовчок. В ограде Троицкого монастыря могила с надгробным памятником украинского баснописца, поэта Л.И. Глибова. По горе лес и дачи. Внизу лес и озеро «Святое» — пережитки первобытного культа леса и воды. С горы вид на Задесенье на Червякову Плавлю, Подгорное — за Десной, Гармашья и озеро Полковница, где был казачий артиллерийский хутор, озеро Магистратское (магистрат — городское самоуправление по магдебургскому праву). За полотном железной дороги озеро Тихое. Все это — места рыбной ловли, прогулок, экскурсий; там же по дороге в Тихое, при спуске с насыпи железной дороги под Болдиной горой камни — валуны ледникового периода.

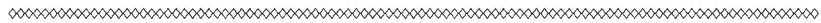
45. План города 1908 года для революционного времени устарел, а нового печатного плана нет.

46. Чернигов хорош: с вокзала железной дороги из-за Десны; с Вала на Застриженье, Вала же на Лесковицу; с Березковского кладбища. Весь Чернигов виден: с водопожарной башни, с вышки бывшего Вольного пожарного общества (теперь милиции), с колоколен Соборной, Елецкой, Троицкой и других церквей.

47. Старые адреса-календари и маленький путеводитель Корноухова устарели; «Очерк истории г. Чернигова 907–1907 г.» А. Верзилова, автора ответов по этой анкете, тоже устарел и погиб во время революции в архиве Городской управы, поэтому нет ни возможности, ни интереса, что-либо из литературы и планов высылать.

Ответы та циркулярную анкету по Черниговскому округу

1. Черниговский округ один из северных на Украине, граничит с Гомельской и Минской губерниями, представляет многоугольник, который суживается с северо-востока на юго-запад — к г. Остру, западная граница по рекам Сожу и Днепру; с северо-востока на юго-запад Округ прорезывают реки Снов и Десна с притоками — Белоусом и Остром. Сож, Днепр и Десна — сплавные и судоходные. Снов только сплавная. Описанная площадь Черниговского округа понижается с северо-востока на юго-

запад: падение с 60 до 45 саженей; высокие места по водоразделам понижаются к речным долинам, пересеченным маленькими реченками (притоками) и большими болотами и озерами, с лугами и зарослями, где еще не перевелась рыба, дичь и звери. На водоразделах поля и леса: сосновые, дубовые и даже грабовые, подпочва глинистая — материал для кирпича и горшков (Грабовский огне- и водоупорный кирпич), на болотах — торфяники. Черниговский округ с севера на юг перерезан шоссе Гомель—Киев, с запада на восток — железной дорогой Чернигов—Нежин, которая достраивается, и на северо-запад к Гомелю; бывшая Либаво-Роменская железная дорога от Низковки идет через Сновск, Городню.

Пространство Черниговского округа 10.914 кв. км (9590.3 кв. в.), население — 553.014, в том числе городского 78.418; сельское население — 85,8%; по национальностям в Черниговском округе: украинцев в селах — 97,5%, в городах — 42,9%; русских в селах — 1,7 %, в городах — 30,3%; евреи в селах — 3%, в городах — 25,3%; поляки и прочие только в городах — 1,5%. Значительный процент русского населения в городах объясняется наличием Добрянки, Радуля — великорусских раскольничьих посадов, отчасти в Чернигове и Сновске, где из русских — служащие, рабочие, армейцы. Поселения:

- вдоль рек, шоссе, железных дорог, всего — 845 поселений, 250 сельсоветов, разделенных на 15 районов с центрами в городах: Березном, Городне, Сновске, Остре; бывших посадах
- Добрянке; бывших местечках — Любече, Репках: и больших селах — Бобровице, Довжике, Олишевке, Куликовке, Тупичеве, Чемере, Максиме. Плотность населения от 110,1 на 1 кв. версту в Бобровицком районе и до 38,3 в Максимовском, а в среднем 57,6 на 1 кв. версту. Почвы в Черниговском округе супесчаные, суглинистые, болотистые, чернозем — только островами: Ковчин, Салтыкова-Девица, Роище, Сибереж, Седнев, Березное, Синявка, Стольное.

Климат умеренный с достаточным количеством осадков; наиболее холодный месяц — январь в среднем -6, самый теплый июль +20. Преобладающее сельское украинское население занимается земледелием, скотоводством и подсобными кустарными промыслами, да сельскохозяйственной промышленностью; возделывают рожь, гречиху, просо, ячмень, овес, немного пшеницы; из технических: коноплю, лен, табак; на огородах: капусту, огурцы, картофель, свеклу, тыкву, кукурузу, подсолнухи, мак, изредка арбузы; в садах: фрукты и ягоды; в лесах: достаточно грибов, славятся синявские грибы. Посевная площадь 2,52 дес.

Хозяйство: скота 9 голов на хозяйство, больше — овцы и свиньи. Кустарным промыслом заняты до 23500 душ — 18000 хозяйств, главным образом обработка: леса, дерева, глины, ткани, кожи, обуви, шерсти. Сельско-промышленных заведений — 3994: мельницы, крупорушки, сукновалки и кирпичные заводы. Крупная промышленность слаба — 36 небольших заведений, в которых занято всего до 700 рабочих. Торговля — 1663 заведений с оборотом полугодовым 5959796, из них частных мелких заведений — 1252 и крупных заведений кооперативных — 391 государственных — 20. Городское население, кроме торговли и промысла, занято главным образом службой в государственных учреждениях и транспорте, а на окраинах городов посадов, и в особенности местечек, — огородничество, садоводство и даже полеводство.

2. Черниговский округ населен со времен каменного века; на заре истории северяне (черниговцы) с полянами (киевлянами) образовали ядро Киевского государства, из которого выделилась система северских княжеств с великим князем в Чернигове; эпоха феодализма для Черниговщины прошла: в Литовском государстве (XV в.), Московском (XVI в.), Польском (XVII в.). Казацкая революция Богдана Хмельницкого ввела Черниговщину в состав Гетманщины как Черниговский полк, включенный Екатериной II в Черниговское наместничество, затем Павлом — в Малороссийскую губернию, Александром I — в Черниговскую губернию. Октябрьская революция отрезала от Черниговской губернии 4 северных, уезда с белорусским и великорусским населением.

Украинское советское правительство разделило Черниговщину на округа. Черниговщина принимала, участие в Московской революции начала XVII в. — «Смутном времени», Казацкой революции Богдана Хмельницкого, охвачена была революционным движением 1905 года: забастовки на железных дорогах, разгром помещичьих имений, контрреволюционные еврейские погромы, истинно русская и националистическая реакция. За время революции 1917 года Черниговщина пережила смену всех революционных и контрреволюционных правительств: Временного, Центральной рады, большевистского, немецко-гетманского, петлюровского, снова большевистского, деникинского, и, наконец, советская власть упрочилась после польско-петлюровской войны. От гражданской войны больше пострадали города, на селах снесены помещичьи усадьбы-экономи, пострадала и промышленность.

3. Многие поселения имеют доисторические городища, из них выделяются известные з домонгольский период: Белоус (Беловес), Сибереж (Сиволож), Рогоша (Оргош), Листвен (битва сыновей Владимира, Яро-

слава и Мстислава за раздел Киевского государства, Мстиславу отошел левый берег Днепра с Черниговом), Седнев (Сновск, Сновская тысяча), Березное (Березой), Любеч, Остер (форпост Владимира), Моровск (Моровийск). В литовско-польскую эпоху в Остре, Любече были замки против татар и Москвы, в Любече и теперь «Замковая гора» и городище в «Кораблище». В казацкое время XVII и XVIII вв. все эти городки стали центрами сотенного управления, обстроились церквями украинского стиля; до нашего времени сохранились старые церкви украинского стиля в Любече, Пакуле, Березном, в Домницком монастыре, основанном при Мазепе. В эпоху революции 1917 года выделялся Сновск, как центр железнодорожных рабочих, воспринимавший революцию с русского севера, и Остер, как близкий к украинскому Киеву.

4. В Остре — Музей природы, археологии, этнографии и педагоги. Над рекой Остром — остатки старой церкви (абсида) княжей кладки, так называемая Юрьева Божница; Педкурсы, Профшкола. В Седневе — каменное сооружение казацкого времени, там же в бывшем саду Лизогубов остатки крепостных валов; оттуда вышли террористы Дмитрий Лизогуб, Колодкевич и известный общественный украинский деятель И.Л. Шраг; в 50-х годах XIX ст. в Седневе бывал и Шевченко. В Березном — Профшкола и Сельбудынок (Народный дом), в Любече тоже; в Пересаже — Школа батрацкой молодежи, в Радуле — больница Робмеда. В Сновске — медицинская консультация и еврейская школа-семилетка.

5. Совхозов — 5 трестированных: в Березном «Червоный хутор», Хоробичи — Рубеж, Камка — Петровск, Глебовка, Довжик и Винсовхоз в Чемере, производство совхозов направлено на семенной материал и племенных животных. Опытная станция в Чемере с 1919 года — опыты удобрения и исследование способов обработки оподзоленных суглинков. 6 коммун и 12 артелей, обрабатывающих 1168 десятин трудом 489 чел. из 951 едока.

6. Заводы: в с. Котах Отдела местного хозяйства «Октябрьский молот» (бывший Земский клинкерный и перенесенный из Чернигова городской, литейный) — теперь производит ремонт сельскохозяйственных машин (27 рабочих). В Топчиевке (бывший Земский, тоже клинкерный) — завод Отдела местного хозяйства при 23 рабочих. В Тупичеве — лесопилка «Югосталь» (52 рабочих). В Сновске — лесопилка при 26 рабочих, электрическая станция и лесной завод при 42 рабочих. В Чемере — винокуренный завод Укрспирта при 25 рабочих.

7. Черниговщину красят реки Днепр, Десна и Снов с высокими берегами, с раскинутыми долинами, лугами и плавнями, лесами. Самое

красивое место — Любеч над Днепром, напоминает Киев. В Любече был чудный сад, под дубами которого наказной гетман Полуботок принимал, по преданию, Петра Великого. Красив также Седнев над Сновом с бывшим Лизогубовским садом. Хорошо расположен над Десной г. Остер — дачное место. Дачные места — Цветов хутор, Подусовка над р. Белоусом. Над Днепром в Любечском и Добрянском лесничествах еще недавно были девственные леса, из которых продавали в Англию мачтовый лес. Возле села Грабова — грабовый лес.

8. Материалами автору ответов служили:

- 1). «Описание Черниговской губернии» (т. I и II) А.А. Русова.
- 2). «Черниговский округ»: издание Губернского исполнительного комитета Черниговщины.
- 3). «Карта Черниговского округа»: издание Окрстатбюро.
- 4). «Короткий звіт Чернігівського окрвиконкому».

9. Три последние названные издания, кроме Русова, высылаются: статистическое «Описание Черниговской губернии» А.А. Русова нельзя выслать: это уже библиографическая редкость.

¹ Див.: *Курас Г.* Український історик та краєзнавець А.В. Верзилов // Тези доповідей і повідомлень V Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. — К.: Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 66–67; *Ісаєнко О.* Доповідь у міській думі (до 135-річчя від дня народження А.В. Верзилова) // Сіверянський літопис. — 2002. — № 6. — С. 108–110; *Руденко В.* Опальний голова з «Анною» і «Станіславом» // Чернігівські відомості. — 2002. — 29 березня.

² *Курас Г.А.* Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії // Сіверянський архів: Наук. щорічник. — Ніжин, 2007. — Вип. 1. — С. 77.

³ Державний архів Чернігівської області. — Ф. Р-65. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 67–81.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ В XIV ст.

На основі археологічних, нумізматичних та писемних джерел розглядаються спірні питання історії Переяславської землі в XIV ст. Найдавніші празькі гроші Яна I Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378) на Лівобережній Україні представлені серед монет Борщівського скарбу на р. Трубіж.

В історіографії існують різні погляди на долю Переяслава і Переяславської землі після Батиевої навали¹. Так, одні дослідники вважають, що після монголо-татарської навали Переяславщина припинила своє існування як окреме князівство, а її територія поступово збезлюдніла і перетворилась на буферну зону між володіннями руських князівств і Золотої Орди². Інші, що ще напередодні монгольської навали Переяслав не мав князя. Місто з «землею» керувалося якимось намісником, може бути навіть з духовенства, як це було, наприклад, при єпископі Семені, вбитому при захопленні міста татарами. А Переяславська земля, яка втратила власну політичну організацію, підпадає під безпосередню татарську зверхність³. Існує версія, що поселення які продовжували роменські традиції й входили до складу Переяславського князівства, були остаточно розгромлені в XIII ст. і їхнє населення не могло брати помітної участі у формуванні великоруської чи української народності⁴.

У самому Переяславі археологічних пам'яток другої половини XIII–XIV ст. не виявлено, що пояснюється дослідниками надзвичайно малою кількістю населення, яке не залишило після себе слідів матеріальної діяльності. Лише в XV ст. на посаді фіксується населений пункт незначних розмірів, на основі якого в кінці XVI ст. виникає пізньосередньовічне місто⁵. Хоча і має місце думка про існування Переяслава в XIV–XV ст. — міста із замком⁶. Окремі післямонгольські матеріали, датовані дослідниками XIV–XVI ст., виявлені на території посаду давнього міста. Фрагменти кераміки другої половини XIII–XIV ст. знайдені на околиці Переяслава, в ур. Жаданівщина⁷. Окремі фрагменти кераміки другої половини XIII–XIV ст. зафіксовані і на давньоруських городищах західної частини Переяславщини⁸. Матеріали другої половини XIII–XIV ст. знайдені в східній та південній частині Переяславщини⁹.

Згадки про Переяслав, Переяславську землю зникають з писемних джерел в середині XIII ст. В 1245 р. князь Данило Романович під час поїздки Батия «в лодьи» з Києва потрапив до Переяслава, де його «стретоша татарове»¹⁰. Напевно, місто ще якийсь час існувало після подій 1239/1240 рр., залишки населення та міські споруди використовувались монгольською адміністрацією для забезпечення власних потреб.

Важко переоцінити руйнування, заподіяні Батієвою навалою в Переяславській землі. На городищах і поселеннях зафіксовані чисельні сліди руйнувань і спустошень. Надзвичайно мало відомо сільських поселень на території Переяславщини, які залишилися з домонгольського часу¹¹. На кордонах Переяславської землі, в особливо щільно заселеному в домонгольські часи межиріччі пониззя Десни і Дніпра, матеріали другої половини XIII–XIV ст. виявлені лише на 5 поселеннях попереднього часу (близько 2%)¹². Зникають повідомлення про церковне життя і будівництво. Храми Переяславщини датуються давньоруським часом, або ж XVII–XVIII ст.¹³.

А, головне, було зруйновано саме військово-стратегічне значення Переяславського князівства в захисті м. Києва, яке визначилося ще з часу Володимира Святославича¹⁴.

Згадка в писемних джерелах про створення в 1269 р. об'єднаної сарайсько-переяславської єпархії на чолі з єпископом Феогностом, дає підстави вважати, що життя на Переяславщині продовжувалося і після 1239/1240 рр. Крім того, це може бути свідченням значної уваги золотоординської адміністрації до стратегічно важливої території на західних кордонах Золотої Орди. На це вказують і пізніші джерела, зокрема, про адміністративне входження значної частини Переяславського Лівобережжя безпосередньо до складу Сарайської тьми¹⁵.

Відсутність джерел не дає можливості відтворити всі спустошення Переяславщини в другій половині XIII ст. Але, безумовно, події 1239–1240 рр. були не єдиною навалою на різноетнічне населення цієї землі і знаменували лише початок тривалого знищення населення, політичних, економічних та культурних засад суспільства.

Напевно, повідомлення літопису про значні спустошення під час походу на Литву в 1275 р., основний маршрут якого проходив по Лівобережній Україні, є тільки одним з багатьох прикладів¹⁶. І хоча звертається увага на м. Курськ, можна здогадуватися, що постраждали і інші міста, принаймні, в північно-східній частині Переяславщини. Напевно, після знищення основних міст-фортець Західної і Південної Переяславщини, Курське і Путивльське Посейм'я залишалось осередком певної

політичної влади на Лівобережжі. Існує гіпотеза, що з 1245 до 1285 р. значна частина Переяславського князівства входила до складу Курського князівства¹⁷. Про це свідчить і увага літописців до подій в Посейм'ї 1286 р.¹⁸.

Посідання дуже зручних географічних умов, наявності значних за площею ділянок лісів і лучних степів з розвинутою різноплановою гідросистемою були надзвичайно привабливими для розміщення великих військових контингентів степняків при одній з головних водних артерій Східної Європи — р. Дніпро. Ці землі слугували чудовою кормовою базою для утримання кінноти — основної і домінуючої сили монгольського війська. Важко переоцінити і значення родючих чорноземів і сірих лісових ґрунтів в Лівобережжі¹⁹, які давали можливість вирощувати різнопланові культури для забезпечення величезних різноетнічних військових підрозділів. Значні площі в заплавах р. Дніпро, Трубіж та Супій займали трав'яні і торф'яні болота й заболочені луки. Ще в давньоруському періоді вони використовувалися в якості непрохідних захисних рубежів для кінних кочовиків. Система укріплення навколо Переяслава Руського — переяславські «Змієві вали» — своїми відрізками спиралася на кілька болотних систем і перекривала найбільш відкриті для нападів зі степу південний та східний фланги²⁰. Для цієї території характерне і розповсюдження лімініту — легкодоступного природного джерела для виробництва заліза²¹, такого необхідного в умовах постійних військових конфліктів. Окремі комплекси та їх назви по виробництву зброї і військової амуніції пов'язують з низкою городищ і поселень навкруги Переяслава (Бронь княж, Недра, Руда, Рудин, Рудницькі, Димера, Світільне, Браніца)²². Безумовно, що наявність розгалуженої системи боліт використовували і інші феодальні центри Переяславської землі. Цей фактор, як і значні лісові масиви в північно-східній і центральній частині Переяславської землі²³, сприяли збереженню окремих поселень і не виключали існування окремих невеличких феодальних володінь в післямонгольські часи.

Привертають увагу повідомлення джерел про запеклу боротьбу між смоленськими і чернігівськими Рюриковичами за брянські і чернігівські землі на межі XIII і XIV ст. На Брянщині і Чернігівщині фіксується роздвоєність в орієнтації руських князів, відповідно, на Токту і Ногая²⁴. Перша військова поразка Токти від Ногая відбулося в кінці 1298 — на початку 1299 рр. на кордоні їх володінь, в пониззі Сіверського Дінця²⁵ — десь поблизу колишніх кордонів Переяславської і Половецької земель²⁶. Лаконічне літописне повідомлення 1300 р. про те, що митрополит

Максим «не терпя татарського насилія остави митрополю и збежа из Києва» і «весь Киев — разбежался» підтверджують страшні руйнування на Середній Наддніпрянщині. В сучасній історіографії це повідомлення пов'язують з наслідками антиординських виступів киян, або з підтримкою Києвом одного з ординських угруповань²⁷. Наслідки цих подій були, напевно, не менші, ніж від навали 1239–1240 рр. та всіх наступних військових монгольських кампаній XIII ст. (враховуючи толерантне ставлення ханської влади до духовенства).

Слід додати, що 1300 р. джерела фіксують в Золотій Орді і на Русі посуху, неврожай та голод, які продовжуються близько трьох років²⁸.

Безумовно, ці події не могли обійти і Переяславщину, населення якої було безпосередньо пов'язано і з Києвом і з степовими районами.

Саме з подіями межі XIII–XIV ст. пов'язується утвердження нової путивльської за походженням династії в Київському князівстві²⁹. Існує версія про входження значної частини Переяславщини до складу Путивльського князівства в цей час³⁰.

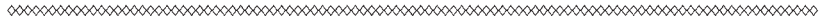
Феодална війна 1298–1300 рр. і природні явища, що слідували за нею, в значній мірі підірвали військово-політичний потенціал Золотої Орди. На думку сучасних дослідників, протягом першого десятиліття XIV ст. у Ординській державі виникли значні перешкоди у підтримці свого володарювання у Східній Європі за допомогою військової сили, і вона вимушена була звернутися до дипломатичних засобів³¹.

Згадки в писемних джерелах про похід Гедиміна в Центральну Україну в 20-х рр. XIV ст. по-різному сприймаються в історіографії. Частина дослідників зовсім не визнають цієї інформації. Інші — довіряють і спираються на них у своїх дослідженнях.

За повідомленнями білорусько-литовських літописів під час походу Гедиміна на Київ київський князь Станіслав, з'єднавши свої сили з силами князів Олега Переяславського, Льва Луцького і Романа Брянського, зустрівся з військами литовського князя Гедиміна під Білгородом, на річці Ірпінь. Переміг Гедимін, в битві загинули луцький та переяславський князі, а Станіслав і Роман втекли до Брянська. «И князь великий Гедимін, побравши все городи киевские и самое Киев и Переяславль»³².

Відоме з літописів повідомлення про окремого князя в м. Києві під 1331 р. визнається абсолютною більшістю сучасних дослідників³³.

Тоді, поставлений митрополитом новгородський архієпископ Василій та його супутники, зважаючи на небезпеку литовського нападу, спрямували свою подорож з Волині «між Києвом і Литвою». Новгородцям

вдалося уникнути сутички із загоном Гедиміна, але під Черніговом їх наздогнав «Феодор князь Кыевський со баскакы в 50 человек разбое», отримали з них «окуп», а «Ратьслава протодьякона митрополича, изымав в Киев повели»³⁴.

Ця літописна згадка дає можливість дослідникам припускати, що Київська земля з кінця 20-х рр. XIV ст. була розділена на литовську і ординську сфери володарювання³⁵. Наявність баскака в Києві свідчить про те, що сам Київ знаходився під безпосередньою владою Орди.

Незважаючи на неузгодженість багатьох фактів цих повідомлень, суперечливих поглядів на першоджерело і його достовірність, інші непрямі непов'язані між собою джерела вказують на реальність важливих подій в Центральній Україні в середині 20–30-х рр. XIV ст. Найбільш аргументованими видаються точки зору про етапність наступів литовських князів, існування кількох різночасових (трьох чи чотирьох) походів³⁶, а також, що у 20-х роках відбувався перший етап литовської експансії на Південну Русь³⁷.

Окремі наділи на Переяславщині могли мати чисельні представники чернігівських, курських, путивльських, рильських та глухівських князівських родин³⁸.

Існує низка повідомлень про існування цегляних споруд та невеликих татарських поселень в басейнах р. Орелі Сули та Псла, зокрема, в районі Кременчука, в Хорольському повіті, поблизу Охтирки, старих Санжар, Кобеляк, Правобережної Кишеньки та ін.³⁹.

Це може бути свідченням заселення цієї території напівкочовим золотоординським населенням протягом всього XIV ст. Але, спорудження цегляних споруд, напевно, датуються часами Узбека (1312–1342) і Джанібєка (1342–1357) і пов'язується з утвердження нової релігії в Золотій Орді.

Не могла обійти Переяславщину і страшна епідемія чуми в Золотій Орді і Європі в 1346–1353 рр., коли у світі загинуло близько 50 млн. людей. Розповсюдження епідемії пов'язується саме з землями Золотої Орди. Величезні втрати були і на Русі. «Бысть мор силен зело во Смоленське, и в Кіеве, и в Черниговъ и в Суждале, и во всеей земле Русстей смерть люта, и напрасна и скоро..., Въ Глуховъ же тогда ни единъ человекъ не остаея. вса изомроша...»⁴⁰. Коротке повідомлення літопису про те, що в 1352 р. в Глухові не врятувалася жодна людина є свідченням того, що пошесть лютувала і на Переяславській землі.

Цікаво, що на Переяславщині не зафіксовано монетних знахідок першої половини XIV ст., що може пояснюватися соціально-еконо-

мічними та політичними факторами, а також станом вивчення пам'яток, збереженням культурного шару цього часу.

Із вбивством Бердібека в 1359 р. Золота Орда, держава, створена заради завоювань, але без історичних коренів на завойованій території, без єдиної економічної та етнічної основи, стає на шлях руйнування⁴¹.

В сучасній історіографії звертається увага на масштабну військово-політичну кампанію русько-литовських феодалів на чолі з Ольгердом влітку-восени 1362 р., кульмінацією якої стала відома Синьоводська битва і звільнення більшої частини українських земель з-під ординського іга⁴². Причому, звільнення значної частини України пов'язується з походом на Лівобережжя, зокрема на Коршів⁴³, більшістю дослідників він локалізується десь поблизу східних кордонів колишньої Переяславської землі.

Традиційно, в історіографії визнається, що з «Київщиною перейшла в залежність від литовських князів і давня Переяславщина»⁴⁴.

Існуючі писемні джерела не дають можливості в повній мірі окреслити територію, політичні, економічні та культурні процеси, що відбувалися на Переяславщині після військово-політичної кампанії Ольгерда. Але, існуючі джерела дозволяють визнати, що «влітку 1362 р... Велике князівство Литовське оволоділо, слідом за Брянськом і Києвом, територією південної частини Чернігово-Сіверської (з центрами Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Путивль і Курськ) та більшою частиною Переяславської землі, що з нею межувала»⁴⁵.

В центральній і східній частині Переяславщини, західній частині Курщини практично не має скарбів датованих 60-ми рр. XIV ст., що може свідчити про достатньо мирний перехід цих земель під владу литовських князів. В той же час існує низка курських та харківських скарбів датованих саме 60-ми рр. XIV ст.⁴⁶, що вказує на наявність небезпечних (військових (?)) подій в цих регіонах.

Напевно, що більша частина Переяславщини увійшла до володінь київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394), який проводив власну, досить незалежну, консолідуючу політику, карбував власну монету, один з небагатьох Ольгердовичів зумів утриматися на «київському столі» більше 30 років. Монети київського князя розповсюджені на території Середньої Наддніпрянщини, в тому числі і на Лівобережжі.

Для цього часу значно розширюється джерельна база за рахунок археологічних і нумізматичних пам'яток. Збільшується кількість керамічних матеріалів — наймасовішої категорії знахідок⁴⁷.

Одне з таких поселень, розташоване за 6–7 км на південний захід від с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області в

урочищі Васильків на березі затоки Дніпра в його лівобережній заплаві, ґрунтовно досліджено провідними українськими дослідниками. Поселення, що існувало ще з межі X–XI ст. зазнає радикальних змін в післямонгольський час. В кілька разів скорочується площа поселення, та зменшується населення.

Особливу увагу привертає житло в центрі поселення (№ 3), яке має сліди потужної пожежі, від якої, напевно, й загинуло. В житлі, в шарі пожежі знайдено монету дірхем Абдуллаха, карбований в Янгі-Шехр в 1363–1365 рр.⁴⁸. Сліди потужної пожежі ще на кількох житлах поселення свідчать про масштабність акції, яка відбулася на поселенні.

Абсолютною більшістю сучасних дослідників Янгі-Шехр пов'язується з городищем Старий Орхей в Молдові, хоча існують й інші версії. Абсолютна більшість таких монет походить з території Молдови (близько 74,2%), а саме, з придністровських пам'яток Требужани, Костешти, Білгород-Дністровський, Сесени, Лозово та інші⁴⁹. На території України такі монети відомі в Херсонській, Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській областях та в Криму, але в значно скромнішій кількості: від кількох екземплярів до кількох десятків монет.

В останній час знахідки монет Шехр-ал-Джедіда зафіксовані на Поділлі⁵⁰.

Концентрація і срібних, і мідних монет цього монетного двору на придністровських міських центрах свідчить про те, що в середині-другій половині 60-х рр. XIV ст. основною базою і місцем перебування Мамаєвої Орди було саме Придністров'я.

Монета з Комарівки є рідкісною знахідкою для України, а на території Переяславщини дірхеми Янгі-Шехра взагалі не відомі.

Авторами розкопок за дірхемом Шехра аль-Джедіда спалення поселення Комарівка на Переяславщині датується не раніше 70–80-х рр. XIV ст.⁵¹. Але, враховуючи майже повну відсутність таких монет в скарбах 70–80-х рр. XIV ст., напевно, пожежа і руйнування цього поселення відбулися в середині — другій половині 60-х рр. Знахідка в горілому житлі може бути пов'язана з мешканцями поселення, або ж, навпаки, з тими, хто його зруйнував та спалив в 60-х рр. XIV ст. Речовий матеріал, виробничі комплекси вказують на належність поселення до осілого землеробського населення. Склад одночасного з поселенням могильника характеризується переважанням жіночих та дитячих кістяків. Це може бути свідченням загибелі чоловічого населення десь в іншому місці.

Цікаво, що на поселенні фіксується житло XIV–XV ст., яке перерізає шар і об'єкти часу пожежі. Тобто, життя на пам'ятці через якийсь час (?) відновилося⁵².

Серед монетних знахідок Лівобережжя привертають увагу крихітні наслідування гулістанським дірхемам Джанибека 752 р.х. 1351/1352 рр. та 753 р.х. 1352/1353 рр. виявлені біля с. Ніцаха Тростянецького району Сумської області, в Бориспільському та Переяслав-Хмельницькому районах районі Київської області, в невідомому пункті на Лівому березі Дніпра⁵³.

Свого часу 17 подібних монеток з Борщівського скарбу на Київщині було віднесено до першої групи карбування київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394)⁵⁴.

В Україні випуск таких монет, певно, здійснювався в кількох феодальних центрах Русі-України і може датуватися від часу кампанії Ольгерда 1362 р. до 70–80-х рр. XIV ст. — часу масового надходження і обігу монет мамасєвих ханів і появи нових типів наслідувань. Згідно з датуванням Борщівського скарбу, в обігу такі монети перебували до початку 80-х рр. XIV ст.

Концентрація подібних наслідувань в районі с. Ніцаха на Сумщині можна пояснити входженням значної частини Лівобережної України до складу Київського князівства після Синьоводської кампанії 1362 р. Існує можливість і в існуванні окремих феодальних центрів в басейні р. Ворскли та її приток, або ж наявності в районі с. Ніцаха феодального центру політично і економічно спроможного на власну емісію. На цій території зафіксовано низку городищ з матеріалами XIV–XV ст.⁵⁵. Не виключно, що один з таких центрів міг знаходитися і в межах Центральної чи Західної Переяславщини.

Чудовою ілюстрацією економічних та політичних процесів на Переяславщині на межі 70–80-х рр. XIV ст. є згаданий вище Борщівський скарб 1948 р. Виявлений біля мосту через р. Трубіж на кордоні Київської, Чернігівської та Переяславської земель, скарб складався із 113 срібних монет та двох фрагментів розламаної навпіл новгородської гривни з «горбатою» спинкою, вагою 101,01 г та 90,92 г. Останнім часом скарбу присвячено кілька публікацій⁵⁶. З 113 монет абсолютну більшість (64) становлять дірхеми Золотої Орди від Токти (1291–1312) до Тохтамиша (1380–1399), переважають дірхеми Абдуллаха (1362–1369) (11) та Мухаммеда Буляка (1370–1380) (33). Крім згаданих вище 17 наслідувань гулістанським дірхемам Джанибека, віднесених до київського князівства, карбування Володимира Ольгердовича представлено трьома монетами відомого типу «князівський знак» — «IS» та монетою з наслідуванням реверсу ординських монет Мухаммеда-Буляка 773 р.х. (1371/1372) та зображенням князівського знаку з дворядковою легендою.

8 монет віднесено до карбування новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380–1393)⁵⁷.

Велике князівство Литовське представлено монетою типу «спис із хрестом» — «ПЕЧАТЬ». У скарбі три обрізаних празьких гроша. Гріш Яна I Люксембурзького (1310–1346) обрізано по колу до діаметру 18,2 мм і ваги 1,42 г. Гріш Карла I (1346–1378) обрізано по колу до діаметру 17 мм і ваги 1,25 г. Ще один фрагмент гроша Карла I у вигляді сегменту — $\frac{1}{4}$ монети має діаметр 13,7 мм і вагу 0,69 г.

По суті, це найдавніша знахідка празьких грошів на Переяславщині і Лівобережжі, вона фіксує два основні можливі шляхи надходження чеських монет. Обрізані по колу празькі гроші є характерними пам'ятками галицьких земель першої половини — середини XIV ст. Обрізані у вигляді сегменту гроші характерні для території Литви і більше ніде поки не зафіксовані⁵⁸.

18 наслідувань золотоординським дірхемам Джанибека, Абдуллаха та Мухаммеда-Буляка поки не локалізовані з відомими центрами карбування. Вони можуть бути вироблені у будь-якому феодальному центрі Центральної України, або за її межами. Не виключається можливість випуску таких монет в якомусь з феодальних центрів на Переяславщині.

Привертають увагу 5 монет, що наслідують дірхеми Мухаммеда-Буляка 782 р.х. (1380) з символом віри і без позначення монетного двору відкарбовані однією парою штемпелів. Монети дуже доброго стану збереження і, напевно, фіксують час тезаврації скарбу, оскільки монети Тохтамиша з датою 781 р.х. 1379/1380 та без дати, представлені типами, карбованими до 1380 року⁵⁹.

Було б дуже привабливим пов'язати цей скарб з наслідками Куликовської битви, військовою кампанією Токтамиша 1381 р. або походом Кейстута на Сіверщину 1382 р.

Але головне те, що на території Переяславщини перетнулися кілька найважливіших напрямів надходження стратегічно важливого металу — срібла.

У скарбі присутні золотоординські монети, карбовані ще до 60-х рр. XIV ст. Домінують монети наймасовіших емісій ханів Мамаєвої Орди, що заповнили грошовий обіг більшої частини України в 60–70-х роках XIV ст. Власне карбування найпотужніших князівств Русі-України представлено ще досить обмеженими, але дуже різноманітними групами монет, що є свідченням дискретності, карбуванню монет під конкретні потреби.

Литовська монету типу «Спис із хрестом» є найдавнішою і, поки, єдиною знахідкою литовських монет цього типу в Україні і фіксує, напевне, можливість отримання монетного срібла — з Литви. З цим же напрямом, напевно, пов'язаний і сегмент — 1/4 празького гроша Карла I.

Обрізані по колу празькі гроші виявляють зв'язок із західноукраїнськими, правобережними землями. І, нарешті, розламана навпіл гривня репрезентує основну грошову одиницю, близьку до 191,93 г (101,01+90,9 г).

Відсутність празьких грошів серед інших знахідок Лівобережної України XIV ст. засвідчує нерегулярність надходження європейського срібла в той час. Таких монет немає у величезному, більше, 1000 монет, відомому Сосницькому скарбі на Чернігівщині. Не має празьких грошів і в інших скарбах Лівобережжя, де були монети Володимира Ольгердовича: в Путивлі, Вишеньках, Козельці⁶⁰.

Після знищення Мамаєвої Орди в міжріччі Ворскли і Сули, в районі сучасної Полтави виникає напівавтономне князівство сина Мамає — Мансура, яке після 1392 р. увійшло до складу Великого князівства Литовського, а в XV–XVI ст., нащадки — князі Глинські посіли визначне становище як у Литовському князівстві, так і у Московській Русі. З їх іменами пов'язується розвиток багатьох міст Лівобережної України⁶¹.

Певно, не обійшли Переяславщину і події 90-х рр. XIV ст., пов'язані з боротьбою за владу у Золотій Орді. Влітку 1395 р., під час походу армії Тамерлана проти Таш-Тимура, військові дії відбувалися і на Середній Наддніпрянщині. Згідно повідомлень східних авторів, Тамерлан «дійшовши до місцевості Манкермен (Києва) в стороні р. Узі (Дніпра), розгромив область Бек-Ярика і все їх господарство». «Бек-Тимур-оглан і Актау побігли і, переправившись через р. Узі, потрапили до улуса Хурмудая, люди якого були їх ворогами...»⁶².

Тобто, на території Центральної України в кінці XIV ст. існували більші чи менші ординські володіння і десь на Лівобережжі, поблизу Києва — Переяславської землі, знаходилися володіння Бек-Ярика — ворога Тамерлана. Можна тільки здогадуватися, що зазнало населення Переяславської землі під час походу воїнів Тамерлана.

Але, незважаючи на всі навали і пошесті, в цьому куточку України життя весь час відроджувалося, про що свідчать писемні джерела і археологічні пам'ятки. Найважливішою передумовою для відновлення життя в несприятливих політичних умовах було вигідне географічне становище та традиції працелюбного населення цієї родючої землі. На Комарівському та Озарицькому поселеннях зафіксовані металургійні комплекси як давньоруського часу, так і другої половини XIII–XIV ст.⁶³.

Саме наявність великої кількості джерел досить доступної болотної руди — лімітиту в заплавах річок і боліт Лівобережної України були джерелом і стимулом для розвитку провідної галузі виробництва в умовах феодалізму. Рудні Лівобережної України XVII–XVIII ст. беруть свій початок з XIII–XIV ст.⁶⁴.

Тут, на Переяславщині, на перехресті найважливіших водних і сухопутних артерій⁶⁵ Східної Європи зафіксовано першу в Лівобережній Україні датовану знахідку європейського срібла — празьких грошів.

¹ *Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины. — Спб., 2002. — С. 344–396; *Коринный Н.Н.* Переяславская земля X — первая половина XIII века. — К., 1992. — С. 67–68, 75–78.

² *Егоров В.А.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985. — С. 37–38.

³ *Ляскоронский В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К, 1897. — С. 448.

⁴ *Хабургаев Г.А.* Этнонимия «Повести временных лет». — М., 1979. С. 133.

⁵ *Юрченко О.В., Вовкодав С.М.* До питання про існування Переяслава в другій половині XIII–XV ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2004. — Вип. 15. — С. 31–37; *Юрченко О.В.* Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 155; *Юрченко О.* Політична історія Переяславщини другої половини XIII–XVI ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 152–162.

⁶ *Сікорський М.І., Швидкий Д.Г.* На землі Переяславській. — К., 1983. — С. 56–57; *Сас П.П.* Феодальні міста України в кінці XV — 60-х роках XVI вв. — К., 1989. — С. 11, 213, 215.

⁷ *Юрченко О.В., Вовкодав С.М.* До питання... — С. 99; *Колибенко О., Колибенко О.* Археологічні дослідження Переяслав-Хмельницького педагогічного університету (1993–2005) // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2007. — Вип. 19. — С. 89–102.

⁸ *Кучера М.П.* Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. — 1978. — Вип. 25. — С. 25, рис 4.

⁹ *Кулатова І., Мироненко К., Супруненко О.* Давньоруські старожитності Кременчуцького Подніпров'я // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 228–231; *Супруненко О.Б.* Нові знахідки на Полтавщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К., Полтава. — 2010. — С. 34–83.

¹⁰ *Егоров В.А.* Вказ. праця. — С. 38.

¹¹ *Довженко В.Й.* Среднее Поднепровье после монголо-татарского нашествия // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 76–84; *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (По материалам археологических исследований). — К., 1982. — С. 23–30, 16, 112–113; *Посухоу В.І.* До питання про заселення Полтавщини XIV–XVI ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. — 1997. — № 2. — С. 79; *Колибенко О.В.* Оборонні укріплення Переяслава Руського // Наукові записи з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2004. — Вип. 15. — С. 19–25.

¹² *Коваленко В.П.* Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали церковно-історичної конференції. — Чернігів, 1996. — С. 40.

¹³ *Колибенко О., Набок Л.* Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність. — Переяслав-Хмельницький, 2007.

¹⁴ *Кучера М.П.* Переяславское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв. — М., 1975. — С. 122–143.

¹⁵ *Коринный Н.Н.* Вказ. праця. — С. 102; *Юрченко О.В., Вовкодав С.М.* До питання... — С. 32.

¹⁶ *Егоров В.А.* Вказ. праця. — С. 190.

¹⁷ *Сльников М.* Золотоординські часи на українських землях. — К., 2008. — С. 60, 165.

¹⁸ *Ляскоронский В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К, 1897. — С. 212.

¹⁹ *Колибенко О.В.* Природно-географічні умови центральної Переяславщини у X–XIII ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький — Чернівці, 1998. — Вип. 5. — С. 41–45; *Коринный Н.Н.* Вказ. праця. — С. 132–138.

²⁰ *Колибенко О.В.* Природно-географічні умови ... — С. 43.

²¹ *Петраускас А.* Про розвиток залізорудного виробництва на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 93–103.

²² *Коринный Н.Н.* Вказ. праця. — С. 132–138.

²³ *Ляскоронский В.* Ваз. праця. — С. 212.

²⁴ *Горский А.А.* Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития. — М., 1999. — С. 32.

²⁵ *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 15.

²⁶ *Коринный Н.Н.* Вказ. праця. — С. 139, 149–150.

²⁷ *Шабульдо Ф.М.* Земли ... — С. 14–17; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — С. 96.

²⁸ *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: Извлечение из персидских сочинений. Т. 2. — М.; 1941. — С. 436, 513;

Борисенко Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. — М., 1988. — С. 272.

²⁹ Войнович Л.В. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 415.

³⁰ Бодрухин В. Переяславщина за татарських часів // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 147–152.

³¹ Шабульдо Ф.М. Галицко-Волыньское княжество и Тырновская Болгария на пути к политическому сотрудничеству в начале XIV в. // Культурные и общественные святы Украины со странами Европы. — К., 1990. — С. 39.

³² ПСРЛ. Т. 35. — М., 1980. — С. 90–96, 152–153, 179–180, 200, 221.

³³ Івакін Г.Ю. Вказ. праця... — С. 60; Горський А.А. Вказ.праця... — С. 29.

³⁴ Шабульдо Ф.М. Земли... — С. 29.

³⁵ Шабульдо Ф.М. Земли... — С. 29–30.

³⁶ Дашикевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885. — С. 63–64.

³⁷ Шабульдо Ф.М. Земли... — С. 29–30.

³⁸ Зотов Р.В. О черниговских князях по Любецкому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. — Спб., 1892. — С. 90–101, 115–118, 207, 295, 299.

³⁹ Супруненко О.Б., Масевська С.В., Артем'єв А.В. Костюм дівчини — кочівниці з поховання XIV ст. у пониззі Псла // Праці центру пам'яткознавства. — Вип. 71. — К., 2005. — С. 80–94; Егоров В.А. Вказ. праця. — С. 190.

⁴⁰ ПСРЛ. Т. 10. — М., 1885. — С. 224.

⁴¹ Шабульдо Ф.М. Земли... — С. 29–30.

⁴² Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. — К., 1998. — С. 20–21.

⁴³ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 73–78; Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема ... — С. 13–20.

⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1993. — т. IV. — С. 78.

⁴⁵ Шабульдо Ф.М. Земли... — С. 73.

⁴⁶ Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1960. — Т. 1. — С. 148–150; Kotlar M. Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SSR. — Wrocław, 1975. — S. 23; Шпилев А.Г. Дичневский клад — комплекс женских украшений русско-ордынского порубежья второй половины XIV в. из Курской области // Российская археология. — 2008. — № 2. — С. 78–83; Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н. Клады и монеты Харьковщины. — Харьков, 2007. — С. 64–85.

⁴⁷ Беляева С.А. Вказ. праця. — С. 70;

⁴⁸ Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995.

⁴⁹ Янина С.А. «Новый город» (Янги Шехр-Шехр ал-Джедид) — монетный двор Золотой Орды и его местоположение // НС ГИМ. Ч. V. Вып. 1. (Труды ГИМ. Вып. 49). — М., 1977. — С. 193–212; Егоров В.А. Вказ. праця. — С. 85; Варваринский Ю.Е. «Мамаева Орда» (по данным письменных источников и нумизматики) // *Stratum plus*. — 1999. — № 6. — С. 280.

⁵⁰ Шилін Ю.О., Шиліна О.П. Знахідка монет міста Янги-Шехр-Шехр ал-Джедід на Вінниччині // Подільська старовина. — 2008. — Вип. IV. — С. 72–77.

⁵¹ Бляєва С.О., Кубишев А.І. Вказ. праця. — С. 88.

⁵² Бляєва С.О., Кубишев А.І. Вказ. праця. — С. 49–55, 88.

⁵³ Хромов К.К. О монетной чеканке на территории киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека) // Монеты джучидов и сопредельных государств. — К., 2007. — Ч. II. — С. 60–79.

⁵⁴ Kozubowski G. Monety księstwa kijowskiego w XIV w. // *Wiadomości Numizmatyczne*. — 1994. z. 3–4. — S. 127–128.

⁵⁵ Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.). — К., 1992. — С. 90, 100; Древнерусские поселения Среднего Поднепров'я (Археологическая карта). — К., 1984. — С. 165–169; Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — Київ–Полтава, 2004. — С. 6.

⁵⁶ Зразюк З., Хромов К. Борщевский клад // Монеты джучидов и сопредельных государств. — К., 2007. — Ч. II. — С. 99–117; Kozubowski G. *Op.sit.* — S. 121–140.

⁵⁷ Kozubowski G. *Op.sit.* — S. 138.

⁵⁸ Remecas E. Vilnius žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a pabaiga). — Vilnius, 2003. — S. 21, 71, 103.

⁵⁹ Зразюк З., Хромов К. Вказ. праця. — С. 115–116.

⁶⁰ Kozubowski G. *Op.sit.* — S. 136–137; Kotlar M. *Op.sit.* — S. 16, 18, 48.

⁶¹ Шенников А.А. Червлёный Яр. Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV–XVI вв. — Л., 1982. — С. 87; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. — Полтава, 1914. — С. 190.

⁶² Тизенгаузен В.Г. Вказ. праця. — С. 121; Шабильдо Ф.М. Земли... — С. 29–30.

⁶³ Бляєва С.О., Кубишев А.І. Вказ. праця. — С. 93.

⁶⁴ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. — М., 1960. — С. 12–13, 22, 254; Тоїчкін Д. Поклади в Україні залізної руди, придатної для виготовлення холодної зброї (XVII–XVIII ст.) // Історико-географічні дослідження в Україні. К., 2004. — Ч. 7. — С. 118–135.

⁶⁵ Коринний Н.Н. Вказ. праця. — С. 169–175.

ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ

Валентина Коломіць

ГЕОМЕТРИЧНІ ПЛАНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ КИЇВЩИНИ У СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

У статті проаналізовано роль картографічних джерел із колекції Білоцерківського краєзнавчого музею у дослідженні економічного розвитку Правобережної Київщини у середині ХІХ ст.

Ослаблення Речі Посполитої в другій половині ХVІІІ ст. сприяло її територіальному поділу в 1772, 1793 і 1795 рр. між Пруссією, Австрією та Росією. Адміністративно-територіальні та політичні зміни вплинули на соціальний та економічний стан цих теренів. Виявлення і вивчення джерел, пов'язаних з історією даного періоду є запорукою об'єктивного висвітлення цих процесів та їхнього впливу на правовий статус українських земель.

У ХХ ст. дослідниками історії України опубліковано великий обсяг важливих документальних джерел. Але, незважаючи на значну кількість публікацій, науковцями приділяється недостатня увага картографічним джерелам. Специфіка роботи із цими документами вимагає скрупульозного дослідження всієї сукупності виявлених історичних джерел, що дозволить здійснити порівняльно-історичний аналіз¹.

Одними із найбільших в Україні власниками колекцій картографічних документів є центральні державні історичні архіви у містах Києві і Львові. Картографічні колекції мають також місцеві державні архіви та музеї України. Фонди останніх найменш досліджені. Частково висвітлюють склад і зміст картографічних збірок у музеях публікації М. Оксеніч², С. Абросимової³, І. Синельник⁴, а також дисертації Л. Діденко⁵ та В. Солодової⁶.

У даній статті проаналізовано зміст геометричних планів, що зберігаються в колекції Білоцерківського краєзнавчого музею, та їх значення при дослідженні економічного розвитку Правобережної Київщини у середині XIX ст.

Територія Правобережної Київщини після другого розподілу Польщі у 1793 р., відійшла під владу Російської імперії. Напередодні приєднання Правобережної України до Російської імперії Катерина II приділила велику увагу питанням земельної власності⁷. З'ясовуючи ситуацію, представники верховної влади були вражені розмірами як приватних, так і державних маєтків Правобережної України. Крім того вони виявили, що між державними і приватними земельними угіддями не було чітких меж. Таке становище сприяло різним зловживанням з метою приєднання державних угідь до сусідніх приватних маєтків⁸.

На Правобережній Київщині значна територія належала великим польським магнатам графам Браницьким, Потоцьким, Ржевуським та князю С. Понятовському. Одним з найбільших було володіння великого коронного гетьмана Францишка-Ксаверія Браницького і його дружини Олександри Василівни з роду Енгельгардт, племінниці Г. Потьомкіна, фрейліни Катерини II. Браницький у 1774 році отримав у своє володіння Білоцерківське староство — міста Білу Церкву і Ставище та 134 села. Цей маєток, поволі зростаючи, досяг найбільшого свого розвитку у 1860 році, коли графам Браницьким на Київщині належало 229 сіл, що розподілялись по повітах таким чином: на Васильківщині — 99 сіл, на Таращанщині — 45, на Канівщині — 43, на Звенигородщині — 28, на Радомишльщині — 8, Черкащині — 6⁹. За І. Фундуклеєм відомо, що Браницьким належало близько 10% усіх міст і сіл на Київщині та 14% усіх кріпаків¹⁰.

З огляду на цей факт, загальні тенденції у розвитку економіки на Правобережній Київщині доцільно розглядати на прикладі володінь графів Браницьких.

Перші відомості про господарську діяльність Браницьких датовані кінцем XVIII — початком XIX століття. Їм належало понад 108 тисяч кріпацьких ревівських душ. У цей час остаточно складається і система управління маєтками Браницьких, яка мала таку структуру: в Білій Церкві розміщувалось головне управління, або «жонд», на чолі якого стояв головний управитель в підпорядкуванні якого були ключі (група сіл), які в свою чергу ділилися на фільварки. Кожен фільварок мав назву того села, у якому розміщувався. Деякі великі села, як Медвин у Богуславському ключі та Зеленьки у Владиславівському, мали по два

фільварки. Кожен ключ білоцерківського маєтку складався з 12–18 фільварків.

Серед картографічних джерел документальної колекції Білоцерківського краєзнавчого музею найбільшу цінність мають оригінальні рукописні карти і плани, які існують, як правило, в єдиному примірнику, що значно підвищує їхню історико-культурну цінність у порівнянні з друкованими картами. Ці картографічні документи мають комплексний характер і поєднують у собі елементи писемних і зображувальних джерел. Серед них — спеціальні геометричні плани XIX ст., що видавалися власникам на володіння землею внаслідок Генерального межування й подальшого перерозподілу земель та підтвердження прав на їх володіння¹¹. У музейній колекції таких планів налічується 29 одиниць. Хронологічно вони охоплюють 1823–1874 рр.

Цікаві за змістом та своєю історією, яка потребує подальшого детального вивчення, комплекти рукописних планів фільварків Ксаверівського та Рокитнянського ключів, датованих 1823 роком. Раніше ці плани зберігалися в Білоцерківському головному архіві, про що свідчить описова картка, наклеєна на обкладинці одного з них¹², з написом «Głowne archiwum Białocerkiewskie» (Головний архів Білоцерківський). У книзі надходжень музею 1958 р. не зазначене місцезнаходження цих документів, хоча, найвірогідніше вони певний час зберігалися в бібліотеці музею.

Плани землеволодінь підшиті, мають тверду обкладинку, мова документів — польська. Документи рукописні, кольорові, якісно виконані, містять детальні пояснення. На першому аркуші подається перелік фільварків та назви сіл, які до них входять. На кожному аркуші стрілкою показано північний напрям — «północ». Документи виготовлено Білоцерківським геометричним бюро, масштаб («міра») подається у *шнурах* і *стопах*¹³: плани Ключа Ксаверівського — 60 шнурів, або 6 000 стоп геометричних; плани Ключа Рокитнянського — 70 шнурів, або 7 000 стоп геометричних.

Плани «Klucz Xawerowski (Ключ Ксаверівський)» 1823 р.¹⁴ мають тверду обкладинку розміром 51,5x54,5 см, розмір аркушів — 48x40,5 см. Усього в альбомі 11 аркушів (було прошито 19 аркушів, 7 із них — відсутні). У документі зазначено, що до складу Ксаверівського ключа входило 18 фільварків:

- Вільшанський («Olszański») з селом Вільшанка Барактянська («Olszanka Baracktańska»);
- Тростинський («Trostyński») з селом Тростинка («Trostynka»);

- Барахтинський («Barachtański») з селами Барахти («Barachty») та Погреби («Pohreby»);
- Кодацький («Kodacki») з селами Кодаки («Kodak») та Митниця («Mytńica»);
- Ксаверівський («Xawerowski») з селами Ксаверівка («Xawerówka»), Владиславка («Władysławówka»), Мар'янівка («Marianówka»);
- Пінчуківський («Pińczukowski») з селом Пінчуки («Pińczuki»);
- Вінницьких Ставів («Winnickich stawów») Вінницькі Стави («Winnickie stawy»);
- Гребінківський («Hrebioński») з селами Гребінки («Hrebionki»), Саливонки («Saliwonki»);
- Дроздянський («Drozdziński») з селами Дрозди («Drozdy»), Мазепинці («Mazepińce»);
- Устимівський («Ustymowiecki») з селами Устимівка («Ustymówka»), Сидори («Sydory»);
- Паляниченський («Palaniczynieski») з селами Паляничинці («Palaniczyńce»), Ковалівка («Kowalówka»);
- Кожаницький («Kožański») з селами Кожанка («Kožanki»), Зубарі («Zubary»), Півні («Piwnie»);
- Пологівський («Połohowski») з селом Пологи («Połohy»);
- Соколівський («Sokołowski») з селом Соколівка («Sokołówka»);
- Триліський («Tryliski») з селом Триліси («Trylisy»);
- Єлизаветський («Elizabecki») у складі фільварку («Folwark») та сіл Кізчинці («Kiszczynce»), Королівка («Korolówka»), Пилипівка («Piliarówka») Слобода Устима («Słoboda Ustyma»), Слобода Паляниченська («Słoboda Palaniczynieska»);
- Малополовецький («Połowecki małej») з селом Малополовецьке («Połowecka mała») та містечком Яхни («Jachny Miasteczko»);
- Красноліський («Krasnoliski») з селом Красноліси («Krasnolisy»).

Альбом планів «Klucz Rokitnański (Ключ Рокитнянський)» 1823 р.¹⁵ має тверду обкладинку розміром 51x47 см, розмір аркушів — від 48,5x39 см до 117x98 см. На першому аркуші зазначено, що в альбомі підшито плани лівої і правої частини ключа («Część Klucza z lewego brzegu rzeki Rosi», «Część Klucza z prawego brzegu rzeki Rosi») та 15-ти фільварків¹⁶. Згідно з документом до Рокитнянського ключа входили фільварки:

- Блощинський («Błoszczyniecki») з селами Блощинці («Błoszczynce»), Острийки («Ostryiki»), Томилівка («Tomilówka»), Чепилівка («Czapelówka»), Молодецьке («Mołodeckie»);

- Янковецький («Jankowiecki») з селами Янківка («Jankowka», вона ж Лопатинщина, нині Іванівка¹⁷), Узин («Uzin»), Антонівка («Antonowka»);
- Вінцентівський («Wincentowiecki») з селами Вінцентівка («Wincentowka», з 1960 року — с. Запруддя¹⁸) та Ліщинка («Leszczynka»);
- Рокитнянський («Rokitnanski») з селами Рокитне («Rokitna»), Йосипівка («Jozefowka»), Савинці («Sawińce»);
- Сухоліський («Sucholiski») з селами Сухоліси («Sucholisy») і Слупів («Słupowem»);
- Ольшаницький («Olshanicki») з селами Вільшанка («Olshanka»), Саварка («Sawarka»), Оксентівка («Oxentówka»), Землянка («Ziemlanka»);
- Житньогірський («Żytnogórski»), у склад якого входили село Житні гори з хутором і сіножатями («Żytnogóry s futorem i sianożęcią»);
- Бірюківський («Birukowski») з селами Бірюки («Biruk») та Пугачівка («Puhaczowka»);
- Поправський («Poprawiecki») з селами Поправка («Poprawka») та Одноріг («Jednorog»);
- Настаський («Nastaszki») з містечком Насташка («Nastaszka miasteczko»);
- Троцький («Trocki») з селом Троцьке («Trockie», нині Довгалівське);
- Островський («Ostrowski») з селом Острів («Ostrów»);
- Чернинський («Czerński») з селами Чернин («Czerńń»), Буда («Buda Czernińska»), Улашівка («Ułaszowka»), Миколаївка («Mikołajówka»);
- Лісовицький («Lisowicki») з селом Лісовичі («Lisowicze»);
- Салиський («Saliski») з селами Салиха («Salicha»), Крива («Krzywa»), Кирдани («Kierdany»);
- Синявський («Sieniawski») з селами Синява («Sieniawa»), Пруси («Prusy»), Бовкун («Bołkon»).

У експлікації до планів зазначено, яку територію займають фільварки. Міри величин — *волоки («uloki»), морги («morgi»), пруту («pruty»*)¹⁹.

Надзвичайно інформативний і цікавий за змістом альбом планів «Хозяйственный план лесам Белоцерковского Лесничества составляющего собственность его сиятельства В.В. графа Браницкого. Составлен 1874 года А. Голяк»²⁰.

Альбом має тверду обкладинку темно-зеленого кольору, корінець прямий, чорного кольору. В альбомі на друкарських аркушах розміром

51x35,5 см подано детальний рукописний опис лісових дач, які перебували у володінні Браницьких у 1874–1893 та 1892–1911 рр. В описі зазначена характеристика лісових насаджень, правила вирубки лісу та охорони лісових насаджень, а також цикл, дата та правила проведення рубання дерев тощо. Площі ділянок позначені в десятинах і сажнях. Крім описів, у альбомі підшиті кольорові плани дач на аркушах цупкого паперу (основні кольори — блакитний і зелений; межі позначені червоним, рожевим, жовтим та зеленим кольорами). Масштаб планів: у 1 англійському дюймі 400 сажнів (на деяких — 200 сажнів). Стрілкою показано північний напрям. Мова документа — російська. Згідно з поданим переліком лісових дач, до Білоцерківського лісництва входили ліси високостовбурних дач — Товста, Парк, Сухоліси, Томилівка, Островецька, Бакальський ліс, Пожарня, Григори, Трушки, Ковалиха, Шамраївка, Федораки, Селище, Кожанка, Ворониче та дача Степові Ліси із низькостовбурними деревами.

Лісові дачі за планами поділені на ділянки, кожна із яких має назву. У текстовій частині документа вказано, в якому році, на яких ділянках і які дерева підлягають вирубці, визначені особливості місцевості, а також зазначені заходи по відновленню лісу.

Із 16 лісових дач Білоцерківського лісництва у вищезазначеному документі збереглося лише 13 планів лісових дач. У них зосереджена інформація про межі та розміри ділянок лісу, а також описуються території, що межують із лісовою дачею. Відповідно до геометричних планів:

- *лісова дача Товста*, займала 1660 десятин 1719 сажнів землі, мала ділянки: Напрасники, Царське, Конаки, Рубів Хутір, та межувала на півночі із землями економічного фільварку с. Дрозди і Дроздянської ферми, на півдні — із землями селян сс. Пищики і Безугляки, Фурси та м. Білої Церкви, на сході — проходить дорога із м. Білої Церкви до м. Фастова, на заході — садиби с. Пищики, селянські орні землі та економічні сінокоси с. Велико-Половецького;
- *лісова дача Сухоліси*, займала 2248 десятин 2349 сажнів землі, мала ділянки: Молодецький ліс, Сточиськ, Островець, Рось, та межувала на півночі з селянськими садибами та землями сс. Молодецького, Сухоліси, на півдні — з селянськими сінокосами сс. Пугачівки, Сухолісів, Острова, на сході — з лісовою дачею удільного відомства, на заході — з економічними сінокосами с. Бірюки;
- *дача Томилівка*, займала 1901 десятин 240 сажнів землі, мала ділянки лісу: Замчисько, Круглик, Крутик, Оленко, Хуторисько,

- Шмайлово, Косово, Голяки, Катеринський ліс, та межувала на півночі із землями містечка Білої Церкви, на заході — з економічними землями Білої Церкви, Шкарівським фільварком та селянськими землями с. Шкарівки, на сході — з селянськими землями с. Томилівка, на півдні — з селянськими землями с. Кожанки;
- *дача Островецька*, займала 1320 десятин 1245 сажнів землі, поділялася на ділянки: Шкаровецька Добролежівка, Шкаровецька дубина, Храповшизна, Темний ліс, Великий ліс, Снігурівщина Кабаниха, Снігурівщина Довжик (межували із землями с. Шкарівка), Березина, Москалинець, Дроздів (межували із землями с. Бирюки та Бирюківського економічного фільварку), Снігурівщина Вовча, Топілка, Ковичизна (межували із землями селян сс. Кожанки і Клочки), Бутиха, Лука, Панський, Петриків (межували із землями селян та економічним фільварком с. Черкас, а також із хутором селянина Матусевича);
 - *дача Бакальський ліс*, займала 1316 десятин 235 сажнів землі, поділялася на ділянки: Кошик, оточений з трьох боків руслом р. Рось, який на сході межував із землями селян містечка Білої Церкви; Вершина, знаходилася поряд із с. Пилипча, мала спільні межі із землями селян та економічного фільварку с. Пилипчі; ділянки Яблунівка, Курінь, Східний ліс — межували із садибами с. Яблунівки, землями селян та орними землями с. Сорокотяги, садибами с. Бакалі та орними землями с. Пилипчі; Щербацький ліс розташовувався поряд із землями поміщика Бальтазара Підгорського; ділянка Малишки межувала із економічним фільварком сс. Ольшаниця та Черкас; Добролежівка — оточена селянськими землями різних сіл;
 - *дача Пожарня*, займала 879 десятин 1264 сажнів землі, поділялася на ділянки: Перерва, Переділ, Вовківня, Сквирка, межувала на півдні із землями сіл Сквирського повіту Пустоварни і Сквиркою, на півночі — із землями селян с. Трушки та орними землями с. Яблунівка, на сході — із садибами с. Яблунівка, на заході — з орними землями с. Шамраївка;
 - *дача Григори*, займала 680 десятин 1850 сажнів землі, поділялася на ділянки: Рокита, Байдак, Гайдамацькі ями, Гайдамацькі точки, межувала у північній частині з орними землями с. Трушки та садибами с. Чмирівка, на заході — із садибами та орними землями с. Трушки, а з двох інших боків за р. Рось знаходилися на півдні — садиби с. Пилипча, на сході — поля с. Пилипча та садиби с. Глибичка;

- *дача Трушки*, займала 184 десятин 1932 сажнів землі, поділялася на ділянки: Ловча кнея, Вільшина, Вогонь, Левада, межувала із садибами, орними землями та полями с. Трушки та садибами с. Матюші;
- *дача Шамраївка*, займала 749 десятин 1440 сажнів землі, поділялася на ділянки: Большой та Заброд, Великі Церковичі, Малий Заброд, Малі Церковичі, Сисов, Юнга, Фіалково. Із західного боку ділянка межувала із садибами, селянськими та економічними землями с. Шамраївка та Шамраївським цукровим заводом, східна частина — із селянськими землями та садибами с. Дулицького, селянськими та фільварковими землями с. Безпечною;
- *дача Федораки*, займала 531 десятину 580 сажнів землі, поділялася на ділянки: Луг, Дуб, Поляна, Попов, Завод, Закоп, Березина, розташовані поряд із с. Шамраївка та селами Стадниця, Пустоварня Сквирського повіту, межували із селянськими землями та землями економічних фільварків навколишніх сіл;
- *дача Селище*, займала 1010 десятин 2000 сажнів землі, поділялася на ділянки лісу: Батарей, Волицьке, Дорожний, Бережний, Кругляк, Сквирський, Демидівщина, малий Кругляк, які розташовувалися неподалік від сіл Півні, Кожанка, Триліси та межували із землями цих сіл, а у північній частині — з казенною лісовою дачею;
- *дача Кожанка*, займала 672 десятини 1610 сажнів землі, поділялася на ділянки лісу: Сахарний, Колій, Яри, Клин, Юсиповщина, Кругляк Півнянський, Зубарський лісок, які розташовувалися неподалік від сіл Півні, Кожанка та містечка Ставище, межують із економічними землями і садибами цих сіл, а у південній частині — з лісовою дачею м. Ставищ;
- *дача Вороничі*, займала 570 десятини 600 сажнів землі, поділялася на ділянки лісу: Яри, Темний, Щасливка, Чистий, Красноліський, Попа, розташованих між селами Мало-Половецьке, Велико-Половецьке, Красноліси, Михайлівка, які межували із землями фільварків та селянськими землями цих сіл.

На планах позначені річки, озера та дороги, зокрема через лісову ділянку Колій (дача Кожанка) проходила Києво-Брестська залізниця.

У текстовій частині документу вказуються не лише розміри лісових дач, а й скільки землі у господарстві відведено під дороги, озера, садиби, городи, ріллю, що при детальному вивченні дає загальну характеристику маєтку Браницьких.

Детальні плани землеволодінь другої половини XIX ст. дають уявлення про масштаби поміщицьких землеволодінь напередодні реформи

1861 року. Серед них плани сіл, на яких позначені цифрами садиби селянські, панські, церковні, вільновідпущених, євреїв, а також стави, річки, болота, шляхи. Крім самого плану землеволодіння, праворуч на документі подані детальні списки садиб з іменами та прізвищами їх власників із зазначенням кількості землі, яка перебувала в їхньому володінні (скільки землі зайнято під будовами, городами, а також землі, що використовувалися за сплатою грошей). Плани кольорові, рукописні, виконані на аркушах паперу, наклеєних на фанеру та вставлених у дерев'яну раму. Міри величин, зазначені в списку, подані в десятинах та сажнях. Усі написи виконані чорною тушшю, російською мовою.

Геометричний план «Подробный план усадебной земли селенья Гребенок состоящего в Киевской губернии, Васильковского уезда, владения помещика графа Владислава Владиславовича Браницкого. Составлен в 1858 г.»²¹, виконаний землеміром Матвієм Чижевським у масштабі: в 1 англійському дюймі 100 сажнів. На плані позначені суміжні межі з Саливінківським та Гребінківським фільварками, церковною та селянськими землями. Як зазначено у документі, в с. Гребінки у середині ХІХ ст. володіли садибними ділянками з городами 234 селянські родини, а також, на умовах сплати грошей за землю, 27 сімей, що вільно проживали на цих землях, та 18 сімей євреїв. Єврейська громада мала свою синагогу, а православні молилися у двох храмах, які мали присадибну церковну землю та кладовища. Позначені на плані також панські будівлі та садиби, поштова станція, цегляний завод, корчма, стави та озера, дороги. Загальна площа садибної землі с. Гребінок складала 406 десятин 2905 сажнів.

«План селения Коженок и Зубарей Устимовской волости. Владения графа Владислава Владиславовича Браницкого. Составлен в 1859 г.»²² складений землеміром Петровським у масштабі: в 1 англійському дюймі 100 сажнів.

План кольоровий, на ньому позначені будівлі жителів, земельні наділи, а також ділянки лісу та чагарники. Терени сіл розділені р. Рось, яка у нижній частині русла перегороджена дамбою.

Уздовж лівого берега р. Рось лежить с. Кожанки. В «Общем исчислении усадеб» записані прізвища та імена господарів селянських садиб у кількості 153 дворів, городи і левади яких займали 119 десятин 1315 сажнів. Із них п'ять родин мешкали на чиншових садибах, які обіймали 5 десятин 1138 сажнів землі. На окраїні села, вище за течією, розташовувалися землі та будівлі цукрового заводу, загальна площа яких складала 40 десятин 1732 сажнів. Крім цукрового заводу, до переліку

частині — Заріччя, а праворуч — частина Ротецька. Передмістя ділилися на двори.

План містечка Біла Церква з населенням 13 тис. чол.²⁷, замовлений В.В. Браницьким у 1858 році, містить важливу інформацію про соціальний склад населення м. Білої Церкви та дає уявлення про тогочасне землеволодіння. Уся територія володінь графів Браницьких розбита на ділянки, що мають цифрове позначення. На вільних від зображення частинах плану (ліворуч внизу та праворуч угорі) міститься експлікація «Геометрический інвентар», у якому під номерами написані прізвища та імена власників земельних ділянок (селян та вільновідпущених) та міра землі в десятинах і сажнях. У правому нижньому кутку в «Изъяснении красок» подається пояснення знаків, використаних на карті, якими позначені садиби панські, селянські, вільних жителів містечка, магазини, заводи, церкви, вулиці, кладовища, дороги, глиняні ями, кар'єри, болота тощо.

З плану видно, що у центральній частині було 735 наділів вільних домовласників (розміром від 8 до 50 кв. сажень), де мешкало єврейське населення, службовці, міщани, 3 тисячі шляхти, 30–40 купців, близько 500 ремісників, 1180 бідних та калік²⁸. Усі міські жителі мешкали в будівлях Браницьких або на орендованій землі зводили власні будинки.

На околицях містечка проживало більше закріпачених українців: у Олександрійській частині — 420 дворів (з них вільних — 76), у Зарічанській частині — 397 дворів (з них вільних — 37), наділи невеликих розмірів, бо переважно тут мешкали службовці фільварків та лісових дач Браницьких; у Ротецькій частині — 135 вільних домовласників²⁹.

План володінь графів Браницьких 1858 року є важливим джерелом для дослідження історії парку «Олександрія». На документі детально відтворено планування літньої резиденції Браницьких: місце розташування будівель, ставків, галявин та алей.

Таким чином, геометричні плани із колекції Білоцерківського краєзнавчого музею є важливим джерелом для вивчення економічної діяльності одного із найбільших землевласників Правобережної Київщини — графів Браницьких. Документи відображають структуру маєтків Браницьких, розміри лісових володінь та особливості ведення лісового господарства, масштаби поміщицьких землеволодінь, місцезнаходження важливих промислових та державних об'єктів тощо. Їх створення було обумовлене рядом заходів російської влади з Генерального межування в

Російської імперії, яке проходило з 1765 по 1861 рік, та впорядкування земель. Ці документи фіксували економічну і демографічну статистику в Російській імперії, були юридичною основою в земельних відносинах до 1917 року.

У кожному із розглянутих геометричних планів важливе місце посідає текстова частина документа, яка переважно є значною за обсягом і досить ємкою за змістом, у ній зосереджена інформація про власників землі, розміри землеволодіння, кількість кріпаків та вільно проживаючих родин у певному населеному пункті, детальний опис обмеженої землі та опис суміжних земель тощо. Достовірність документів засвідчено підписами землемірів та печатками власників.

А при детальному дослідженні переліку садиб з іменами та прізвищами їх власників, які містяться у текстовій частині планів, крім економічних аспектів, розкривається і соціальний статус та національна приналежність жителів цього регіону.

Об'єктивний аналіз картографічних джерел у сукупності з іншими історичними документами розширює можливості дослідників у всебічному вивченні питань землеволодіння та земельного спадкоємства, економічних стосунків, місцевої антропоніміки, генеалогії тощо.

¹ Паславський Т.Б. Актуальні питання «бібліографічного джерелознавства» в галузі історичної картографії України / Т.Б. Паславський // Архівознавство, археографія, джерелознавство : міжвід. зб. наук. пр. — К., 2002. — Вип. 5: Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства. — С. 249–260.

² Оксеніч М. Карти роботи Йогана Батиста Гомана в збірці Національного музею історії України // Історико-географічні дослідження в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 9. — С. 163–178; Оксеніч М. Загальна карта Європейської частини Російської імперії 1788 р. із зібрання Національного музею історії України як зразок компілятивної історіографії // Історико-географічні дослідження в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — Вип. 10. — С. 108–122; Оксеніч М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Вип. 12(1). — С. 367–388.

³ Абросимова С.В. Картографічні джерела запорозького ареалу в приватних архівах Південної України // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2008. — Вип. 5. — С. 5–15; Абросимова С.В. Колекція спеціальних геометричних планів кінця XVIII–XIX ст. в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна

XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. — Вип. 6. — С. 52–67.

⁴ *Синельник І.* Картографічні матеріали у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського та Державного архіву Чернігівської області // Історико-географічні дослідження в Україні. — К., 2006. — Число 9. — С. 179–185.

⁵ *Діденко Л.М.* Документальні фонди музеїв Київщини: історія формування, склад, організація, використання: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Державний комітет архівів України. — К., 2005.

⁶ *Солодова В.В.* Формування та розвиток документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв (1825–2003 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.10 / Державний комітет архівів України; Український НДІ архівної справи та документознавства. — К., 2006. — 249 арк. — Бібліогр.: арк. 154–229.

⁷ *Борисевич С.О.* Економічний потенціал та правовий статус державних земель в Правобережній Україні на початку XIX ст. // Університет : наук. іст.-філос. журн. — Київ: Київ. славіст. ун-т, 2008 — № 5. — С. 35–39.

⁸ Там само.

⁹ *Репрінцев В.В.* Економічний розвиток господарства графів Браницьких у 1774–1918 роках // Юр'ївський літопис. — 1996. — № 1. — С. 29.

¹⁰ *Фундуклей І.* Статистическое описание Киевской губернии. — К., 1848. — Т. 1. — С. 289–290.

¹¹ *Бойко А.В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя, 1997. — Ч. 1. Аграрні відносини. — С. 29–64.

¹² БКМ 5359–3753.

¹³ **Стопа** — міра довжини, основу якої становила спершу природна міра — довжина людської стопи. До введення метричної системи вживалася у різних країнах і мала різні величини; на укр. землях за княжої доби приблизно 300 мм, у Великому Литовському Князівстві — 324 мм, у Польщі — 298 мм, у Російській імперії — 305 мм, в Австрії — 316 мм // <http://uk.wikipedia.org/>; **тунур** — міра довжини, яка дорівнювала приблизно 45 метрам // Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубчинського. — Х.: ВД «Школа», 2006. — С. 982.

¹⁴ БКМ 5359–3753.

¹⁵ БКМ 5360–3754.

¹⁶ Усього в альбомі було прошито 17 аркушів, із них 6 аркушів — відсутні.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. — К., 1971. — С. 142.

¹⁸ Там само. — С. 560.

¹⁹ Одиниці виміру площі ґрунту, переважно у рільництві, для вимірювання земельних наділів, слова польсько-литовського походження. Великі площі поля називалися **волоками** (21 га). 1 волока мала 30 **моргів** (0.57 га), або поділялася на **пруги** (1,2–1,5 га) // <http://uk.wikipedia.org/>

²⁰ БКМ 5399–3772.

²¹ БКМ 533–676.

²² БКМ 534–677.

²³ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2005. — С. 402.

²⁴ БКМ 5999–3772.

²⁵ БКМ 430–583.

²⁶ Чернецький С.А. Білоцерківська нерухомість та її власники в кінці ХІХ ст. // Юр'ївський літопис. — №6. — 2007. — С. 6.

²⁷ Памятная книжка Киевской губернии за 1856 год.

²⁸ Науковий архів БКМ. Павловский А.Г. *История города Белая Церковь*. — Белая Церковь, 1952.

²⁹ Там само.

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ АТЛАСІВ у XIX–XX ст.

У статті розглянуто формування та еволюцію концепцій історичних атласів Польщі з початку XIX до кінця XX ст. Досліджено основні етапи розвитку польської історичної картографії за даний проміжок часу. Описано головні віхи на шляху підготовки до друку й видання історичних атласів Польщі за два останніх століття.

1. Вступ

Проблематикою історичних атласів вже понад сто років займаються рівною мірою історики і географи. Не дивлячись на те, що в обох цих галузях знань вона належить до досить важливих питань, її піднімають не часто. Аналізуючи доробок польської історичної картографії в сфері писемності й виданих атласів, ми виразно бачимо, що вона стала, головним чином, прерогативою істориків. Картографи — окрім значного розвитку майстерності в історичній картографії й методах картографічної презентації — не присвячують їй особливої уваги. Адже розробка історичного атласу вимагає вмілого поєднання географічних, картографічних та історичних знань. Розвиток історичної картографії, яка має своє коріння в історичній географії, пов'язаний, перш за все, з еволюцією картографічної думки і рівнем історичних знань даної епохи, її актуальним станом, потребами наукової природи, а також з політичною і суспільною ситуацією.

При спробі представлення еволюції концепції польських наукових історичних атласів до уваги беруться всі зусилля польських істориків, тобто зусилля, які призвели до появи друкованих робіт, і концепційні зусилля. Дослідження проводилося виключно щодо самобутніх публікацій, які з'явилися ще до кінця XX ст., і були виконані польськими авторами, незалежно від мови і місця видання. В першу чергу, було проаналізовано позиції, зібрані в польських бібліотеках, в другу — описи концепції запланованих атласів, які з різних причин, — найчастіше фінансових труднощів або істотних суперечок — ніколи не входили у видавничу фазу або були реалізовані тільки частково. Беручи до уваги

специфіку давніх справ — науковим атласом визнається будь-яка систематизована збірка історичних мап, логічно пов'язаних одна з одною, і таких, які взаємно тематично доповнюються, складена як цілісний твір, який демонструє результати досліджень і такий, що є знаряддям до подальших наукових аналізів. Найважливішою ознакою цієї групи атласів є наукова стислість і картографічна коректність, візуальна привабливість має в цьому випадку вже другорядне значення.

Вказане зібрання атласів поділено, з огляду на коло змісту, на дві підгрупи: загальноісторичні атласи і тематичні атласи¹. У обох підгрупах опинилося багато атласів, що виконували одну з двох функцій: дослідну або політичну. Оскільки дослідна функція була незалежна від всіляких зовнішніх чинників, то політична функція виявляла виразний зв'язок з політичною ситуацією Польщі на міжнародній арені.

Підібране і впорядковане згідно вищезгаданих критеріїв зібрання атласів, які перебувають на різних стадіях реалізації, складає той самий дослідний матеріал. Його аналіз проведено у три етапи. В першу чергу, була зроблена спроба з'ясування генези твору, надалі — спроба відтворити увесь процес доопрацювання концепції, наприкінці аналізу піддається кінцевий ефект — твір, реалізований повністю або фрагментарно. Аналіз більшості атласів закінчувався на першому або другому етапі, оскільки рідко доходило до третього етапу — реалізації.

Після аналізу структури зібраних робіт, тематичного кола, детальності і докладності картографічної основи, а також застосованих методів картографічної презентації, в еволюції концепції наукових історичних атласів намітилися три виразні етапи. Перший — до 1880 р., тобто моменту, визнаного офіційним початком польської наукової історичної картографії, другий — обмежений кінцем Другої світової війни і третій — обмежений кінцем ХХ ст.

2. Від видання першого польського історичного атласу до 1880 р.

2.1. Наукові загальноісторичні атласи

Концепції історичних атласів, виданих до 1880 р., демонструють виразні аналогії до ранніх географічних атласів, які склалися з мап і широких описів, які були розміщені, найчастіше, в окремих томах. Аналогічно, мапи і географічно-історичні описи взаємно доповнювали одне одного в найстаріших історичних атласах. Описи були, як правило, збагачені різного типу списками, аналізом і критикою джерел, а також інформацією, яка, з огляду на недосконалість картографічних методів, не змогла бути представленою на мапі. У самих атласах розміщено

хронологічні таблиці, генеалогічні дерева і різноманітні статистичні дані. Тексти і таблиці з числовими даними часто пояснювали зміст мап і, ймовірно, з цієї причини, тільки у нечисленних роботах можна знайти короткі пояснення, найчастіше, поза межами мапи. Брак розширених легенд, які тлумачать всі позначки, що застосовуються на мапах, не обмежував можливості їх читання, оскільки більшість вживаних позначень була зрозуміла інтуїтивно. Головними елементами історичного змісту у цей період є схематично позначені політичні кордони, заселення і ономастика. У найстаріших польських історичних атласах виразно намітилися дві тематичні групи — загальноісторичні і тематичні атласи. При цьому згадані вище функції — дослідна і політична — виразно проникають одна в одну.

Найстарішим відомим польським історичним атласом є *Atlas archéologique de la Russie Européenne* Яна Потоцького. Публікація, яка складається з шести аркушів, була видана в Петербурзі у 1805 р. Олександр Брюкнер писав про Яна Потоцького², що той був «першим польським вченим, який займався стародавньою картографією», однак людиною, яка створила польську історичну картографію та історію географії, визнається Яков Лелевель. Його найважливіші картографічні роботи відтворюють погляди і географічні знання вчених давніх епох³. Типові історичні атласи Якова Лелелвеля є роботами у повній мірі оригінальними, які ґрунтуються на наукових дослідженнях. За задумом автора, вони мали б служити не тільки дослідним цілям, але перш за все інформувати, виховувати й нагадувати про давню Польщу⁴. [Мал. 1, 2]

Атласи Якова Лелелвеля стали також натхненням для інших авторів. Під впливом його творчості або за його участю виникло багато робіт, декілька з яких заслуговують на особливу увагу з огляду на внесок у розвиток концепції історичного атласу. Першою позицією є виданий в 1819 р. атлас Марії Регіни Наленч-Коженьовської, який, через заплутану видавничу долю, на сьогодні є великою рідкістю, другою є атлас Адольфа Іполіта Дюфура і Леонарда Ходзькі, який складається з семи мап із спільною основою⁵.

2.2. Наукові тематичні атласи

Кінець двадцятих років XIX ст., це, також, час видання перших історичних атласів, присвячених обраній тематиці, — воєнній історії. Найстарішим з цього тематичного кола є атлас авторства Станіслава Плятера, який представляє воєнну історію Польщі від XVIII до XIX ст. Автор атласу в передмові подає інформацію, що всі факти, які стосу-

ються воєнної ситуації, він отримав з джерел, порівнюючи дані воюючих сторін, при цьому, політичні кордони він визначив на підставі мирних договорів і демаркації. Продовженням атласу є чергова робота того ж автора, яка складається з планів міст, про оборонний характер, а також схеми битв і облог. У обох роботах чітко видно цілісність картографічних основ, логічний вибір і систему змісту, свідомий вибір сигнатур, вміле оперування кольорами і послідовність в системі легенд⁶. Воєнні дії, експедиції і перебіг битв стали першою спеціальною тематикою, яка з'явилася на історичних мапах.

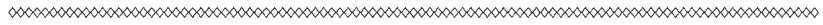

Рис. 1. Фрагмент карти з «Atlas dziejów Polskich z dwunastu krajobrazów złożony» Варшава, 1829.

3. Від першого з'їзду істориків до кінця Другої світової війни

3.1. Наукові атласи, які виконують дослідну функцію

Тоді як у другій половині XIX ст. польська картографія весь час базувалася на роботах Якова Лелевеля, в європейській науці з'явився новий підхід до географічно-історичних питань. У географії статистично-описові методи почали поступатися місцем проблемним і порівняльним трактуванням. Регіональне трактування питань з області гео-

графії населення, заселення і географії ландшафту вимагало, окрім дослідження сучасних форм — як це робилося до цих пір — також звернення до їхньої генези. Через це став необхідним підхід до аналізованих питань з боку історичних джерел і методів. Це — по-перше. По-друге — суттєво розширилося коло історичних досліджень. Разом із розвитком економічної історії та демографії почалося впровадження кількісних методів у історії. Однак найістотнішими для історичної картографії стали започаткування німецьких істориків, в результаті яких розпочато розробку картографічних основ до авторських ідей, так званих *Grundkarten*. Вони виконувались на підставі штабних карт з мірилом 1:100 000 і кадастрових карт. З перших було отримано водну мережу, заселення і ономастику, з других — актуальні межі змін. Підготовлені у такий спосіб картографічні основи швидко здобули визнання істориків XIX ст. в Європі⁷.

Рис. 2. Фрагмент карти з «Histoire de Pologne» Париж, 1844.

Польські вчені також не залишилися байдужими по відношенню до підготовки основ з великими мірлами. На Першому польському історичному з'їзді ім. Яна Длугоша у Кракові в 1880 р. Станіслав Смолька

оголосив проект розроблення докладної історичної мапи на підставі досліджень джерел з XV і XVI ст.⁸ Реконструйовані елементи історичного змісту — кордони костьольного, політичного, судового поділу, розміщення королівських і церковних володінь — він пропонував нанести на мапу-основу, складену на підставі *Карти давньої Польщі з прилеглими околицями сусідніх країн* з мірилом 1:300 000, видану генералом Войцехом Хржановським у 1859 р. Основи, виконані на підставі мапи Войцеха Хржановського, мали стати польськими відповідниками *Grundkarten*.

Відразу ж після з'їзду Станіслав Смолька приступив до розробки мапи *Пястовська Польща* на десятиох аркушах з мірилом 1:300 000. Хоча через фінансові обставини він не зміг зреалізувати свого задуму, але той визнаний за першу, офіційно оголошену в польській історичній картографії, концепцію розробки мап з великим мірилом, яка продовжувала досягнення європейської картографії. Цей факт, також, став вирішальним для того, щоб історіографія визнала 1880 р. офіційним початком польської наукової історичної картографії (що не означає, що більш рання діяльність була позбавлена наукових підстав).

Сьогодні важко оцінити, якою мірою діяльність Станіслава Смольки вплинула на концепцію історичного атласу Республіки, який повністю ґрунтувався на *Історичних Джерелах* — базовій основі, розробленій авторами концепції атласу, — Олександром Яблоновським і Адольфом Павіньским. Згідно з первинною концепцією, атлас мав складатися з трьох частин: 1) Пястовські землі (Велика Польща, Мала Польща, Мазовія і Підляшшя), 2) «Руські Землі» (Червона Русь, Поділля і Україна без Чернігова), 3) Литва. Однак остаточно зреалізованою була тільки одна частина запланованого атласу. У 1904 р. з'явилися *Руські Землі Республіки* авторства Олександра Яблоновського⁹. [Мал. 3] Не дивлячись на незакінчення запланованої роботи, вона виявилася переломною в еволюції концепції історичних атласів з огляду на застосування картографічної основи з великим мірилом, а також на реконструкцію елементів історичного змісту, яка наперед представлена вдумливими дослідними роботами. Його новаторство полягало в першому, в історії польської історичної картографії, відтворенні на основі з мірилом 1:300 000 — вказаному Францішком Смолькою — земельної власності, границь, поділів землі і заселення на переломі XVI і XVII ст.

З досвіду Адольфа Павіньського і Олександра Яблоновського вчені зробили ще один істотний висновок — вони усвідомили для себе, що нова концепція атласів з великим мірилом вимагає створення багато-

особових колективів, оскільки робота над атласами цього типу перевищує можливості однієї особи. Через це в грудні 1921 р. було створено комісію для історичного атласу Польщі при ПАН з метою розробки наукового атласу з великим мірилом. Концепція атласу передбачала, окрім історичних елементів, також відтворення фізіографічних і антропогенних елементів. Роботи над атласом мали проводитися у всіх університетських осередках: у Кракові над аркушами малої Польщі і Сілезії, Варшавою над Мазовією, Куявією, Ленчицьким і Серадзким воєводствами, у Львові над Руськими Землями Корони, а в Познані над великою Польщею, Королівською Пруссією і, можливо, Княжими землями.

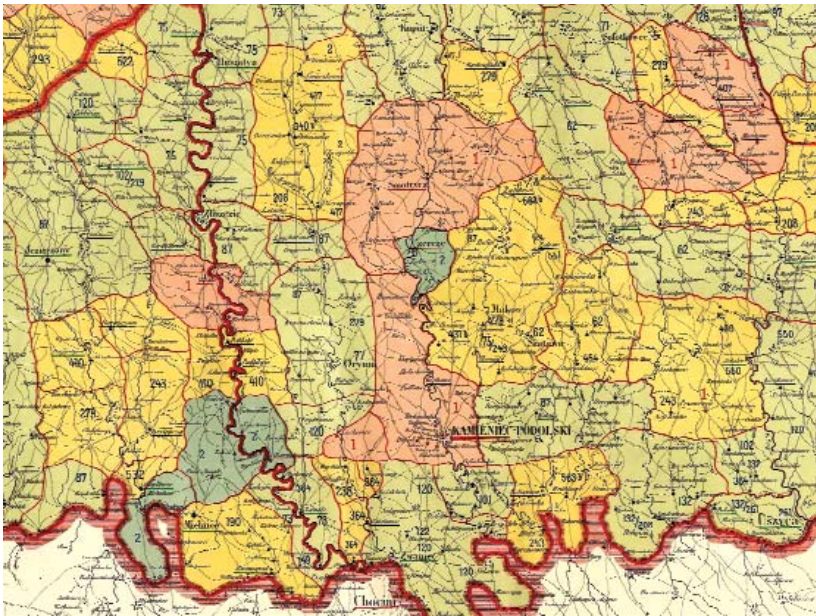

Рис. 3. Фрагмент карти з «Епока Przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej», Краків, 1904.

Перше десятиріччя роботи над атласом були періодом дискусії над концепцією, в якій було взято до уваги три пропозиції: першу — Францішка Буяка, другу — представлену Владиславом Семковичем і третю — авторства Станіслава Арнольда¹⁰.

Рис. 4. Фрагмент карти з «Мapy Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku», Краків, 1928.

Францішек Буяк запропонував концепцію комплексного атласу, з основними мапами з мірилом 1:200 000 і додатковими з мірилом 1:500 000 або 1:600 000. Дискусії були піддані такі часові проміжки: Пястовська Польща на переломі XIV і XV ст., період урядів Стефана Баторія, 1663–1673 рр. і перший розділ Польщі. Основними елементами змісту мап 1:200 000 згідно цієї концепції мали бути: політичні, судові, костьольні та майнові кордони, а також села дрібної шляхти (або густота населення на селі). На додаткових мапах він пропонував зобразити господарську діяльність. Владислав Семкович, який був проти застосування виключно комплексних мап, пропонував їх як доповнюючі з мірлами, меншими ніж основні мапи — які розвивали тему. Свою концепцію він обґрунтував легкістю відстеження змін в історично-географічних процесах. Комплексні мапи, на його думку, мали б представляти майнові взаємини і суміжні питання. Його концепція була започаткуванням робіт над атласом від XVIII ст. з огляду на велику кількість джерельних матеріалів і на мету поступово дійти — застосувавши метод ретрогресії — до часів,

бідніших на джерела. У свою чергу, на думку концепції Станіслава Арнольда, основою мають стати мапи окремого проміжку часу. Тематичні мапи, з малими мірлами, мали б, натомість, виконувати доповнюючу функцію. Роботи над атласом він пропонував розпочати з огляду XVI ст.

Жодну з цих концепцій не було прийнято до реалізації. Комісія для історичного атласу Польщі виробила компромісний варіант, прийнявши для підготовчих робіт ретроспективний метод, а для виконання атласу — прогресивний. В якості першої мала бути розроблена оглядова мапа Польщі на проміжок часу XVIII ст., потім XVI ст. і, наприкінці, 1772–1815 рр. До початку Другої світової війни комісія видала дві позиції — *Mapy Wielkiego князівства Литовського у половині XVI ст.* з серії оглядових мап [Мал. 4] і *Mapy краківського воєводства у часи Чотирічного сейму* з серії детальних мап [Мал. 5]. Обидві мапи стали черговою віхою в еволюції польських історичних атласів завдяки в т.ч. розширенню змісту про такі елементи як: кордони лісів, елементи комунікацій, характеристики й функції, а також характер поселень, установ, публічних, костельних, культурних і господарських підприємств.

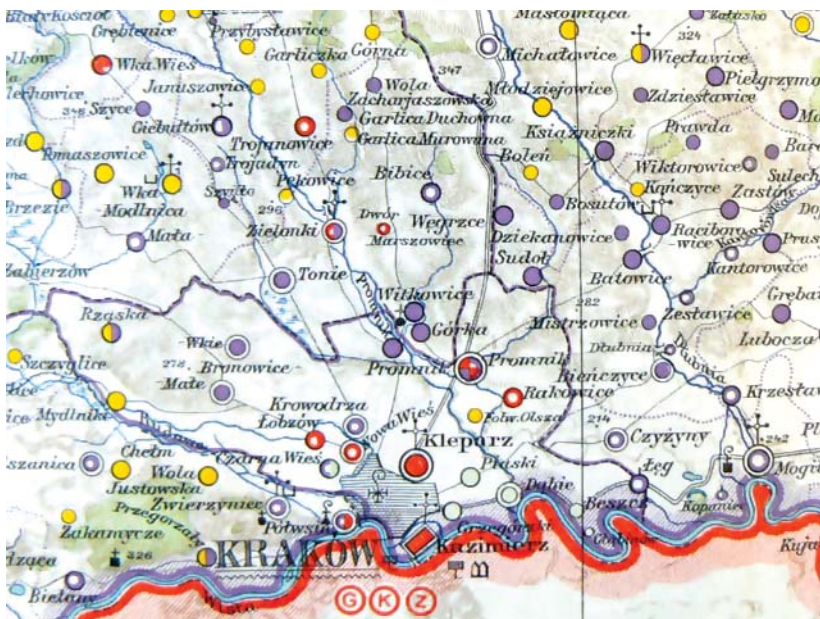

Рис. 5. Фрагмент карти з «*Mapy Województwa Krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*», Краків, 1930.

свою діяльність відновлена комісія для історичного атласу Польщі. Після аналізу воєнних втрат і задоволення основних технічних потреб комісія приступила до перегляду існуючих редакційних принципів на предмет їхньої сумісності з повоєнним підходом до питань сфери історичної географії, спрямовуючим увагу на економічну і суспільну проблематику.

У 1951 р. прийнято нові принципи, які впроваджували великі зміни в довоєнній концепції. З огляду на технічні труднощі, що виникали з мірилом 1:200 000, за основний в атласі було прийнято 1:500 000. Для розробки основи вирішено скористатися мапою 1:500 000, виданою Військовим географічним інститутом в 1946 і 1947 рр., яка охоплювала повоєнний простір Польщі. Непокриті території мали бути доповнені німецькими і радянськими мапами. Окреслено також три нові часові проміжки — кінець XVII ст., другу половину XVI, початок або половину XIII ст., а також прийнято рішення про відмову від проблемних мап¹³.

Однак, вже восени 1952 р., цю концепцію атласу було скориговано шляхом додавання в т.ч. проблемних мап (головним чином, картограм), з рекомендацією одночасного виконання дослідження на прикладі мапи Плоцького воєводства у другій половині XVI ст. Після виконання необхідних проб в мірилах 1:500 000 і 1:300 000 остаточно прийнято за базове: мірило 1:200 000 для головної загальноісторичної мапи і 1:500 000 для картограм. В якості джерельного матеріалу для розробки основ було використано довоєнні мапи Військового географічного інституту з мірилом 1: 100 000. При цьому, основну мапу разом з картограмами було видано у 1958 р., проте з огляду на занадто високі витрати — робота не стала зразком для атласу. Фінансові питання, а також формальні зміни (у 1953 р. роботи над атласом взяв на себе підрозділ історичного атласу Польщі Інституту історії ПАН¹⁴) стали причиною того, що було припинено роботи над мапами з мірилом 1:200 000 і фахівці повернулися до концепції від початку 1951 р., яка спирається виключно на мапи з мірилом 1:500 000. Згідно з вказаною концепцією опрацьовано, а потім видано в 1961 р. *Королівську Пруссію в другій половині XVI ст.* [Рис. 6 а–d]

Досвід, набутий творцями атласу при виконанні дослідження і мапи Королівської Пруссії, мав призвести до повною мірою сформованої концепції атласу, але 1964 р. став черговим переломним моментом для концепції наукового історичного атласу Польщі. З її зміненої формі вилучено проблемні мапи (картограми), з пропозицією створення із них нової серії. Також було звужено територіальні межі атласу шляхом вилучення з роботи руських земель, а також Королівської Пруссії, як вже раніше виданої. Для західних і північних земель — з огляду на іншу

джерельну основу — створено цілком нову серію, у рамках якої з’явилися два томи атласу *Сілезія наприкінці XVIII ст.*¹⁵.

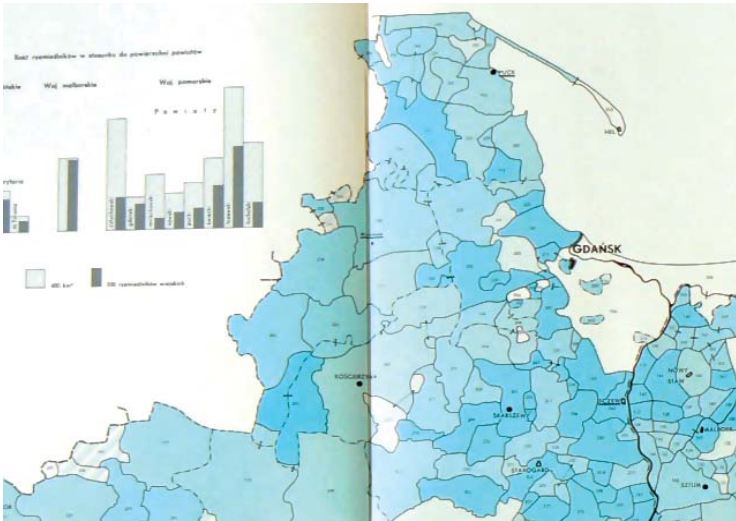

Рис. 6 а

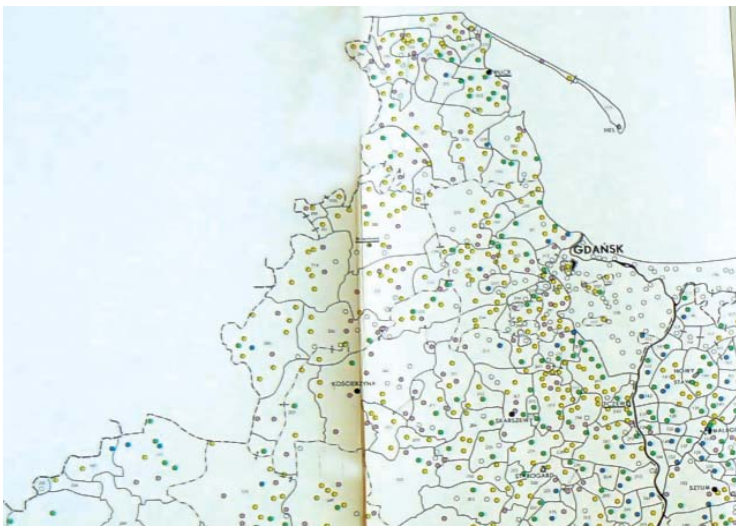

Рис. 6 б

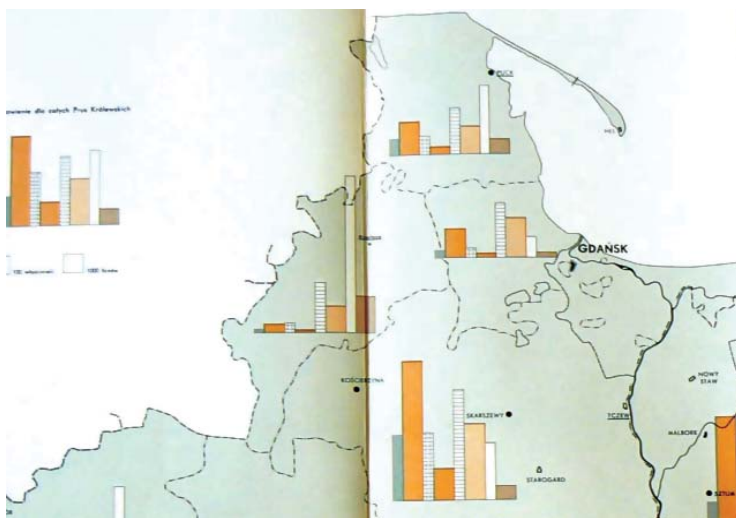

Рис. 6 с

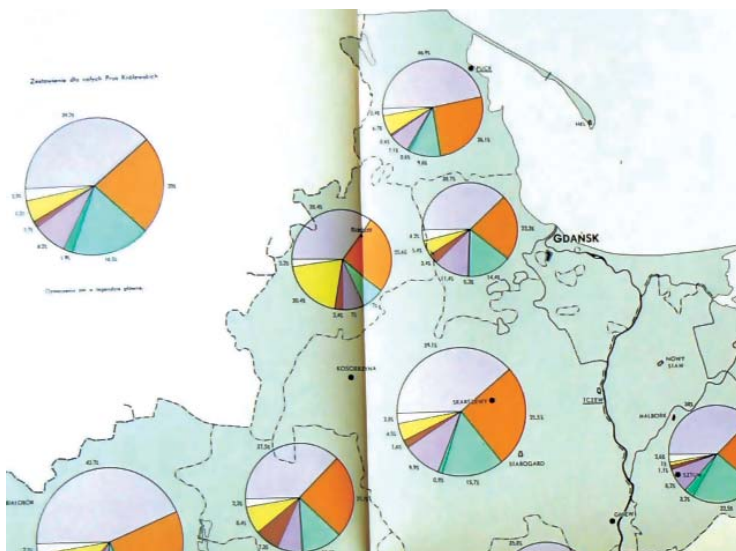

Рис. 6 a-d. Фрагмент карти з «Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku», Варшава, 1961; а — розподіл ремісничого населення, б — розподіл міського та сільського населення, с — державна власність та соціальна структура дворянства, d — соціальна структура сільського населення.

Межі детальних мап для XVI ст. обрізано виключно по польським землям корони. Заплановано видання восьми аркушів разом із широкими коментарями. Задано три мірила: 1:250 000 для основних загальноісторичних мап, 1:500 000 для проблемних мап, які представляють заселення, формування території, заліснення, дороги, парафіяльну мережу, адміністративний, державний і костьольний поділ, при цьому мірило 1:10 000 зарезервовано для планів міст. В якості доповнення до мап виступають широкі коментарі, які містять огляд джерельної основи, методів розробки, найважливіші історичні питання, а також індекси місцевості та фізикографічні назви. Згідно із зазначеними принципами вже видано п'ять томів¹⁶.

Досвід роботи над *науковим історичним Атласом Польщі*, над яким працював великий колектив із широкими консультаціями з різними колами істориків призвів до того, що наступні концепції атласів, які охоплюють цілу країну або обраний регіон, створювалися у певним колом авторів, які намагалися прилаштувати концепцію атласу до фінансових, часових можливостей і, — перш за все — до доступності джерельних матеріалів. У сімдесятих роках XX ст. була розроблена концепція *Атласу історії Польщі* — третього з серії великих польських картографічних збірок в межах *Атласу світу топографічної служби війська Польського* (1962–1968) і *Національного атласу Польщі* (1973–1978)¹⁷. Згідно концепції автора — Юліана Янчака — атлас має представляти в хронологічному порядку політичні, адміністративні, військові, демографічні, поселенські, релігійні, національні, суспільні, господарські, освітні й культурні питання. Концепція атласу передбачала представлення у безперервний спосіб таких історичних питань як, наприклад, політичні, адміністративні зміни або тільки в часових розрізах, таких як, наприклад, густина населення або землеробство, проте, враховувала також характерні проблеми тільки для даних історичних епох, наприклад, розкріпачення селян. Мапи були заплановані до виконання у двох мірилах: 1:4 000 000 — політичні питання і 1:2 000 000 — адміністративно-поселенські питання, з мірилом 1:250 000, які деталізують зміст основної мапи. Під час розробки атласу застосовано ретрогресивний метод, розпочинаючи від періоду між війнами, наступним мав бути період анексії, у подальшій черзі — нова історія, середньовіччя, а наприкінці задумано опрацювати період Другої світової війни і ПНР. Однак роботи над цим атласом були, несподівано, перервані у зв'язку з ліквідацією цілої майстерні Історичного польського атласу II ПАН у Вроцлаві.

4.2. Наукові тематичні атласи

Поширення після Другої світової війни історично-соціологічних досліджень над спільнотами віруючих мало великий вплив на започаткування великого міжнародного проекту з розробки атласу історії християнства. Перші польські плани представлення на мапах цієї тематики з'явилися в п'ятдесятих роках ХХ ст. у Люблінському католицькому університеті. Широко задумана програма дослідних робіт і величезна кількість розроблених мап внесли низку змін у розвиток концепції історичних атласів. Докладний проект атласу історії християнства в Польщі охоплював близько трьохсот сорока мап і діаграм, складався з тринадцяти тематичних груп; при цьому були враховані географічні, історично-релігійні, демографічні питання, питання віросповідання і проблематика змін границь костьольної адміністрації. Була передбачена розробка мапи Польщі з міралами 1:8 000 000, 1:6 000 000 і 1:4 000 000¹⁸. Попередня концепція іншої позиції — *Атласу суспільно-релігійних стосунків в центральній-східній Європі в ХVІІІ ст.*, запропонована Станіславом Літаком, посилалася на сучасні трактування історичних атласів, в яких мапи були доповнені численними діаграмами, статистичними співставленнями і фотографіями. Доповнення у всій сукупності мали широкий коментар і детальний індекс.

Наступні тематичні атласи, розроблені і видані у зазначений період, були продовженням раніше розпочатої серії воєнних атласів. Цілком зрозумілим є факт, що, найчастіше, піднімають тематику Другої світової війни. В принципі, концепція воєнних атласів, у порівнянні з попереднім періодом, не змінилася, еволюції підлягав, перш за все, зміст мап — з'явилися нові елементи, які призвели до значного розвитку картографічних знаків. Вони використовуються, перш за все, як розвиваючі мапи малих мірил. У легендах представлено предметно-хронологічне упорядкування фактів, яке виразно полегшує читання мапи.

5. Закінчення

На остаточну форму концепції кожної з груп наукових історичних атласів мало вплив багато чинників. Їхній розвиток був нерозривно пов'язаний з прогресом в галузі методів картографічної презентації і досягненнями в сфері історії. У випадку польської історичної картографії концепції атласів еволюціонували, також, внаслідок політичних змін. Найстаріші атласи з малим мірилом були індивідуальними розробками, натомість багатотомні, середньомасштабні створювалися міждисциплінарними колективами.

У початковий період розвитку історичного атласу існували три форми описів, які супроводжували мапи. Перша полягала в розміщенні тексту в окремому томі, друга була у вигляді досить стислої інформації, розміщеної тільки при мапах, третю представляли відокремлені тексти усередині атласу. У наукових атласах ХХ ст. опис прийняв цілком новий вигляд — змінився його зміст, він припинив конкурувати зі змістом мап, а став, головним чином, їхньою документацією. Набагато менші зміни відбулися в описах, які супроводжували шкільні і популярні атласи. В основному, на даний час існує декілька їх форм — вступні тексти, скорочені тексти, розміщені при мапі і тексти, що тлумачать її зміст або розміщені після мапової частини атласу.

Еволюція концепції загальноісторичного атласу, виконуючого дослідну функцію, рухалася від концепції, яка ґрунтувалася на мапах обмеженого проміжку часу з малим мірилом, що зображають виключно просторові відносини, які панували в минулі епохи (до 1880 р.), до концепції атласу обмеженого проміжку часу, який ґрунтувався на мапах із середнім мірилом, які містили виключно дійсну й реальну інформацію (XIX–XX ст.). Наступним кроком в процесі змін стала концепція атласу розвитку на протязі часу, яка з'явилася у період між війнами, — ґрунтувалася на мапах обмеженого проміжку часу із середнім мірилом. Подальші еволюційні ланки було пройдено у часи ПНР — перша є продовженням атласу розвитку подій, який ґрунтувався на мапах обмеженого проміжку часу середнього мірила, а друга — створена концепціями атласів, які ґрунтувалися на загальноісторичних і проблемних мапах малого мірила з різним ступенем значимості, що мають обмежений проміжок часу або зображують розвиток на протязі розширеного часу, і які є зображенням даних, містяться у джерелах, при цьому без уникнення інтерпретації й переробки таких даних. Ці концепції містили в собі також частку, що стосується різних аспектів географічного середовища простору, який представлено.

Еволюція наукового тематичного атласу у світлі зібраного матеріалу здається менш залежною від *суто редакційних змін* принципів змісту і можливості отримання щораз більшої детальності географічно-історичного змісту, оскільки в цьому випадку вже саме присвячення атласу обраній тематиці визначає ступінь такої деталізації та коло змісту.

Оцінюючи напрямки розвитку концепції наукових історичних атласів не можна виходити виключно із співставлення вже надрукованих атласів. Це підтверджує аналіз самих мап, виконаних за період кількох десятків років до найважливішої публікації, — історичного «Атласу Польщі», яка

могла б навести на думку про недостатню обізнаність авторами картографічних принципів з розробки атласів. Однак дослідження скоєних ними помилок дозволяє зрозуміти істотні відхилення від загально-встановлених принципів: непослідовні ряди мірил, позмінне впровадження мап з обмеженими проміжками часу або мап на розширений проміжок часу, включення до обраних комплексів проблемних мап або припинення їхньої розробки, зміни в межах охоплення атласу. Рівень розвитку історичних наук, з якими нерозривно пов'язана генеза, концепція й остаточний вигляд атласів, став підставою аналізу, однак повна картина розвитку атласних концепцій вимальовується після прийняття до уваги подій з історії Польщі, зокрема таких, як специфіка анексії і Великої Еміграції, боротьба за незалежність, а також зміни в організації науки, зокрема після Другої світової війни.

У світлі зібраного матеріалу добре видно, що єдині концепції наукових атласів, що виконували досліду функцію і які були доведені до кінця, походять до найбільш раннього періоду. То були індивідуальні роботи з малим мірилом. На жаль, пізніші концепції, здебільшого, залишилися в планах або їхня реалізація тривала кілька десятків років. Атласи великих і середніх мірил, розроблені в індивідуальному порядку, залишилися тільки виключно на етапі концепції — через величезний об'єм запланованої роботи і час, потрібний на її реалізацію. Робота над ними просто переростала можливості однієї людини. Атласи, які розроблялися в колективах, також характеризувалися тривалим часом розробки або — що мало місце найчастіше — перманентними змінами концепції. Це відбувалося як через брак значущої одностайності, частих персональних змін на посаді головного наукового редактора, так і через недостатність ресурсів, спрямованих на розробку.

¹ Див.: *B. Konopska. Polskie atlasy historyczne — koncepcje i realizacje, Warszawa 1994.*

² *A. Brückner. Jana Potockiego prace i zasługi naukowe, Warszawa 1911, s. 46–47.*

³ *Atlas do J. Lelewela Badań Starożytności we względzie geografii (z 19 tablic złożony), w Wilnie i Warszawie 1818; Atlas do Historii i Geografii Starożytnéy podług planu Joachima Lelewela Członka wielu Towarzystw uczonych polecony do użycia Szkołom i Instytutom nauko: przez Kommissyę rządową Oświeceina [!] Publicz., Warszawa 1828; Géographie du moyen age, étudiée par Joachim Lelewel..., Bruxelles 1849.*

⁴ J. Lelewel. Dzieje starożytne. Od początku wieków starożytnych do początku wieku szóstego ery chrześcijańskiej, Wilno 1819; tenże, Atlas do Dziejów Polskich z dwunastu krajobrazów złożony Joachim Lelewel skreślił..., Warszawa 1829; tenże, Histoire de Pologne par Joachim Lelewel..., Paris 1844.

⁵ M.R. Nałęcz-Korzeniowska. Atlas historyczny, genealogiczny, chronologiczny Polski przez..., Wilno 1832; A.H. Dufour, L. Chodźko. Atlas historique, politique et statistique de la Pologne ancienne et moderne, indiquant ses divers démembrements et partages. Dédié à Joachim Lelewel par..., Paris 1831.

⁶ S. Plater. Atlas historique de la Pologne accompagnée d'un tableau comparative des expéditions militaires dans ce pays pendant le XVII-me, XVIII-me et XIX-me siècle par le comte..., Posen 1827; той самий, Plans des sieges et batailles qui ont eu lieu en Pologne, pendant le XVII-eme et XVIII-eme siècle..., Posen 1828.

⁷ F. Bujak. W sprawie kartografii historycznej, w: «Studia geograficzno-historyczne», Kraków 1925, s. 483.

⁸ S. Smolka. O przygotowawczych pracach w geografii historycznej Polski, w: Pamiętnik pierwszego zjazdu historycznego polskiego im. Jana Długosza odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę śmierci, Kraków 1881, s. 133–142.

⁹ A. Jabłonowski. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomu z wieku XVI na XVII-ty. Dział II-gi, Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej, 1904.

¹⁰ F. Bujak. W sprawie kartografii historycznej, «Kwartalnik Historyczny», R. 20, 1906, s. 483–491; W. Semkowicz. Atlas Historyczny Polski (projekt wydawnictwa), w: «Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski», z. 1, s. 1–16; S. Arnold. W sprawie Atlasu Historycznego Polski, tamże, s. 27–34.

¹¹ Co zrobił i jakie ma plany Instytut Śląski w Katowicach, «Polska Zachodnia», R. 12, 1937, nr 118, s. 4.

¹² B. Olszewicz. Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie kartografii, w: Potrzeby nauki polskiej o Śląsku, red. R. Lutman, Katowice 1936, s. 91–125.

¹³ S. Herbst. Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich. Projekt wydawnictwa, «Kwartalnik Historyczny», R. 58, 1950–1951, nr 1–2, s. 124.

¹⁴ В результаті цієї зміни запропоновано нову організацію роботи і, незалежно від поточного дослідження над мапою Плоцького воєводства, виконано верифікацію концепції атласу — прийнятих часових розрізів і територіального обсягу. Прийнято рішення про одночасну роботу над чотирма проміжками: друга половина XIII ст., XVI ст., кінець XVIII ст., XIX/XX ст. Однак на практиці всі зусилля спрямовані на проміжок XVI ст. і кінець XVIII ст.

¹⁵ Atlas Historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku, T. 1, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1976, T. 2, red. J. Janczak, Wrocław 1984.

¹⁶ T. 1. Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku (2008); T. 2. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku (1993); T. 3. Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku (1966); T. 4. Wielkopolska (niewydany); T. 5. Województwa łączycykie i sieradzkie w drugiej połowie XVI wieku (1998);

Т. 6. Kujawy (не виданий); Т. 7. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku (1973),
Т. 8. Podlasie (не виданий).

¹⁷ *J. Janczak*. Atlas dziejów Polski, «Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych», Т. 8, Wrocław 1981, s. 54–62.

¹⁸ Результатом робіт на той час є 312-сторінковий Атлас латинського костелу в Річ Посполиті в XVIII ст. Станіслава Літака, Люблін 2006.

ЗВІТНІСТЬ ПРО ПОЛЬОВІ РОБОТИ ЗЕМЛЕМІРІВ СПЕЦІАЛЬНОГО МЕЖУВАННЯ (на прикладі Таврійської губернської креслярні)

В статті розглядається структура межових установ Міністерства юстиції, особливості та обсяги звітності про польові роботи землемірів Спеціального межування з 1861 до 1917 рр.

Окремим комплексом джерел до історії землеволодіння та землекористування на території Південної України є документи Спеціального межування. Їх реконструкція та аналіз є невід’ємною складовою частиною процесу дослідження особливостей формування джерел з історії земельних відносин у регіональному аспекті.

Матеріали Спеціального межування стали інформаційною основою описово-статистичних джерел дослідження землеволодіння та землекористування. Установи адміністративної та земської статистики у процесі своєї функціональної діяльності досить активно використовували матеріали Спеціального межування. З цієї точки зору, дослідження джерел, які створювалися в процесі здійснення межових робіт, постає цікавим джерелознавчим завданням.

У результаті проведеної детальної бібліографічної евристики, аналізу виданих праць ми можемо стверджувати, що найзначніші праці з історії межової справи, проведення землемірних робіт та їх законодавчого оформлення в XIX — на початку XX століття, були видані ще в дореволюційний період.

Особливості межового законодавства з 1765 до 1915 рр. розкрива С.Д. Рудін в монографії «Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет». Він виділив п’ять 35-річних періодів, на протязі яких проходили основні зміни в межовому законодавстві [58. — С. 8–9].

Всю історію межування у свої ґрунтовній праці «История русского межевания (курс)» висвітлив І.Є. Герман [52]. Він досить детально розглянув особливості Генерального та Спеціального межувань, і, що

особливо цінно, приділив увагу документам, які створювалися під час їх проведення. Дослідник окрему увагу звернув на межування наділів колишніх поміщицьких та державних селян [52].

Діяльність вибраних на його роздум землемірів та дослідження щодо особливостей роботи межових установ різного рівня досліджена у праці С.П. Кавеліна «Межевание и землеустройство» [55]. Фактично це був практичний посібник для межових чинів під час польових та креслярських робіт. Значну частину книги присвячено характеристиці межових документів, зокрема тут наведено їх зразки.

Серед сучасних праць з даної проблематики слід виділити роботу В.Г. Бухерта, який досить ґрунтовно дослідив особливості функціонування межової Канцелярії [51]. Праць, написаних на регіональному матеріалі, стосовно особливостей формування межової документації в Таврійській губернії, нами виявлено не було.

У зв'язку із вищезазначеним та зважаючи на досить значний об'єм документації межових установ [55, С. 84–97], у даній статті розглянемо особливості звітності землемірів про польові роботи.

Для кращого розуміння процесу створення документів Спеціального межування тут необхідне вважаємо, розкрити структуру та основні функції межових установ на державному та місцевому (губернському та повітовому) рівнях.

Функції державного нагляду за ходом межових робіт належали Межовому департаменту Сенату, який створено 1794 року на основі Межової експедиції. Департаменту надала право вищої судової інстанції та вищої адміністративної установи зі справ межування Російської імперії [60, С. 68]. У його функції входив розгляд скарг з приводу судово-межових справах, справи що стосувалися управління межуванням (це зокрема, розпорядження про виділення державної землі) [57. — С. 932]. 1870 року компетенцію Межового департаменту обмежений судовими справами, а адміністративні питання передали керуючому Межовою частиною Міністерства юстиції.

Управлінські та учбові заклади межових установ формували Межовий корпус Міністерства юстиції [59. — С. 173–174], в якому працювали Канцелярія головного директора та Межова канцелярія. У 1870 році Межовий корпус перетворили на Межову частину, а Канцелярію головного директора трансформували в Управління межовою частиною [59. — С. 173–174].

Безпосереднє управління Межовою частиною належало Управляючому, при якому були помічник, старші та молодші межові ревізори та

канцелярія. Веденню Управління Межовою частиною перебував особистий склад межового відомства, нагляд за правильним ходом межування та діями межових установ, межові учбові заклади [57. — С. 932].

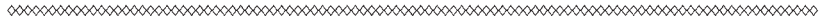
Межова канцелярія завідувала організацією межових робіт, там також знаходився центральний архів для збереження межових документів. У кінець XIX ст. до веденню Межової канцелярії, яка складалася з голови та трьох членів, входили судові та розпорядні справи. В архіві Канцелярії (писцевому та креслярському) перебувало все діловодство колишніх межових контор та зберігалися оригінальні плани усіх видів межування. Канцелярія опікувалася організацією межових робіт Генерального та Спеціального межувань, особистим складом межових установ, фінансовою звітністю, відсилкою партій землемірів до губерній. Під керівництвом директора при Межовій канцелярії працювала креслярня [57; 59. — С. 173–174].

У губерніях межування знаходилося у веденні перебуванні губернських правлінь та креслярень. Губернські правління наглядали за ходом межування, давали настанови стосовно відновлення меж та межових знаків, виконання судово-межових рішень [53; 54; 56]. Губернські креслярні перебували під керівництвом Управляючого межовою частиною та губернатора. Структуру креслярні складали губернський землемір, його помічники (один-два), особові землеміри, повітові землеміри (їх кількість повинна була відповідати кількості повітів), креслярі та архів [57. — С. 932]. Іноді в креслярні працювали землеміри, відряджені з інших повітів або Межової частини [15 — Арк. 71зв.].

Креслярня опікувалася технічним виконанням межових робіт, виконанням судових рішень зі справ межування, межуванням дарованих земель, виготовленням та видачам копій межових документів, засвідчувала і затверджувала плани та межових книг, розгляд та затвердження через губернське правління полюбовних сказок тощо [55. — С. 156].

Губернський землемір виконував всі розпорядні та виконавчі дії по креслярні [55. — С. 157]. Виконувачами межових та технічних робіт на місцях були межові кадри креслярні: помічники губернського землеміра, особові або повітові землеміри. Вони проводили топографічні зйомки місцевості, межування землі, складали креслення, плани повітів і окремих землеволодінь. У кожний повіт призначали окремого повітового землеміра, який називався «Такий-то (за назвою повіту) повітовий землемір».

12 травня 1881 року Міністру юстиції надане право проводити у складі губернського межового відомства необхідні зміни та скорочення. З цього часу в губерніях землеміри призначалися не за кількістю повітів, а за

кількістю межових справ, які виникали. Через це діяльність повітового землеміра поширилася на всю губернію. У зв'язку із цим, для того щоб не робити змін у формулярних списках, при посаді землеміра вказувався не повіт, а тільки губернія: «повітовий землемір (такої то губернії)» [33; 45]

Крім державних, існували приватні землеміри. У північних повітах Таврійської губернії, через значну площу земель, які не були межовані, та практично повну відсутність формального межування, робота приватних землемірів зосереджувалася на перевірці окружних меж селянських наділів. Вони займалися також розділом селянських наділів на ділянки під час переділів, знімали на плани власницькі землі, розділяли їх на ділянки для продажу та застави і для господарських цілей, вимірювали ділянки за потребою суду, а також складали полюбовні сказки на розмежування. Приватні землеміри не залежали від Межової частини, а їх робота не підлягала ніякому контролю. Звітності вони не вели [21. — Арк. 63–63зв.].

Зміст рапортів та звітів, що відправлялися в системі — повітовий землемір — губернський землемір — губернське правління — Межова частина, — залежав від фактору часу і функціональних обов'язків організацій, однак з часом він дещо трансформувався. Загалом повинні були робити 3-и типи зведених відомостей та звітів: 1) про стан чинів межового відомства, 2) про рух межових справ, 3) про обіг у відомстві грошових сум [55 — С. 23].

Основні зміни форм звітності повітових та губернських землемірів другої половини XIX — поч. XX ст. відбувалися у 1872, 1887 та 1899 роках.

З 1861 до 1872 року включно повітові землеміри в перших числах кожного місяця представляли губернському землеміру детальні звіти визначеної форми про польову роботу. В них вказували, яка площа землі обмежена та скільки в ній дач. У кінці року вони здавали скорочений та детальний річні звіти про польову роботу. Не пізніше 15 грудня примірники повинні були бути надані до креслярії, де знаходилися до весни або нової відправки на польову роботу [55 — С. 37–42].

На основі повітових звітів, губернський землемір складав свої рапорти та звіти. Так, губернським землеміром на розгляд до Таврійського губернського правління та Управляючого Межовим корпусом відправлялися такі звіти:

1) щомісячні та щорічні про польову роботу землемірів креслярні (відправка цього типу відомостей частково залежала від пори року та погодних умов);

2) про креслярські роботи, які проводили землемір губернської креслярні (цей тип відомостей відправляли щомісяця, але його створення залежало, в свою чергу, від кількості проведених польових робіт);

3) про рух справ та документів по губернській креслярні.

На початку 1873 року розпорядженням Управляючого межевою частиною були встановлені нові форми облікових відомостей к «упрощенню порядку делопроизводства в Губернских Чертежных». Порядок звітування повітовими землемірами перед губернськими залишався без змін. Але щомісячні та річні звіти повинні були надавати за новою формою. Скорочений річний звіт відміняли. Губернським землеміром відомості про польові роботи представляли раз на чотири місяці: в перших числах січня, травня та вересня, а річні до 15 січня [5. — Арк. 1–1зв.].

Наступна ґрунтовна зміна звітності землемірів відбулася у 1887 році. Щомісячна звітність землемірів залишалася тієї ж форми. Виключили графу, яка вказувала кількість днів про урочному положенню. Замість неї додали графу, в якій виконавець повинен був вказати на особливості справи, а також на використані засоби та прийоми, на які він вважав за потрібне звернути увагу під час оцінки проведеної ним роботи [44. — Арк. 5–9].

Річна звітність виконавців польових робіт повинні були представляти губернському землеміру по формі встановленій для річного звіту губернської креслярні про виконання польових робіт [49. — Арк. 4].

Звітність губернського землеміра поділялася на 3-и частини. У першій (А) — наводили загальні цифри щодо діяльності губернської креслярні протягом календарного року, в другій (Б) — дані про інструменти креслярні, її архів та грошовий обіг. У третій (В) — звіт губернського землеміра про рух справ та заняття особового складу губернської креслярні.

Відомостей категорії А було дві: А/І — загальні дані про діяльність губернської креслярні та А/ІІ — загальні дані про полюбовне Спеціальне межування через посередників [33; 44; 49]. Ці відомості повинні були представлятися в Межеве управління до 1 лютого. Відомість А/І поділялася на 3-и частини: про діловодство, про польові і про креслярські роботи. У відділ по проведенню польових робіт треба було вносити дані про польові роботи за всіма межовими справами, за винятком цифр про польові роботи по полюбовному Спеціальному межуванню через посередників. До відомості А/ІІ вносили дані по відділах: про дії посередників, губернської креслярні та межових чиновників (цифри, які стосувалися саме полюбовного Спеціального межування через посередників). Вона була обов'язковою тільки для тих губерній, де діяли посередники

полюбовного Спеціального межування. Слід зауважити, що за відсутності посередників полюбовного межування в Таврійській губернії, відомості А/II у документах губернської креслярні відсутні [7; 33; 44].

Серед відомостей категорії Б (їх було 6-ть) слід виділити відомість Б/IV про стан межового архіву. Її треба було представляти до 1 липня кожного року разом із іменним переліком межових документів, якого бракувало в архіві [18; 49]. З метою скорочення листування губернських креслярень звіт по архіву відмінили у 1904 році [33; 44].

Відомостей категорії з В встановлювали відтепер 3-и: В/Іа та В/Іб — розклад справ, які доручали межовим чинам на літо із переліком справ, що не закінчили або не доручили. В/II — звіт про виконання польових робіт у минулому році, який треба було представити не пізніше 15 травня. В/IIIа та В/IIIб — звіт про креслярські роботи. До звіту про польові роботи вносилися всі справи, доручені землемірам губернської креслярні та землемірам, відрядженим з Москви, за чергою виконання [49].

У 1899 році форму відомості А/1 було змінено. Частина, присвячена польовим роботам, була суттєво розширена. Через це зникла необхідність у відомості ВII про польові роботи, складання було відмінили [44].

У результаті розтину проведення автором у фонді Таврійської губернської креслярні (ф. 377), виявлено таку кількість звітів повітових землемірів про польову роботу: 1) 131-н щомісячний; 2) 15-ть скорочених річних; 3) 61 річний. Звіти губернського землеміра про польову роботу землемірів креслярні представлені у такій кількості: 1) 31-н щомісячний; 2) 30-ть трітних; 3) 27-м річних [1–3; 6; 8–32; 35–43; 46–48; 50]. Крім того, виявлено 11-ть звітів по архіву [12–14; 15–22].

Для вирахування обсягів звітів про польову роботу, які теоретично могли створити з 1861 по 1917 рік, необхідно було виявити дані про кількість землемірів і кількість місяців польового сезону. Але у багатьох випадках в архіві відсутні повні дані про склад губернської креслярні, а польові роботи, якщо зима була теплою, могли проводити дванадцять місяців на рік. Крім того, розрахунки базуються на неповних даних, через те, що частина матеріалу виявилась втраченою. Тим не менш, за даними збережених польових звітів та формулярними відомостями ми мали змогу встановити кількість землемірів за окремі роки. Усередньому кожен рік працювало 7-м землемірів. Це могли бути не тільки повітові і особові землеміри, але і землеміри, відряджені з інших губерній або Межової канцелярії.

Обчислюючи теоретичну кількість звітів за період з 1861 по 1917 рік (57 років), ми розподілили його за чотири проміжки часу, протягом яких форма та кількість звітів була більш менш постійною — 1861–1872, 1873–1887, 1888–1899 і 1900–1917 рр.

Кількість звітів обчислюється за формулою: $K=3(O_1+O_2)P$, де K — кількість звітів, 3 — середня кількість примірників на рік, O_1 — кількість щомісячних звітів за рік, O_2 — кількість річних звітів за рік, P — загальна кількість років, за які обчислюється кількість звітів.

Якщо зважити, на те що 7 примірників щорічно з 1861 по 1872 роки відправляли 12-ть щомісячних і 2-а річних звіти (скорочений і повний), то за 12-ть років повинні були надати 1176-ть звітів. З 1873-го року зникає скорочений річний звіт і до 1917 року їх відправляли 12-ть щомісячних та 1-н річний, тобто за 45-ть років — 4095-ть звітів. Загальна кількість щомісячних та річних звітів повітових примірників повинна була становити 5271-у одиницю.

Губернський землемір з 1861 до 1872 року відправляв 12-ть щомісячних звітів та один річний, тобто за 12-ть років — 156-ть звітів. З 1873 до 1887 року він відправляв 3-и трізнні звіти і 1-н річний, а за 15-ть років — 60-ть звітів.

З 1888 по 1899-й рік губернський землеміри раз на рік відправляли відомість В/П про польові роботи, тобто за 12-ть років — 12-ть відомостей. З 1887 до 1917 рр. відправлено відомість А/І, а за 31-й рік — 31-а відомість.

Отже, загальна кількість звітів губернського землеміра про польові роботи з 1861 до 1917 рік повинна була скласти 259-ть одиниць.

Губернський землемір відправляв звіти до двох установ — у Губернське правління та до Межової частини. Окрім того, одна копія звіту повинна була залишатися у архіві губернської креслярні. Тож, кількість звітів губернського землеміра потрібно помножити на три. Тобто, за 57-м років повинні було бути надати 777-м одиниць звітів.

Загальна кількість звітів про польові роботи теоретично могла скласти 6048-м одиниць. Із них 5789-ть одиниць залишалися у губернії (всі звіти повітових землемірів та дві третини звітів губернського землеміра). Кількість виявлених нами звітів у фонді Таврійської губернської креслярні дорівнює 295-ть одиниць, що складає 5% від загальної кількості і 5% від кількості звітів, яка повинна була би залишитися у губернії.

На перших етапах, документи Спеціального межування відкладали у фондах повітових землемірів, але більшість передавали для збереження до архіву губернських креслярень та архіву Межової канцелярії.

На основі інструкції від 19 січня 1868 року у складі губернських межових архівів повинні були зберігатися: *копії межових планів та книг, повітові плани, карти, алфавіти, книги, складені губернським землеміром книги, в яких вказувалися всі зміни в земельному володінні (ці дані представляв повітовий землемір), копії звітів губернського землеміра до губернської креслярні та Межової канцелярії, алфавітні списки власників, різні карти тощо.*

В архіві було 2-а відділи: письмовий та плановий. До письмового — відправляли всі справи діловодства та звітності. До складу планового відділу потрапляли копії межових планів, книг, алфавіти, повітові плани та ін. До кожного плану прикріпляли ярлик відповідного кольору із зазначенням літери та номера. Після нового розмежування ділянки, коли план переходив із першої категорії до другої — ярлик змінювали. Документи та справи, які здавали до архіву, записували до особливої книги обліку, яку заводили кожного року згідно резолюції губернського землеміра. Вказувалося, що перевірки архіву потрібно проводити по можливості частіше [4].

У 1880-х роках до посадової інструкції було внесено зміни та доповнення. Відтак справи здавали до архіву в процесі їх закінчення, поступово, протягом року. Документи, які видавалися із архіву межовим чинам повинні були здаватися не пізніше ніж за три дні. Про документи, які видавалися на термін більше місяця завідуючий архівом обов'язково сповіщав губернського землеміра. Для звітності про видані документи створювалися не одна, а дві книги — одна для межових документів, друга — для справ. Відмінялося правило про абетковий покажчик документам, які видавалися з архіву. Замість цього книга повинна була розділятися по повітах. Перевірка архіву проводилася губернським землеміром або його другим помічником щорічно.

Архів доповнювався алфавітами межових документів на ділянки селянських наділів, формально відмежованих за правилами 27 липня 1861 року, а також на ділянки відведенні за записами на володіння колишнім державним селянам [34].

Проведений аналіз структури межових установ та особливостей формування їх документації дає можливість зробити наступні висновки. Польова звітність землемірів Спеціального межування за представляла собою такі звіти: щомісячні та річні звіти повітових землемірів, трітні та річні звіти губернських землемірів. Загальний об'єм документів за 57 років повинен був становити 6048 одиниць. Відсоток збереження документів, які повинні були відкладатися у губернських фондах, становить тільки 5%.

Фрагменти фондів повітових землемірів та губерньської креслярні вміщують в себе значний об'єм документів, інформаційний потенціал яких має досить широкі межі і незначний ступінь актуалізації. Маючи неабияке значення для дослідження історії землеволодіння, процесу його мобілізації і розвитку земельних відносин у регіоні, ці документи також дають можливість проаналізувати діловодне листування центральних та місцевих межових установ, особливості креслярської та фінансової документації землемірів, конкретизувати особи окремих землемірів. Але основне значення комплекс межових документів має як першооснова описово-статистичних джерел дослідження землеволодіння та землекористування, що дає можливість висвітлення особливостей створення останніх, а також можливість здійснити перевірку достовірності та повноти їх статистичної інформації.

-
1. Державний архів Автономної республіки Крим (далі — ДААРК), — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 2053. — 420 арк. О заняттях землемеров полевыми и чертежными работами.
 2. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 2144. — 304 арк. Наряд о заняттях землемеров полевыми и чертежными работами.
 3. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 2360. — 10 арк. Наряд по предписанию Г. Управляющего Межевым Корпусом от 28 января 1867 г. за № 448, о доставлении отчетности за 1865 г. и 1866 о межевых работах и проч.
 4. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 2410. — 12 арк. Копия с инструкции для губернских межевых архивов.
 5. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 2578. — 14 арк. Об установлении в 1873 году новых форм отчетных ведомостей и сроков представления таковых управляющему межевою частью.
 6. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 2579. — 85 арк. Ведомости о полевой работе землемеров и о движении дел по делопроизводству.
 7. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Д. 2649. — 17 л. О рассмотрении дел производящихся в правлении по полубовному специальному межеванию и ходатайстве о назначении в Таврической губернии Посреднических Комиссий.
 8. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 2688. — 123 арк. О доставлении управляющему межевою частью третних ведомостей о полевых и чертежных работах, произведенных межевными чинами в 1874 г.

9. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 2743. — 184 арк. О доставлении управляющему межевою частью третных ведомостей о полевых и чертежных работах, произведенных межевymi чинами в 1875 г.
10. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 2836. — 95 арк. О доставлении управляющему межевою частью третных ведомостей о полевых и чертежных работах, произведенных межевymi чинами в 1877 г.
11. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 2975. — 40 арк. О доставлении управляющему межевою частью третных и годовых ведомостей за 1882.
12. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3137. — 68 арк. О доставлении в управление межевой частью отчетов за 1888 год.
13. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3274. — 108 арк. О представлении в Межевое управление в установленные сроки годовых отчетов губернской чертежной за 1890.
14. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3351. — 110 арк. О представлении в Межевое управление в установленные сроки год отчетов губернской чертежной за 1891.
15. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3517. — 68 арк. О доставлении в управление межевой частью отчетов за 1892 год.
16. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3617. — 97 арк. Об отчетах за 1894, доставляемых в Управление межевой частью.
17. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3642. — 106 арк. Об отчетах за 1895, доставляемых в Управление межевой частью.
18. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3643. — 100 арк. Об отчетах за 1896, доставляемых в Управление межевой частью.
19. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3697. — 116 арк. Об отчетах за 1897 год, доставляемых в Управление межевой частью.
20. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3743. — 115 арк. Об отчетах за 1898 год, доставляемых в Управление межевой частью.
21. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3789. — 68 арк. Об отчетах за 1899 год, доставляемых в Управление межевой частью.
22. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 3827. — 108 арк. Об отчетах за 1900 год, доставляемых в управление межевой частью
23. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 4065. — 52 арк. Об отчетах за 1904 год, доставляемых в управление межевой частью.
24. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 4143. — 54 арк. Об отчетах за 1905 год, доставляемых в управление межевой частью.
25. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 4214. — 74 арк. Об отчетах за 1906 год, доставляемых в управление межевой частью
26. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 4280. — 56 арк. Об отчетах за 1907 год, доставляемых в управление межевой частью.

27. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 4348. — 60 арк. Об отчетах предоставляемых в управление межевой частью (за 1908 г.).
28. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 4407. — 71 арк. Об отчетах предоставляемых в управление межевой частью.
29. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 4468. — 56 арк. Об отчетах за 1910 г.
30. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 4539. — 47 арк. Об отчетах за 1911 г.
31. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 4714. — 120 арк. Общие сведения о деятельности уездных землемеров, межевые проекты сметных исчислений, ведомости Таврической губернской чертежной по благотворительным капиталам, рапорт губернского землемера о деятельности уездных землемеров, приходно-расходные ведомости.
32. ДААРК. — Ф. 377. — Оп. 1. — Спр. 4882. — 100 арк. Дела с общими сведениями о деятельности у землемеров и Таврической губернской чертежной ведомости: а) о движении дел губ черт б) о суммах, поступивших в доход казны. Проекты сметных исчислений и др.
33. Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 13. Наряд циркуляров и распоряжений по Межевому ведомству.
34. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 38. О пересмотре инструкции для руководства при устройстве губернских межевых архивов.
35. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 1465. Сведения о деятельности губернских и областных чертежных за 1907 г.
36. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 1774. Отчеты о деятельности губернских и областных чертежных за 1908 г.
37. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 2032. Общие сведения о деятельности губернских и областных чертежных в 1909 г.
38. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 2915. Общие сведения о деятельности губернских и областных чертежных в 1911 г.
39. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 3421. Общие сведения о деятельности губернских и областных чертежных в 1912 г.
40. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 3493. Общие сведения о деятельности губернских и областных чертежных в 1913 г.
41. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 4380. Общие сведения о деятельности губернских и областных чертежных в 1914 г.
42. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 4785. Общие сведения о деятельности губернских и областных чертежных в 1915 г.
43. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 2. — Спр. 5264. Отчет по межевому ведомству за 1916 г.
44. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 4. — Спр. 47. Наряд циркуляров Министерства юстиции, Государственного контроля, Департамента государственного казначейства, Управления Межевой частью.

45. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 4. — Спр. 148. Наряд циркуляров по межевому ведомству за 1875–1902 гг.
46. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 4. — Спр. 436. Сведения о деятельности губернских чертежных за 1910 год.
47. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 8. — Спр. 2071. Годовой отчет Таврической губернской чертежной за 1881 год.
48. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 8. — Спр. 3145. Отчет по Межевому управлению за 1885 г.
49. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 8. — Спр. 3206. Наряд циркулярам на 1887 г.
50. РДАДА. — Ф. 1295. — Оп. 8. — Спр. 3229. О деятельности Таврической губернской чертежной за 1886.
51. *Бухерт В.Г.* Архив Межевой канцелярии (1768–1918): [Учеб. пособие] / Владимир Генрихович Бухерт. — М.: РГГУ. — 1997. — 109 с.
52. *Герман И.Е.* История русского межевания (Курс) / Иван Егорович Герман. — М., 1910. — изд. 2. — 302 с.
53. Законы Межевые // Свод Законов Российской Империи. — СПб, 1857. — Т. 10. Ч. 3. — 4, 294, 43 с.
54. Законы Межевые // Свод Законов Российской Империи — СПб, 1893. — Т. 10. Ч. 2. — 4, 249 с.
55. *Кавелин С.П.* Межевание и землеустройство / Семен Петрович Кавелин — М., 1914. — 340 с.
56. Крымский Областной Государственный Архив (Путеводитель) / [под общ. ред. А.Д. Беликовой, А.А. Степановой]. — Симферополь: Крымиздат. — 1961. — 326 с.
57. М.С. Межевание // Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. — СПб., 1896. — Т. XVIIIа. — С. 930–936.
58. *Рудин С.Д.* Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет / Сергей Дмитриевич Рудин. — Петроград, 1915. — 547 с.
59. Центральный государственный архив древних актов СССР. (Путеводитель) / [сост. Ю.М. Эскин, М.В. Бабич, Е.Ф. Желоховцева]. — М., 1992. — Т. 2. — 515 с.
60. Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде. (Путеводитель) / [под ред. С.Н. Валка, В.В. Бедина]. — Ленинград, 1956. — 607 с.

Ростислав Сосса, Неоніла Падюка, Тарас Огородник

КАТАЛОГ АВСТРІЙСЬКИХ ТОПОГРАФІЧНИХ КАРТ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1870–1918 рр.)

У статті висвітлено історію формування у картографічних фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника найповнішої в Україні колекції австрійських топографічних карт і особливості створення відповідного каталогу карт.

Важливим джерелом для вивчення історичної географії та розвитку картографування західноукраїнських земель (а в окремих випадках і всієї правобережної України) кінця XVIII — початку XX ст. є австрійські топографічні карти. Завдяки високому рівню розвитку та організації австрійської військової картографії західноукраїнські землі (Галичина та Буковина), що у 1772–1918 рр. входили до складу Австрії (з 1804 р. — Австрійська імперія, з 1867 р. — Австро-Угорська монархія), неодноразово були покриті багатоаркушевыми топографічними картами у різних масштабах. Точність і докладність зображення на них географічної ситуації відповідала тогочасним достатньо високим вимогам в Австрії до виконання топографічних знімачів, проведення картоукладальних й картовидавничих робіт. Топографічні карти використовувались не тільки військовим відомством, але й для господарських, наукових та адміністративних цілей, служили основою для створення різноманітних тематичних карт.

Найповніша колекція австрійських топографічних карт в Україні зберігається у фонді кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника. Написання нашої статті обумовлене завершенням робіт зі створення каталогу «Австрійські топографічні карти українських земель (1870–1918 рр.) у фондах Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника». Актуальність видання каталогу визначається потребою використання австрійських топографічних карт для вивчення стану і змін гідрографії, рослинного покриву, населених пунктів, шляхів сполучення, адміністративно-територіального устрою, топоніміки тощо. Публікація каталогу покращить поінформованість наукових інституцій і органів державного управління

про покриття українських земель австрійськими топографічними картами та їх наявність у бібліотеці.

У каталозі подано топографічні карти масштабів 1:75 000 («Нова спеціальна карта Австро-Угорської монархії та приєднаних областей»), 1:200 000 («Генеральна карта Середньої Європи»), 1:300 000 («Генеральна карта Центральної Європи») та 1:750 000 («Оглядова карта Середньої Європи»). До каталогу включено лише аркуші топографічних карт, які покривають українські етнічні території. Українські етнічні межі означеного періоду визначено з необхідною для таких цілей точністю за етнічними картами К. Черніра¹ (Czoernig), О. Ріттиха², С. Томашівського³, Т.Д. Флоринського⁴.

Як відомо, топографічним зніманням Австрії з військовою метою займалось спочатку Австрійське Генеральне квартирмейстерство, яке виконало у 1763–1785 рр. перше топографічне знімання (Йосифінське). У 1806 р. воно ж розпочало роботи на основі кадастрової триангуляційної мережі з другого топографічного знімання (Францісканське), що були завершені вже Військово-географічним інститутом до 1869 р. Упродовж 1869–1887 рр. на основі оновленої триангуляційної мережі інститут проводить третє топографічне знімання (Франціскансько-Йосифінське). У результаті кожної такої зйомки територія австрійської держави разом з приєднаними краями була покрита топографічними картами⁵.

Високий розвиток військового топографічного знімання Австро-Угорщини у другій половині XIX — на початку XX ст. пов'язаний насамперед з успішною діяльністю Військово-географічного інституту. Кайзерівський і королівський військово-географічний інститут (К. у. К. Militärgeographische Institut) був заснований 7 січня 1839 р. у Відні шляхом об'єднання Військово-географічного інституту в Мілані (I. R. Istituto geografico militare) і Топографічно-літографічного закладу Генерального штабу армії Австрійської імперії. До 1888 р. інститут носив назву «К. К. Militärgeographisches Institut», після цього — «К. у. К. Militärgeographisches Institut». Він підпорядковувався шефові Генерального штабу австрійської армії, а з 1913 р. — безпосередньо військовому міністерству.

Після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. Військово-географічний інститут у Відні було реорганізовано: з 1919 по 1921 рр. він був розділений на Федеральне геодезичне управління Австрії і Картографічний інститут. Згодом в 1923 р. повноваження у сфері геодезії та топографії передали Федеральну відомству метрології і геодезії Австрії (BAfEuV). Після включення Австрії («аншлюс») у 1938 р. до складу Німецького

рейху Картографічний інститут був об'єднаний з BAfEuV в Hauptvermessungsabteilung XIV in Wien, який проіснував до закінчення другої світової війни 1945 р.

Значним досягненням австрійської військової картографії було створення **«Нової спеціальної карти Австро-Угорської монархії та приєднаних областей»** масштабу 1:75 000. Як відомо, на основі другого Францісканського топографічного знімання, що виконували у масштабі 1:28 800 (в 1 віденському дюймі — 400 махових сажнів), було укладено «Топографічну карту Австрійської монархії» масштабу 1:144 000 у проекції Кассіні-Сольднера, яку видавали упродовж 1810–1879 рр. Проте наприкінці 1860-х років ця карта (сьогодні відома як «стара спеціальна карта») уже не відповідала вимогам армії та економічного розвитку країни, які потребували точніших і докладніших карт. У 1868 р. було видано тимчасові, а в 1875 р. остаточні інструкції для наступного третього топографічного знімання у масштабі 1:25 000 (а в околицях великих міст — у масштабі 1:12 500). За матеріалами зйомки масштабу 1:25 000 у 1873-1889 рр. було створено «Нову спеціальну карту Австро-Угорської монархії та приєднаних областей» масштабу 1:75 000, яка називалась ще Генеральною штабною картою. Карту укладено у багатогранній проекції на еліпсоїді Бесселя, довгота від острова Ферро в Атлантичному океані. Елементи географічної основи відображені відповідно до інструктивних вимог з належною точністю та докладністю. Зображення рельєфу окрім штрихів Леманна і відмивки (тінювання) уперше в топографічному картографуванні в Австрії було показано горизонталями з висотою перерізу 50 м на рівнинній території та 100 м — у гірських районах. Назви окремих аркушів спочатку означали комбінацію арабських і римських цифр (нумерація зон і колон), але після 1910 р. було прийнято нове (чотирьохцифрове) позначення. Карту розмножували у Військово-географічному інституті способом мідериту⁶.

У фонді кабінету картографії зберігається біля 2100 примірників аркушів «Нової спеціальної карти Австро-Угорської монархії та приєднаних областей», 1066 з яких припадає на територію українських етнічних земель. Станом на 1916 р. територію українських земель було відображено на 209 аркушах (у кабінеті картографії зберігається 173). Крім Галичини, Буковини й Угорської Русі, що перебували у складі Австро-Угорської монархії, виготовлено також аркуші на території, що належали до Російської імперії, сучасних Волинської, Рівненської (більша частина), Тернопільської, Хмельницької (більша частина), західної частини Вінницької областей, Підляшшя, Холмщини, Берестейщини, Пінщини⁷.

Аналіз записів у інвентарних книгах свідчить, що більшість аркушів «Спеціальної карти...» надійшли до фонду кабінету картографії протягом 1939–1949 рр. разом із картографічними збірками бібліотек Львова: Оссолінських, Наукового Товариства ім. Шевченка, Народного Дому та відділів концентрації і комплектування. Аналіз штампів на картах дає змогу прослідкувати, звідки, у свою чергу, надходили мапи до відділу концентрації та вищеназваних бібліотек.

Зокрема, згідно записів у інвентарних книгах, з Бібліотеки Оссолінських до кабінету картографії надійшло 1280 примірників аркушів «Спеціальної карти...», 448 з яких охоплюють українські етнічні землі. Треба зазначити, що тільки на 1 примірнику є штамп бібліотеки Оссолінських.

Оскільки на аркушах відсутні штампи Бібліотеки Оссолінських, ми не можемо стверджувати однозначно, що усі 1280 примірників походять саме з цієї бібліотеки, а не були перевезені до приміщення бібліотеки уже після приходу радянської влади у 1939 р. Однозначно тільки можна говорити, що з Бібліотеки Оссолінських походять 754 примірники першого видання «Спеціальної карти...» за номером 1655, що зафіксовано в інвентарній книзі картографічної збірки Бібліотеки Оссолінських.

Аналіз штампів на аркушах, що були накопичені у Бібліотеці Оссолінських, дав змогу встановити їх походження, зокрема на 62 примірниках є штампи К.к. Центральної комісії з охорони пам'яток, на 1 примірнику — Поторицької Бібліотеки, на 4 примірниках — книгарні Д.Е. Фрідляйна у Кракові, на 2 примірниках — книгарні Г. Зейфарта і Чайковського у Львові, по 1 примірнику — книгарень М. Жиборського у Коломиї, С.А. Кжижановського у Кракові. Крім того, на двох примірниках є штампи військових підрозділів.

З бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові надійшло до кабінету картографії 335 примірників аркушів «Спеціальної карти...», 277 з яких охоплюють українські етнічні землі.

З бібліотеки Народного Дому та Музею Петрушевича надійшло до кабінету картографії 149 примірників аркушів «Спеціальної карти...», 102 з яких охоплюють українські етнічні землі.

З відділів концентрації і комплектування бібліотеки надійшло до кабінету картографії 333 примірники аркушів «Спеціальної карти...», 228 з яких охоплюють українські етнічні землі.

Аналіз штампів на аркушах, що надійшли з відділів концентрації та комплектування бібліотеки і охоплюють українські етнічні землі, дав змогу встановити їх походження. Так, 30 примірників походять з

Інституту археології Львівського університету, 12 — з книгарні Г. Альтенберга у Львові (10 з яких мають одночасно штампи Інституту археології), 8 — з книгарні Губриновича і Шмідта у Львові (3 з яких мають одночасно штампи Інституту археології), 6 — з приватної бібліотеки уповноваженого будівничого у Львові Гіполіта Сливинського, 5 — з Картографічного Бюро, 5 — з бібліотеки Львівського інженера-землевпорядника Юліана Квасневського, 4 — з Центральної Адміністрації греко-католицької метрополії у Львові, по 2 примірники — з Акціонерного товариства «Атлас» та книгарні Е. Полонецького у Львові, по 1 примірнику — з кафедри містобудування Львівської політехніки, книгарні Е. Еберта у Кракові, з офіцерської бібліотеки К.к. саперного батальйону № 9 та ін.

На більшості аркушів на територію України стоять штампи «секретно». У 1949 р. у кабінеті картографії було організоване спеціальне приміщення для карт обмеженого користування⁸, де зберігались топографічні, військові та адміністративні мапи великих масштабів, в т.ч. аркуші «Спеціальної карти...».

Кількість примірників кожного аркуша становить від 1 до 24. Найбільше примірників — 24 — припадає на один аркуш Zone 6 Kol. XXX Lemberg, по 18 примірників мають два аркуші Zone 5 Kol. XXIX Rawa Ruska і Zone 8 Kol. XXXI Rohatyn, 17 примірників — один аркуш Zone 6 Kol. XXVIII Mosciska, по 16 примірників — два аркуші Zone 5 Kol. XXVII Jarosław, Zone 5 Kol. XXXII Brody, по 15 примірників — два аркуші Zone 9 XXX Bolechów і Zone 11 Kol. XXXI Nadwórna, по 14 примірників мають 6 аркушів, по 13 примірників — 9, по 12 примірників — 9, по 11 примірників — 7, по 10 примірників — 12, по 9 примірників — 9, по 8 примірників — 6, по 7 примірників — 9, по 6 примірників — 4, по 5 примірників — 7, по 4 примірники — 8, по 3 примірники — 11, по 2 примірники — 25, по 1 примірнику — 42.

У колекції австрійських топографічних карт масштабу 1:75 000, що зберігається сьогодні у фонді кабінету картографії Львівської національної бібліотеки ім. Василя Стефаника, найбільше карт і їх перевидань припадає на українську територію Галичини, райони, що інтенсивно розвивались: будівництво нових доріг, залізниць тощо. Менша кількість видань покриває передгір'я Карпат та Карпатський регіон. По 1–3 примірники припадає на українські терени, що належали до Росії та Угорської корони.

Для військових потреб гарнізонів з окремих аркушів «Спеціальної карти...» друкувались **гарнізонні карти** з позначенням у центрі аркуша

населеного пункту, де розташовувався гарнізон. У кабінеті картографії зберігається 19 примірників таких карт, з яких 7 примірників походять з картографічної збірки бібліотеки Народного Дому, 5 — з Бібліотеки Оссолінських, 1 — з Бібліотеки НТШ.

На основі аркушів карти масштабу 1:75 000 у тому ж масштабі друкувались також **карти околиць великих міст** («Umgebungskarte») з розташуванням міста у центрі аркуша. У фонді кабінету картографії зберігаються 13 примірників карт околиць Львова і 5 — Перемишля. Вони надійшли до кабінету картографії, зокрема, з картографічних збірок Бібліотек Львова: Оссолінських (6 примірників) і Народного дому (5 примірників).

Для повноти інформації щодо наявності австрійських топографічних карт у фондах бібліотеки до каталогу включено також середньомасштабні топографічні карти. Ці карти представляють інтерес здебільшого для картографів.

«Генеральна карта Середньої Європи (Generalkarte von Mitteleuropa)» масштабу 1:200 000 нараховувала 265 аркушів, з яких 48 аркушів охоплюють територію сучасної України та українських етнічних земель поза її кордонами. Карта створена на основі «Спеціальної карти ...» масштабу 1:75 000. Видання «Генеральної карти Середньої Європи» розпочалось у 1887 р. згідно наказу Військово-географічного інституту у Відні від 1 липня 1879 р. у відповідності до розробленої у 1886 р. інструкції для її укладання. Укладання аркушу карти проводили на основі 8 аркушів «Спеціальної карти ...». Назву номенклатурних аркушів визначали за осьовими меридіаном і паралеллю та назвою найбільшого населеного пункту («43° 50° Brody»). Карти надруковані у чотири фарби, неодноразово перевидавались, особливо напередодні та під час Першої світової війни у 1910-х роках. Карта охоплює територію на сході до 48°30' (лінія Київ–Одеса).

У фонді кабінету картографії зберігаються 218 примірників аркушів «Генеральної карти Середньої Європи» із зображенням українських земель. На аркушах цієї карти представлені українські землі, що входили до складу провінцій Австро-Угорської імперії: Королівства Галичини та Лодомерії, Буковини та Угорського королівства (Закарпатська область), а також Російської імперії (Гродненська, Мінська, Волинська, Подільська, Київська, Херсонська та Бессарабська губернії).

Аркуші «Генеральної карти Середньої Європи» на територію українських земель, що зберігаються у фонді кабінету картографії, переважно передані з бібліотеки Наукового товариства імені Тараса Шевченка у

Львові, решта — із бібліотек Народного Дому у Львові («Музей Петрушевича»), монастирської Чину Св. Василя Великого, «Студіону» та ін.

У кабінеті картографії також зберігаються 57 аркушів «Генеральної карти Середньої Європи» (українські етнічні землі), що вийшли друком після розпаду Австро-Угорської імперії, зокрема в 1920-их–1966 рр. Абсолютна більшість із них була видана напередодні або в перші роки другої світової війни в серпні 1939–1940 рр. Усі вони надійшли із бібліотеки Олексі Горбача (1918–1997) — українського вченого-славіста, мовознавця, професора слов'янської філології університету Франкфурта-на-Майні і Українського вільного університету в Мюнхені.

«Генеральна карта Центральної Європи (Generalkarte von Zentraleuropa)» масштабу 1:300 000 складається із 207 аркушів, із них 22 аркуші охоплюють частини території сучасної України та українських етнічних земель поза її кордонами. Середньомасштабна топографічна карта видана Військово-географічним інститутом у 1873–1878 рр. на основі похідних картографічних матеріалів другого топографічного знімання (перевидавалась до першої половини 1880-х років). Пізніше була замінена «Генеральною картою Середньої Європи» масштабу 1:200 000, укладеною за матеріалами третього топографічного знімання.

Колекція «Генеральної карти Центральної Європи» у фондах Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника невелика. До каталогу включено 16 примірників карти, які надійшли до бібліотеки із бібліотек Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові та Народного Дому у Львові.

«Оглядова карта Середньої Європи (Übersichtskarte von Zentraleuropa)» масштабу 1:750 000 видана у 1882–1886 рр. спочатку на 45, а згодом — на 54 аркушах (передавалась до 1915 р.). Карта укладена Військово-географічним інститутом на основі «Генеральної карти Центральної Європи» масштабу 1:300 000. На 10 аркушах цієї карти зображено територію українських земель. У збірці кабінету картографії зберігається всього 24 примірники карти, переважна більшість яких є примірниками першого видання і датуються 1882–1885 роками виходу у світ.

Підготовлений каталог як довідково-бібліографічний посібник адресований науковцям, спеціалістам в галузі картографії, географії, історії, бібліотечним працівникам. У виданні будуть подані допоміжні покажчики (географічний, іменний), додатки та ілюстрації карт. Каталог «Австрійські топографічні карти українських земель (1870–1918 рр.) у фондах Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефа-

ника» слугуватиме важливим інформаційно-пошуковим матеріалом для наукових й архівних установ, органів державної влади, вищих навчальних закладах тощо.

¹ *Czoernig K.F.v.* Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie : in vier Blättern / entworfen von *Karl Freiherrn von Czoernig*; herausgegeben von der Kaiserlich-koeniglichen Direction der Administrativen Statistik. — 1:864 000. — Wien: aus der Kaiserlich-koeniglichen Hof- und Staatsdruckerei, 1855.

² *Pumtix A.Ф.* Этнографическая карта Европейской России / составил по поручению ИРГО действ. член онаго *А.Ф. Pumtix* под наблюдением специальной комиссии из Вице-председателя ИРГО *П.П. Семенова* и членов: *А.И. Артемьева* ... [и др.]. — 1:2 520 000, 60 верст в англ. дюйме. — СПб.: Картогр. заведение А.А. Ильина, 1875; *Pumtix A.Ф.* Карта западных и южных славян / составил *А.Ф. Pumtix*. — 60 верст в англ. дюйме. — СПб.: Картогр. заведение А.А. Ильина, [1885].

³ *Томашівський С.* Етнографічна карта Угорської Руси. — 1:300 000. — Санкт-Петербург, 1906.

⁴ *Флоринский Т.Д.* Этнографическая карта западного славянства и Западной Руси / по новейшим данным составлена профессором *Т.Д. Флоринским*; исполнена техником *В.Л. Войцеховским*; Издание С.-Петербургского Славянского Благотворительного Общества. — 40 верст в дюйме. — Киев: Лит. С.В. Кульженко, 1911.

⁵ *Сосса Р.І.* Історія картографування території України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Либідь, 2007. — 336 с.

⁶ *Сосса Р.І., Падюка Н.В.* «Нова спеціальна карта Австро-Угорщини ...» масштабу 1:75 000 на територію України: із збірань Львівської національної бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України // Вісник геодезії та картографії. — 2003. — № 3. — С. 48–50.

⁷ *Übersichtsblatt der Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie 1:75 000 und der im Maßstabe 1:75 000 vorhandenen Auslandsblätter / K.u.k. Militärgeographisches Institut. Berichtigt bis 24.VIII.1916.* — [Wien]: K.u.k. Militärgeographisches Institut, 1916.

⁸ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Архів. — Опис 1, од. зб. 258, арк. 1.

ІСТОРИКО-КАРТОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ «ШЛЯХУ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ»

«Шлях із Варягів у Греки» — одна з найдавніших торговельних магістралей на теренах колишньої Київської Русі. Розглянуто історико-картографічні аспекти вивчення цього шляху, історію його виникнення та розвитку. Досліджено цілий ряд картографічних зображень минулих епох, на яких була зображена ця водна магістраль. Багато уваги приділено різним географічним об'єктам, що були нанесені на стародавніх картах.

Водний шлях із Скандинавії до Візантії існував з давніх-давен, він був головним протягом тривалого проміжку часу. По цій водній магістралі йшла жвава торгівля між народами, що жили на берегах Балтійського моря, із Царгородом (Константинополем). З північних земель везли янтар, полотно, метали, вироби з міді та заліза, зброю, солону рибу та інше. Київська Русь вдало вела торгівлю хлібом, медом, воском, хутром, салом, лісом, худобою. З Візантії постачали коштовні й вишукані тканини, ікони, книжки, ювелірні прикраси, вино; з південних країн привозили прянощі. Як вказують писемні джерела, по «шляху із Варягів у Греки» перевозили рабів. Свідчення про цей історичний факт знаходимо у К. Багрянородного в його праці «Про управління імперією»¹.

Водний «шлях із Варягів у Греки» був тісно пов'язаний з багатьма шляхами, зокрема Волзьким, який прямував до Каспійського моря, і Припятьсько-Бузьким, що йшов до Західної Європи. Згодом, у XII ст. «шлях із Варягів у Греки» поступово втратив значення головної торговельної магістралі, його функції перебравли на себе інші маршрути.

М. Грушевський в своїй нетлінній «Історії України-Русі» писав, що одні ватаги норманів прямували до берегів Франції та Англії, інші ж пускалися за грошима і здобиччю в східні краї, що вони називали Austvegr². За вдалим висловом Грушевського, по великому дніпровому шляху так багато «швендяло» варягів, що вже в першій половині X ст. його стали називати «шляхом із Варягів у Греки». Київ слугував їм великим перевалочним пунктом, звідкіля варяги ходили у бойові походи

на Візантію разом з київськими князями, а пізніше, з XI ст. і на службу до візантійського імператора.

Звичайно, що така велика водна магістраль Європи, якою завжди був Дніпро, постійно знаходилася у полі зорі географів, картографів і мандрівників усіх часів і народів. Дніпро-Славутич було зображено майже на усіх стародавніх географічних картах, адже вони склалися на основі різних джерел: щоденників, записів і замальовок подорожуючих купців-торговців, що неодноразово мандрували цим шляхом. Найбільш повно стародавні картографічні зображення території сучасної України і Дніпра, зібрано в праці Р.І. Сосси «Історія картографування України: історія, перспективи, наукові основи»³. Вельми цікаво також інше дослідження цього ж автора⁴. Окремо слід відзначити видання Я. Дашкевича «Україна на стародавніх картах»⁵.

«Шлях із Варягів у Греки» мав першорядне значення як магістральний торговельний шлях у X–XI ст., але потім втратив своє значення, як такий. Але навіть втративши пальму першості, він ще дуже тривалий проміжок часу залишався популярним і активно експлуатувався. Поставивши перед собою задачу прослідити еволюцію, розвиток і поступовий занепад великого дніпрового шляху, ми розуміли, що нам не вдасться віднайти його картографічні зображення часів вікінгів-варягів. Тому ми зібрали докупи усі найбільш відомі карти-мапи на досліджувану територію з XII по XVII ст.

У цій статті ми розглянемо лише деякі основні, ключові моменти створення стародавніх карт на територію, по якій пролягав древній «шлях із Варягів у Греки», з XII до XVII ст. У більш пізні історичні часи й у сьогоденні створювалися спеціальні історичні карти та карти-схеми, на яких ця торговельна магістраль була основою змісту. Взагалі, зараз практично на кожній історичній або навчальній карті, що покриває досліджувану територію і відповідає нашим часовим термінам, «шлях із Варягів у Греки» показаний завжди й неодмінно.

Серед карт, на яких був зображений Дніпро з деякими давньоруськими містами М. Грушевський зокрема згадував карту А. Ідрісі. Абу-Абд-Аллах Мохамед Ідрісі (1099–1166 рр.) походив з родини мавританського володаря. Він отримав прекрасну освіту, навчався в найкращих учбових закладах Європи. З середини XII ст. А. Ідрісі став придворним норманського короля Рожера II, що правив Сицилією.

На початку 1154 р. А. Ідрісі закінчив головну працю свого життя, якій він віддав понад п'ятнадцять років. Результатом тривалої і плідної роботи стала велика карта світу *Charta Rogeriana*, що складалася з

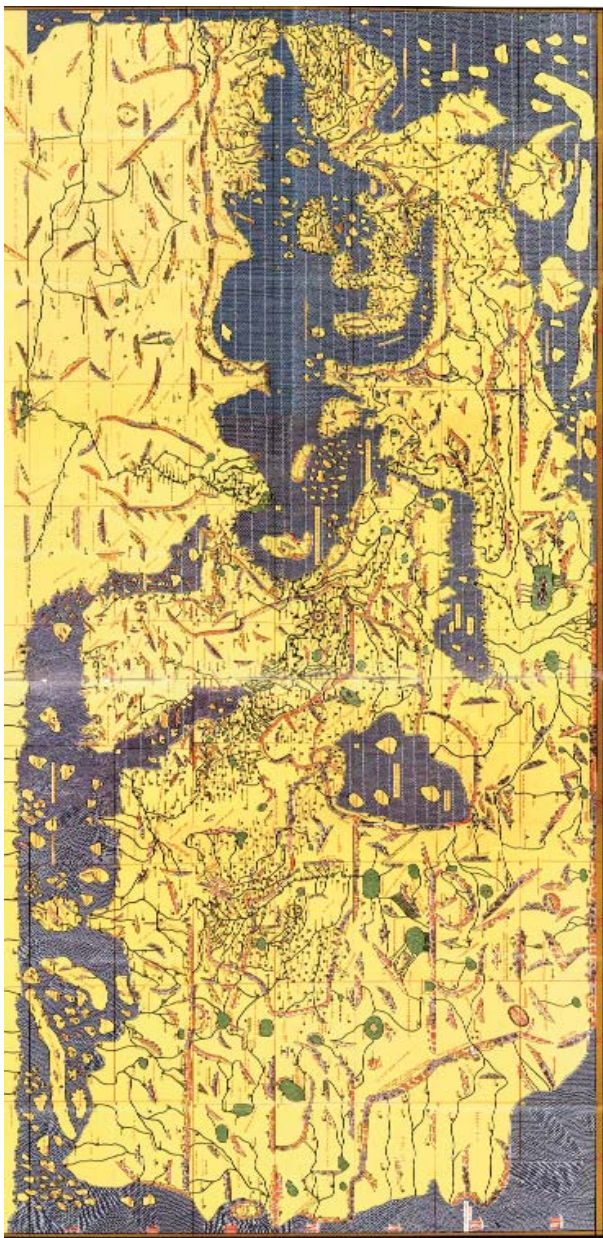

Рис. 1. Ідрісі А. Карга світу, 1154 р.

70 аркушів⁶. Розміри карти були 300х147 см. Картографічний матеріал вдало доповнювала описова частина з пояснювальним текстом і невелика кругла за формою карта, яка зображувала Старий Світ. Велика карта була дуже інформативною, вона мала більше, ніж 2500 географічних назв. Описова частина налічувала більше 7000 назв⁷. Тексти А. Ідрісі були перекладені на багато мов світу, зокрема й російську⁸.

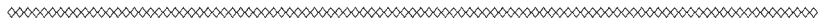
Велика карта мала поділ на сім кліматичних і на десять меридіональних зон. Обидві карти, велика й кругла, були орієнтовані на південь. На карті були зображені суходіл (материки, гори, острови) і гідрографія (моря, річки, озера). Крім того, карта містила інформацію про держави, міста і народи. Кордони країн на карту не були нанесені. Не було на ній і торговельних шляхів, які найбільше цікавлять нас в даному дослідженні, проте ці шляхи були детально описані в текстовій частині твору.

Під час роботи над картою А. Ідрісі залучив велику кількість різних документів своїх попередників. Зокрема, «Географію» Птолемея, «Книгу шляхів і держав» Ібн-Хордадбе (866–874 рр.), «Книгу країн» Ахмеда аль Якубі (891 р.), «Книгу шляхів і держав» Ібн-Хаукуля (976 р.) та інші джерела.

Звичайно, з точки зору сучасної картографії, карта А. Ідрісі мала багато недоліків, неточностей і помилок. Стародавній картограф спробував рівномірно заповнити аркуші й уникав «білих плям». Найбільш повно і детально географічна інформація була нанесена вздовж берегів морів і річок. Там, де проходили торгові магістралі, відомостей було найбільше. Всередині незвіданих країв, гірських масивів інформації було явно недостатньо.

Території, які з'єднував «шлях із Варягів у Греки», що цікавлять насамперед нас в даному дослідженні, були нанесені на аркушах карти 54–57 і 64–67, що А. Ідрісі відносив до кліматичних зон VI і VII. На особливу нашу увагу заслуговують аркуші 54, 55, 64, 65. Адже саме вони перекривають давньоруську територію, по якій проходив «шлях із Варягів у Греки».

Деякі давньоруські міста на карті А. Ідрісі отримали декілька назв і були зазначені на карті кілька разів. Так, Канів нанесений як Кано і як Каніов, а Переяславль отримав аж три назви — Берислав, Березула і Слава. Ця прикрість сталася через те, що картограф працював із записами різних подорожників, які не завжди точно передавали незнайомі їм топоніми. Київ підписаний як Кав і Кокіанах, Смоленськ — Суноболі, а Олешня — Алеска.

Звичайно, що така велика ріка Європи, як Дніпро, знайшла своє законне місце на карті А. Ідрісі. На карті він має назву Днабрус. Верхів'я Дніпра-Борисфена співпадає з сучасною річкою Березина. Підпис на карті підтверджує це: «верхів'я річки Днабрус носить назву Бельтес». Згідно Ідрісі, Дніпро бере свій початок з чотирьох невеликих озер. На захід від Дніпра А. Ідрісі розмістив величезне озеро з назвою Термі, в яке впадають більше 10 річок. Насправді його ніколи не існувало, а на цьому місці були розташовані величезні масиви непролазних боліт біля річки Прип'ять.

Устя Дніпра достатньо точно нанесено на стародавню карту неподалік від міста Муліса (Олешшя). Колись це було велике місто-порт, розташоване поблизу сучасного Херсону на острові, що пізніше нарекли Потьомкінським. Навпроти устя Днабруса А. Ідрісі зобразив невеликий острів, що назвав Андисера. Не важко здогадатися, що мова йшла про острів Березань. Саме на цьому острові було знайдено поховання з рунічними написами епохи вікінгів-варягів, що вказує на їхнє перебування на цій ділянці «шляху із Варягів у Греки». Цей поодинокий камінь так само, як і рунічний напис Halvdan на парапеті храму св. Софії в Константинополі, опосередковано свідчать на користь популярності «шляху із Варягів у Греки». Хоча не слід виключати й можливість того, що то були окремі варяги-найманці, що самотньо подорожували світом у ті далекі від нас часи.

Рунічний камінь був знайдений на острові Березань у 1904 р. професором Є.П. Штерном під час археологічних розкопок⁹. Напис було зроблено молодшими рунами, він сповіщав про поховання та імена померлих. Вважають, що цей напис датується VI–IX ст. Скоріше за все, померлих або вбитих варягів тоді поховали на острові на зворотному шляху з Візантії, адже цей острів був першим клаптиком землі, що мандрівники зустріли опісля тривалого морського переходу.

Чорне море на карті А. Ідрісі нанесене з численними прикрими помилками. Так, на ній взагалі немає Кримського півострова! Проте, кримські міста зображені достатньо правильно і послідовно. Не варто шукати у А. Ідрісі Азовське море, його теж немає ані на карті, ані в описах. Очевидно, що тодішні мореплавці вкрай рідко заходили до цього мілководного моря.

Згідно А. Ідрісі, найбільшим портом на півночі Чорного моря була Матраха (Тмутаракань). Стародавній картограф зобразив її на берегах річки Русії, в котрій не важко впізнати Керченську протоку.

А. Ідрісі використовував подорожні щоденники мандрівників, що прямували із Константинополя до Тмутаракані. На карті достатньо точно

подано відстані між кримськими містами на цьому путі. Так, відстань від Херсонесу до Матрахи дорівнює у Ідрісі 150 милям, насправді вона й складає 300 кілометрів, тобто близько 150 миль¹⁰.

Цікавим є той факт, що у гирло Дніпра-Днабруса подорожники, що надали відомості А. Ідрісі, взагалі не заходили! Вони оминули Дніпровський лиман й попрямували до Херсонесу. Цей факт можна пояснити тим, що дніпровський шлях вже тоді був настільки второваним, що купці почали шукати нові ринки збуту своїх товарів і знайшли свій зиск в Тмутаракані.

Тмутаракань була древнім містом, що розташовувалося на Таманському півострові. Хазари називали її Самкерц, візантійці — Таматарха, греки — Матарха, монголи — Матрика, генуезці — Матрега. Як бачимо, А. Ідрісі майже не спотворив давню назву цього міста, у нього воно зветься Матраха¹¹.

Коли в 965 р. київський князь Святослав Ігоревич розгромив Хазарський каганат, Тмутаракань стала центром князівства. В цей час активно використовували вкрай зручну тмутараканську гавань для дальніх й ближніх морських подорожей до Константинополя і на Північний Кавказ.

Як бачимо, праця А. Ідрісі має непересічне значення для вивчення історичної географії Київської Русі. Великий обсяг топонімічної інформації текстової частини цієї праці дає нам безцінний матеріал для подальших досліджень. Карта А. Ідрісі переносить нас у далеке минуле нашої країни. Завдяки їй ми маємо унікальну можливість поринути в XI ст. Разом з тим, на карті 1154 р. немає чітко визначеного «шляху із Варягів у Греки», є тільки окремі, широко відомі міста на цьому маршруті. На північному березі Чорного моря А. Ідрісі згадав місто Олешья (Муліса) звідкіля починався великий торговельний шлях вгору по Дніпру, як це впливає з п'ятої секції шостого клімату. На цьому шляху Ідрісі вказав міста: Київ, Канів, Переяславль, Борислав¹².

А. Ідрісі описав і показав маршрут із Києва до Болгар та з Константинополя до Криму. Шлях із Візантії до Києва і далі на північ чомусь залишився поза увагою стародавнього автора карти. Проте більшість великих міст на досліджуваному шляху все-таки знайшли своє законне місце на карті та описовій частині цього неперевершеного твору.

Однією з найбільш достовірних й найточніших стародавніх карт Північної Європи цілком справедливо вважають так звану карту «Carta Marina». Вона була створена шведським церковним діячем і дипломатом Олафом Магнусом. В 1530 р. він разом із своїм братом був вимушений назавжди залишити рідну Швецію, проте все своє життя продовжував

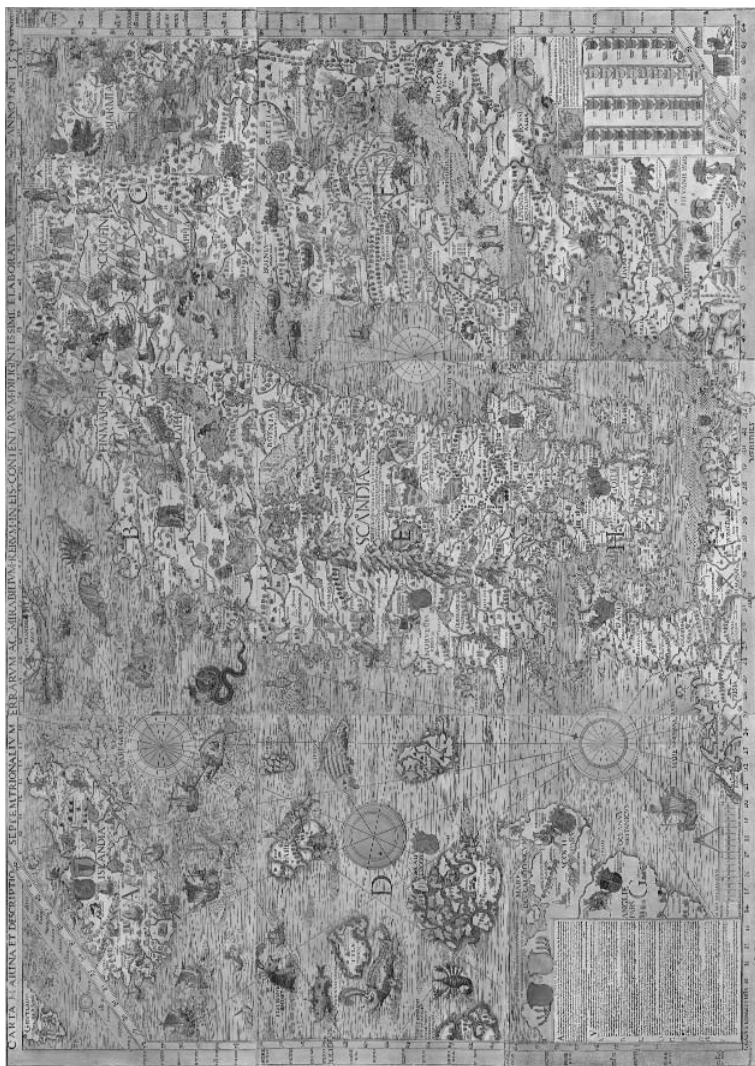

Рис. 2. Матррыс О. Карта Марина, 1539 г.

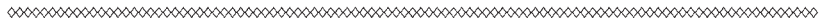
збирати матеріали з її історії, географії та картографії. О. Магнус багато подорожував по теренах Європи, виконуючи різні дипломатичні місії, і одночасно збирав матеріали для своїх наукових праць.

О. Магнус народився в епоху великих географічних відкриттів. З відкриттям у 1492 р. Америки почався новий етап у вивченні навколишнього світу. Це насамперед стосувалося глибокого вивчення не тільки щойно відкритих земель, але й давно освоєних і добре знаних територій. За достатньо короткий термін часу вчені радикально переглянули свої уявлення про Землю, її материки і моря-океани. Якщо до цієї епохи вважалося правильним й необхідним базувати свої знання на основі класичних творів сивої давнини, то з кінця XV ст. базовими стали новітні досягнення наукової думки.

До XV ст. «Географія» Клавдія Птоломея, що жив у I–II ст. н.е., вважалася найбільш важливою і авторитетною працею з географії Землі. Фундаментальний твір давньогрецького вченого складався з восьми окремих книжок, що містили географічні координати найбільш важливих об'єктів. «Географія» Птоломея по суті була величезним посібником для подальшого складання новітніх географічних карт. Вона постійно доповнювалася інформацією про найновіші відкриття.

У 1539 р. завдяки фінансовій підтримці патріарха Венеціанської республіки була надрукована «Carta Marina» О. Магнуса у кількості лише декількох примірників. Повна назва цієї карти — «Морська карта і опис північних земель, з дивовижними явищами, що в них відбуваються, ретельно виконана в рік від Різдва Христового 1539. У Венеції. Коштом ясновельможного Ієронімо Квіріні, патріарха венеціанського». Карта мала розміри 1,7х1,25 м й була розділена на дев'ять частин. Ці частини були позначені латинськими літерами від А до І й кожна з них мала розмір 55х40 см. Джерельною базою для складання цієї карти слугували власні подорожні записи О. Магнуса, а картографічною основою стала «Географія» Птоломея і карти скандинавських мореплавців. Коментарі до карти були перекладені її автором італійською та німецькою мовами і видані окремим накладом.

Морська карта повинна була стати новою навігаційною картою для мореплавців та мандрівників, що подорожували до Північних країн Європи. Вона мала розу вітрів, компасні напрямки і виходи координатної сітки на рамці. Мірило карти складало приблизно 10–15 км в 1 см. Масштаб було позначено в німецьких, італійських та готських милях. Звідси можна зробити попередній висновок, що саме для цих країн і призначалася дана карта.

Рельєф на карті позначався звичайним для того часу способом — невеликими пагорбами. Рослинний світ був нанесений лише в деяких місцях у вигляді лісів. На карті були нанесені держави з їхнім поділом на окремі області. Знайшли своє місце на карті О. Магнуса міста і фортеці тогочасної Північної Європи, маяки, дамби та інші гідрографічні споруди. Була навіть така важлива для мореплавства інформація, як терміни промерзання Балтійського моря.

На карті багато безцінного історико-етнографічного матеріалу. О. Магнус зобразив мешканців північних країн в їхньому національному одязі. Це стосувалося як мирного населення, так і військових. На мапі є інформація і про військові походи, і про місцеві промисли. Оскільки автор карти жив у середньовіччі, то немає нічого дивного у тому, що морську безодню він густо населив неймовірними чудовиськами, а в латинському тексті навіть стародавні легенди і свої пояснення до них.

На частині карти, що позначена латинською літерою С зображено руські землі. Невеликий малюнок на карті відтворював, як московські купці волоком перетягують свої човни по суходолу. Хоча на той час «шлях із Варягів у Греки» втратив своє першорядне значення, це зовсім не означало, що по ньому взагалі перестали плавати торговельні судна. Безумовно, що ця водна артерія продовжувала функціонувати, хоча, звичайно, колишнього жвавого товарообігу на ній вже не було.

Ця карта цікавить нас насамперед своєю інформативністю про один з двох кінцевих пунктів «шляху з Варягів у Греки». До О. Магнуса скандинавські країни не були настільки повно та точно зображені на картографічних творах минулих століть. Морська карта О. Магнуса виправляла численні недоліки своїх попередників, зокрема Птолемея. Вперше відтворення Скандинавського півострова нагадувало його справжній вигляд і майже відповідало сучасним зображенням. В 1555 р. О. Магнус видав в Римі книгу «*Historia de Gentibus Septentrionalibus*» (Історія північних народів), яка стала літературним продовженням його неперевершеного картографічного твору.

Сигізмунд Герберштейн (1846–1566 рр.) був видатним дипломатом, істориком та письменником. Він двічі (1517 і 1526 рр.) приїздив до Московської держави за фахом своєї діяльності. Оскільки ці візити до білокам'яної були досить тривалими, то йому вдалося достатньо добре вивчити загадкову Московію і розібратися в багатьох питаннях, що турбували не тільки дипломатів і політиків. За результатами своїх спостережень С. Герберштейн у 1546 р. видав книгу «Записки про Мос-

ковію)¹³. Для нашого дослідження ця праця цікава насамперед не її текстами, а картографічними документами, які були додані до цієї книги.

Перше видання «Записок про Московію» містило карту, що зображувала Московську державу і прилеглі території. Зміст карти охоплював величезні простори від Балтійського моря до Уралу і від Білого моря до Чорного.

В результаті співпраці С. Герберштейна з німецьким картографом і гравером Августином Хиршфогелем був створений цілий ряд ілюстративного матеріалу до наступних перевидань «Записок...», в тому числі й картографічних матеріалів. У 1549 р. було створено нову карту, яку ми наводимо в якості ілюстрації до цієї статті.

Рис. 3. Герберштейн С. Карта Московії, 1549 р.

В наступні роки праця С. Герберштейна була перевидана з новими картами Московії. Так, у 1550 р. карти для неї були створені італійським картографом Джакомо Гастальдо. Дана карта відома історикам під назвою «DescrIPCione de la Moscovia per Giacomo Gastaldo piemontese, cosmographo in Venetia». Вона мала досить оригінальний вигляд, адже нагадувала за формою трапецію, що зужувалася догори.

Ані під час своєї першої подорожі, ані під час другої дипломатичної місії, С. Герберштейн не був у Києві. Його маршрути проходили повз стародавній Київ. Проте усі видання книги С. Герберштейна «Записки про Московію» доповнювалися картами, на яких достатньо повно були зображені українські терени і, зокрема, гідрографія. Борисфену-Дніпру, як годиться, було приділено багато місця та уваги, зважаючи на його непересічне значення.

У тексті «Записок про Московію» С. Герберштейна можна знайти інформацію не тільки про Дніпро. Зокрема, середньовічний дипломат писав про річку Ловать, що протікає неподалік від витоків Борисфена-Дніпра. За його висловом, це те саме місце, де апостол Андрій перетягнув свій човен від Дніпра, і далі помандрував до Новгороду. Саме тут у наступні століття проходили волоки «шляху із Варягів у Греки».

Герхарда Меркатора (1594–1594 рр.) цілком справедливо називають засновником сучасної картографії. Адже саме він розробив математичну проєкцію, яка дозволяла створювати нові й дуже зручні навігаційні карти для мореплавства. Ця рівнокутна циліндрична проєкція згодом отримала назву проєкції Меркатора. Вона широко використовується і застосовується й у сьогоденні.

У 1538 р. Г. Меркатор склав карту світу, на якій вперше в історії показав місцезположення невідомого досі південного материка. Ще одна заслуга великого картографа і географа у тому, що він створив глобус Землі (1541 р.), а пізніше, у 1541 р. — глобус Місяця.

У 1544 р. Г. Меркатор створив карту Європи на 16 аркушах, а у 1547 р. видав нову карту Європи, яка була ще більш точною та достовірною. У 1569 р. Меркатор видав нову карту світу на 18 аркушах, для створення якої він застосував нову циліндричну проєкцію. З 1578 р. і до самої своєї смерті Г. Меркатор плідно працював над створенням свого нового дітища — Атласу світу, для якого він склав 74 новітні карти. Проте закінчити цю епохальну працю йому не пощастило. Роботу продовжив його син Румольд, який видав у 1595 р. останню серію карт для атласу, що складалася з 36 картографічних зображень.

У виданні 1595 р., що було здійснено після смерті великого картографа, увійшла і карта, яка найбільше цікавить нас у даному дослідженні. Це карта «Росія та її сусіди», розміри якої — 47,5x35,3 см¹⁴. Вона є найбільш точною, детальною картою з усіх карт, що ми розглянули дотепер. Уся гідрографія Європейської частини Росії, нанесена на дану карту, намальована настільки вдало, що ця карта мало чим відрізняється від сучасних зображень. Нарешті у світі з'явилося досконале карто-

графічне зображення ріки Дніпра завдяки нетлінній праці великого Меркатора.

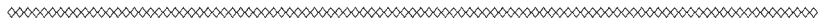

Рис. 4. Меркатор Г. Росія та її сусіди, 1595 р.

На протязі середини XVI ст. масштабні картографічні роботу розгорнулися й на теренах Московської держави. У 1552 р. цар Іван IV наказав «землю виміряти і креслення всієї держави зробити». Були здійснені нечувані досі обсяги топографічних робіт для створення новітніх карт, що охоплювали величезну територію від Північної Двіни до устя Дону, прикаспійських та уральських степів. Завдяки цьому до кінця XVI ст. в Московії накопичився чималий картографічних та описовий матеріал. Трохи згодом на його основі була створена генеральна карта Московської держави — Велике креслення.

Вважають, що час створення першого варіанту (редакції) Великого креслення — після 1556 р. Проте, карта швидко застаріла і неабияк потріпалася, саме тому виникла необхідність поновити її. Нове креслення «полю» було здійснено у 1627 р.

У 1627 р. була складена «Книга Великого креслення». Вона містила відомості про дві генеральні карти Московської держави — старе та нове

креслення. Тексти книги тривалий час використовувалися як самостійний загальногеографічний посібник. Їх застосовували для різних цілей: наукових, практичних та загальноосвітніх. На сьогодні відомо близько 40 списків (копій) «Книги Великого креслення», що були зроблені у XVII–XVIII ст. Така велика кількість примірників свідчить про її неабияку популярність і широке розповсюдження на російських теренах.

Значення «Книги Великого креслення» найкращим чином передано наступними словами: «Наскільки Нестор в терміні того часу, що він описав, важливий для нашої Історії, настільки ж і Книга Великого креслення важлива для нашої Географії»¹⁵.

Старе креслення охоплювало величезну територію: від Білого моря до Чорного, і від Фінської затоки — до річки Обі. Нове креслення, або креслення «полю» покривало значно меншу ділянку Московської держави: від Москви до Чорного моря, між лівими притоками Дніпра та правими притоками Дону¹⁶.

Особливо цікавим для нашого дослідження є той факт, що друге креслення створювалося на основі описів по трьом головним торговельним шляхам: Муравському, Ізюмському і Кальміуському. Є також описи ще кількох татарських шляхів, проте давньоруських маршрутів на ній немає.

Нажаль, до наших днів не збереглося жодного фрагмента Великого креслення, ані креслення «полю». У 20-х роках ХХ століття у Державному архіві Стокгольму Л.С. Багров виявив «Креслення українським і черкаським містам від Москви до Криму»¹⁷. Припускають, що це креслення створили близько 1670–1671 рр. Деякі дослідники вважали, що воно було копією креслення «полю», проте подальше вивчення цього документу спростувало це припущення. Рукописна карта мала розміри 80х90 см і покривала територію Лівобережної України і Московії. На карті були нанесені торговельні шляхи з відстанями між населеними пунктами¹⁸.

Розповідь про старовинні карти, на яких зображена головна водна артерія України, не була б повною, якби ми оминули картографічну спадщину Гійома Левассера де Боплана. Цей військовий інженер і картограф чимало зробив для створення новітніх картографічних зображень українських земель. Його генеральна карта України дотепер вражає нашу уяву завдяки своїй точності відображення українських теренів.

У 1639 р. зусиллями Г.Л. де Боплана була здійснена топографічна зйомка вздовж Дніпра. На основі цих робіт були створені карти, що

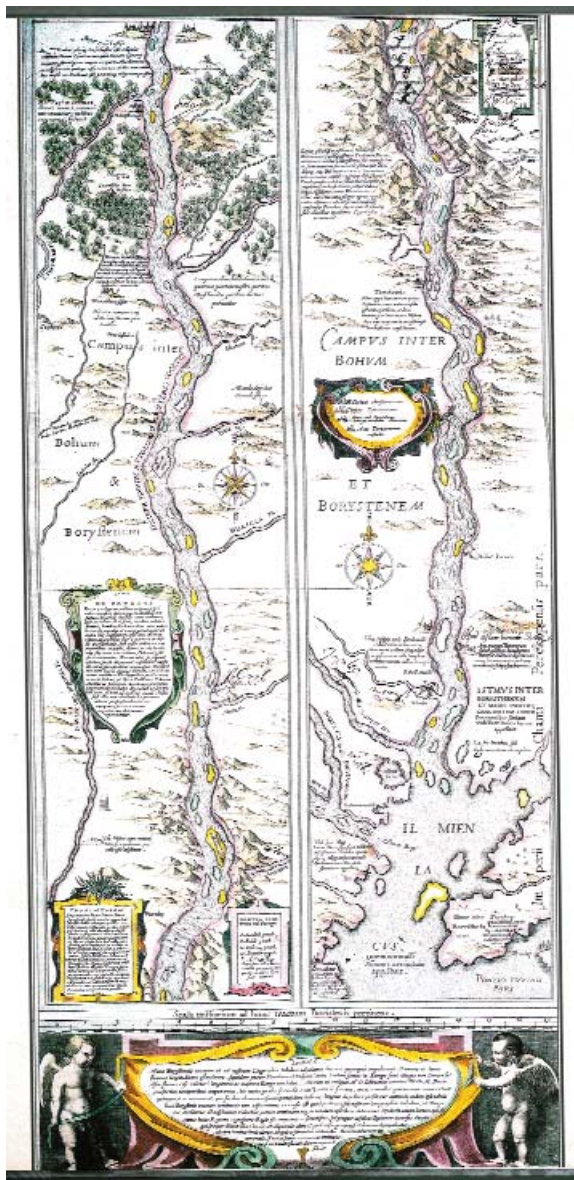
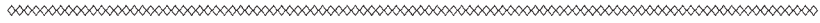

Рис. 5. Маковський Т., Блау Я. Борисфенський шлях, нижня течія Дніпра, 1643 р.

вперше побачили світ у 1643 р., але авторство Г.Л. Боплана на цих картах не було зафіксовано. Лише у 1662 р. карти Дніпра за авторством Боплана були опубліковані у другому томі атласу «Atlas Maior» голландця Яна Блау. Вони отримали латинську назву *Tractus Borysthenis* (Борисфенський шлях). Карти Дніпра розміщалися на трьох аркушах, кожен з яких було поділено на дві частини. Вони охоплювали територію від Києва до Чорного моря. Мірило перших двох аркушів складало 1:232 000, третій було створено у масштабі 1:463000. Впродовж кількох років ці карти витримали неодноразові перевидання у атласах Я. Блау і Я. Янсона.

У 1639 р. Г.Л. де Боплан створив перший варіант загальногеографічної карти України. Ця рукописна карта мала латинську назву *Tabula Geographica Ukrainica*, тобто — Українська географічна карта. Розміри мапи — 44,5×62,5 см, мірило — 1:1500 000. На карті було нанесено майже 300 населених пунктів і 80 річок, серед яких особливо виділявся Дніпро з його 13 порогами. Ця рукописна карта вціліла до сих пір, вона зберігається у Військовому архіві Стокгольма (Швеція).

У 1648 р. в Данцигу було видано перші друковані примірники генеральної карти України. Назва мапи — *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*, розміри — 42×54,5 см. На цій карті масштабу 1:1800 000 було зображено вже набагато більше географічних об'єктів, аніж на попередній, майже 1300. Населених пунктів було майже 1000 і понад 150 річок. Ця генеральна карта України відома у декількох варіантах. Так, у 1660 р. цю карту перевидали у Руані задля ілюстрації «Опису України». Вона була виправлена і доповнена зображенням Кримського півострова. Загалом, дослідники нарахували п'ять різних варіантів генеральної мапи України зразка 1648 р. і шість варіантів карти 1660 р.

Проте головна картографічна праця Г.Л. де Боплана була видана у 1650 р. Це була докладна, середньомасштабна карта (1:450 000), складена на 8 аркушах розміром 41,5×45 см. Таким чином, загальний розмір карти складав 83×216 см. Ця достатньо велика за розмірами і величезна за інформативністю карта мала латинську назву *Delineatio specialis et accurata Ukrainae. Cum suis Palatinatibus ac Distictibq, Provinciysq adjacentibus* (Спеціальний і докладний план України разом з розташованими в ній воеводствами, округами і провінціями).

У своїй передмові до «Опису України» Г.Л. де Боплан писав: «Я не пропоную вам карту, складену за чужими описами чи розповідями, а карту, яку я склав особисто внаслідок точних вимірів, що проводив у всіх закутках тієї землі, яка на ній зображена... Брак вільного часу при вико-

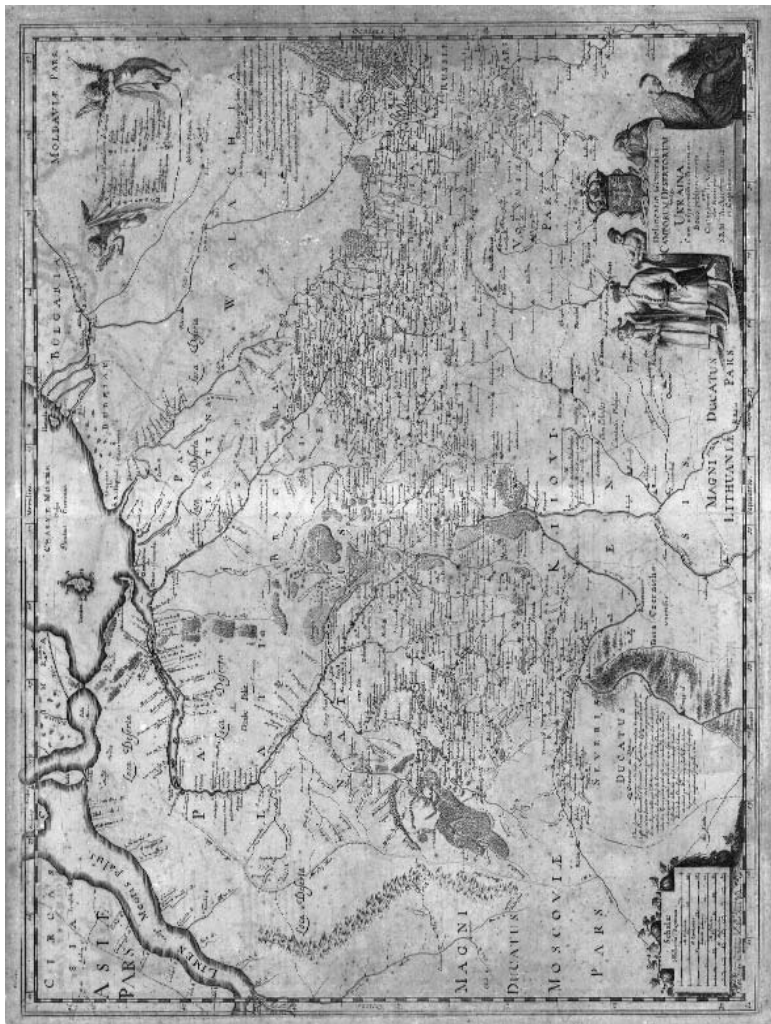

Рис. 6. Боллан Г. Генеральна карта України, 1648 р.

нанні відповідальних доручень під час воєнних дій у тім краю змусив мене витратити майже вісім років, щоб завершити цю роботу»¹⁹.

Окрім карт України Г.Л. де Боплан опублікував книгу «Опис України». Перше видання якої побачило світ у 1651 р. під назвою «Description des contrées du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Par le Sieur de Beauplan» (Опис околиць королівства Польщі, що тягнуться від меж Московії, аж до кордонів Трансильванії). Друге видання було здійснено у Руані в 1660 р.

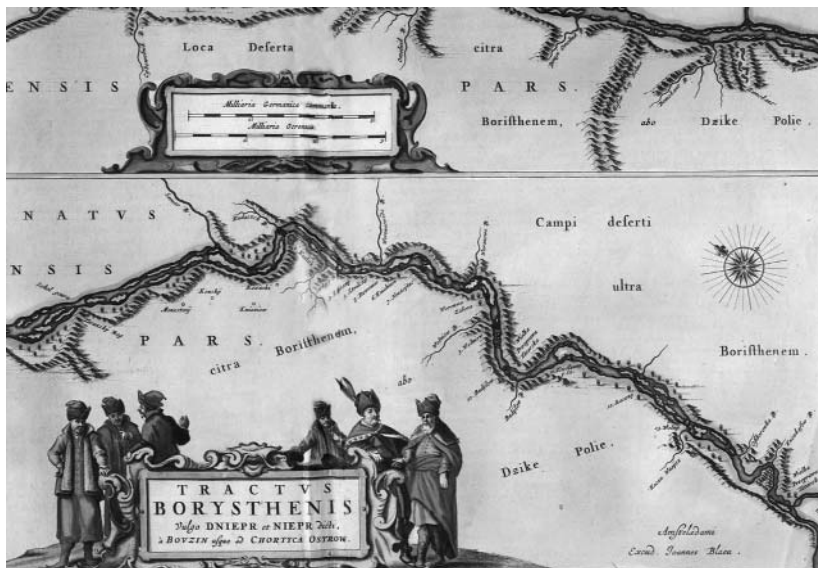

Рис. 7. Боплан Г. Карта Дніпра, фрагмент, 1662 р.

У своєму «Описі України» Боплан докладно розповів про ріку Дніпро, або Борисфен, міста, що розташовані на ньому, дніпрові пороги і притоки. Багато уваги приділено українському народу, його звичаям, ремеслам. Досить докладно описано життя запорізьких козаків, їх устрій, бойові походи. Ця книга значно сприяла популяризації України у світі, вона відкрила багато невідомих раніше сторінок з життя українського народу для західного читача. Опосередковано про популярність свідчить і те, що дана книжка була перекладена багатьма європейськими мовами, зокрема польською, англійською, німецькою, російською. Картографічна спад-

щина Г.Л. де Боплана стала в нагоді багатьом поколінням картографів з різних країн світу, а його карти неодноразово використовувалися у якості основи для складання новітніх картографічних зображень України.

Найбільшою природною перешкодою для подорожників на «шляху із Варягів у Греки» були дніпрові пороги. У «Книзі Великого креслення» знаходимо назви наступних дніпрових порогів і забор: Кодак, Дзвонець, Сурський, Лоханський, Стрельчий, Княгинін, Ненаситець, Ворона Забора, Вовнег, Будило, Личний, Таволжаний, Вільний, Белікова Забора. Багато уваги свого часу дніпровим порогам приділив відомий історик, археолог, етнограф і дослідник Д.І. Яворницький. Він називав дев'ять дніпрових порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовнигівський, Будильський, Лишний, Вільний²⁰. В книзі першої «Історії запорізьких козаків», розділі «Гідрографія, топографія і клімат Запорізького краю» Д.І. Яворницький також дав перелік усіх дев'яти порогів Дніпра-Славути. Найбільший і найстрашніший з усіх порогів — Ненаситець Яворницький називав Дід-порогом. Онук-поріг мав ще назву Вовнигівський і був набагато менший розмірами за попередній. Окрім дніпрових порогів значно перешкоджали судноплавству забори, яких налічувалося 91, серед яких окремо виділяли шість найбільших — Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива, Таволжанська. Також на Дніпрі було безліч окремих каменів-скель, поміж якими виділяли сім найвідоміших: Богатирі, Монастирко, Корабель, Гроза, Цаприга, Гаджолла, Розбійники.

Кількість дніпрових порогів різниться у різних авторів. Так, К. Багрянородний нарахував їх сім; Е. Лясота, Г. де Боплан, «Книга Великого креслення», «Древня російська гідрографія» — називали тринадцять; «Атлас Дніпра» 1786 р. — одинадцять; «Дослідження» Лемберта — дванадцять; «Гідрографічна карта дніпрових порогів» — дев'ять²¹.

Таку різницю у кількості дніпрових порогів вчені вбачали у тому, що деякі дослідники приймали усі природні перешкоди на шляху Дніпра, в тому числі й забори, за його пороги.

Для вивчення та опису дніпрових порогів Д.І. Яворницький використав різні картографічні матеріали, зокрема — два рукописні плани: «План ріки Дніпра з островами» 1780 р. Арапова та «Атлас ріки Дніпра» 1876 р. адмірала П.І. Пущина. Також у його книгах можна знайти посилання на Генеральну мапу 1751 р. інженера-полковника де-Боксета. Напевно, мова йшла про військового генерал-аншефа Данила де Боксета. Саме він складав плани Києва 1741 та 1745 рр. та «Карту Задніпровських місць» 1745 р.

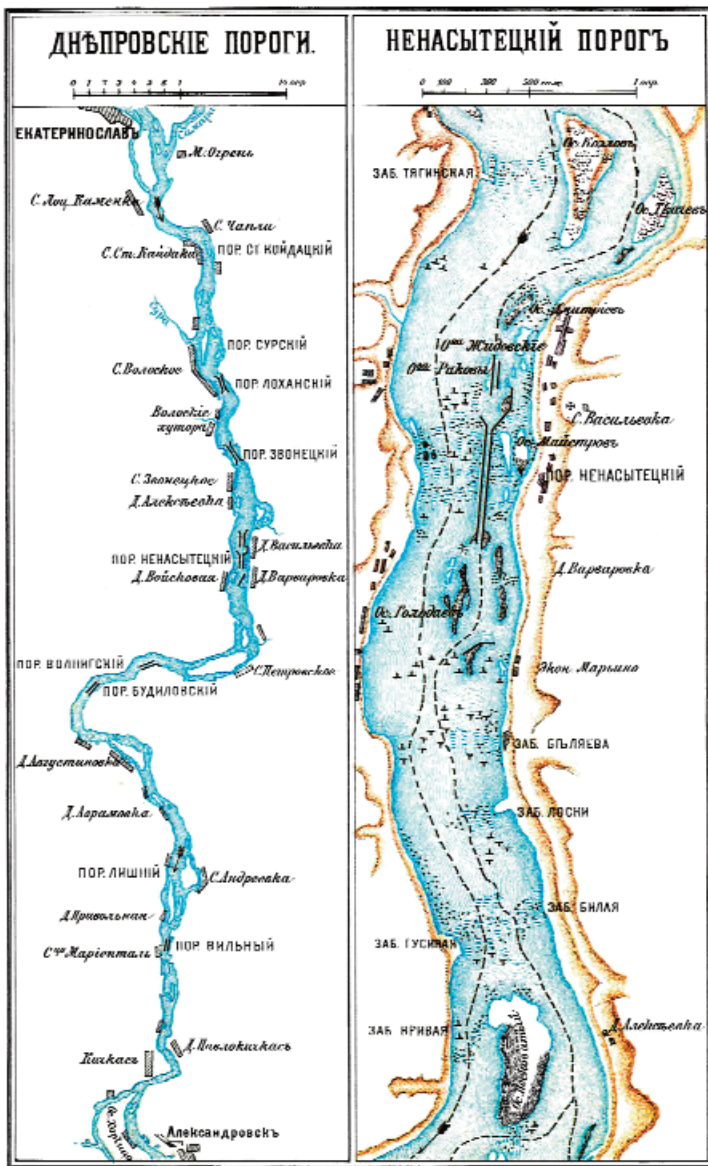

Рис. 8. Дніпрові пороги і Ненаситецький поріг. XIX ст.

Д.І. Яворницький дав посилання на ще кілька важливих документів, у яких був повний перелік дніпрових порогів — «Географічний план дніпровим порогам від устя річки Самари до Олександрівської фортеці із зображенням ситуації по обидва боки річки». Його було створено у період з 1770 по 1774 р. Також згаданий «Генеральний план дніпрових порогів» 1803 р.²²

До книги Д.І. Яворницького «Вольности запорожских казаков» додані декілька картографічних матеріалів, зокрема: «План запорізької верфи» геодезиста І. Єлагіна. Цей план мав ще одну назву — «Карта опису ріки Дніпра від устя річки Самари до устя лиману» 1774 р. Також, до книги прикладені: план міста Катеринослава 1786 р. та карта Річчі Заннони 1767 р. польською і турецькою мовами.

У цьому документі позначено, що на 93 верстах від устя річки Самари до Хортинського острова у Дніпро впадають дванадцять річок, а порогів тут одинадцять і два припора. Додані пороги Княгинець (нижче Звонця), Воронова (після Ненаситця), поріг Вольний розбито на два окремих порога: перший і другий Вольний, а поріг Лишний пропущений взагалі.

Із більш сучасних карт дніпрових порогів, що були створені перед їх затопленням, слід відзначити «План порожистої частини ріки Дніпра» 1917–1923 рр. З 1932 р. дніпрові пороги припинили своє існування, вони опинилися на дні новоствореного рукотворного моря.

Таким чином, ми розглянули лише деякі, лише основні, найбільш вагомні історичні матеріали, безпосередньо пов'язані з картографуванням головної водної торговельної магістралі України-Русі — «шляху із Варягів у Греки». Дніпровський шлях активно використовувався і експлуатувався на протязі багатьох століть. За цей величезний термін часу накопичилася чимала картографічна та інформативна база, вивчення якої потребує неабияких зусиль. Занадто вузькі рамки статті не дозволяють нам більш детально дослідити й описати усе розмаїття картографічних матеріалів, котрі зображують Славутич-Борисфен-Дніпро на різних історичних етапах еволюції використання цієї водної артерії. Нажаль, багато картографічних матеріалів, важливих, вагомих і цінних залишилося поза увагою. Проте наша плідна праця у цьому напрямку надалі буде продовжена.

Бібліографія по темі: «Шлях із Варягів у Греки»

Багров Л. Чертеж украинским и черкасским городам XVII в. // Труды великих русских ученых за границей. — Берлин, 1923. — Т. II. — С. 30–42.

Багрянородный К. Об управлении империей / Древнейшие источники по истории СССР. — М.: Наука, 1991. — 496 с.

Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Від. ред. В.А. Смолій та ін. — К.: Час, 1993. — 656 с.

Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1873.

Барсов И.П. Очерки русской исторической географии. География начальной (Нестеровой) летописи. — Варшава, 1885. — 368 с.

Бережков Н.Г. Хронология русского летописания / Предисл. Н. Улащика. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 376 с.

Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева. — СПб., 1820.

Бернштейн-Коган С.В. Путь из варяг в греки // Вопросы истории, 1950. — Сб. 30. — С. 239–270.

Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995.

Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К.: Наук. думка, 1968. — 224 с.

Брайчевський М.Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.: история и археология. — К., 1985. — С. 19–30.

Брим В.А. Происхождение термина «Русь» / Россия и Запад. — Пг., 1923. — Ч. 1.

Брим В.А. Путь из варяг в греки. // Изв. АН СССР, VII. Сер. общ. наук, 1931. Вып. 2. — С. 201–247.

Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Археологические памятники Древней Руси IX–XI вв. — Л., 1978.

Булкин В.А. О появлении норманнов в Днепро-Двинском междуречье / Проблемы истории и культуры Северо-Запада РСФСР. — Л., 1977.

Васильевский В.Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе в XI–XII вв. // ЖМНП, 1874–1875, № 176–178.

Воронаў С., Кіштымаў А., Тарасаў С. Рэканструкцыя і мадэліраванне старажытных рачных і марскіх шляхоў // Беларускі гістарычны часопіс. — 2005. — № 1. — С. 21–30; — № 3. — С. 3–14.

Воронин Н.Н. Средства и пути сообщения / История культуры Древней Руси. — Т. 1. — С. 303–324.

Герберштейн Сигизмунд. Записки о московских делах. — СПб., 1908.

Глазырина Г.В. Исландские викингские саги о Северной Руси: Тексты, перевод, комментарий. — М.: Ладомир, 1996. — 236 с.

Глазырина Г.В. Сага об Ингваре Путешественнике: Текст, перевод, комментарий. — М., 2002. — 464 с.

Глазырина Г.В. Древнескандинавские письменные источники по истории Европейского региона СССР // Вопросы истории. — М., 1985. — № 10. — С. 36–53.

Глазырина Г.В. География Восточной Европы в сагах о древних временах // ДГ. 1986. — М., 1988. — С. 229–235.

Голубева Л.А. Весь, скандинавы и славяне // Финно-угры и славяне. — Л., 1979.

Греков Б.Д. Киевская Русь / Отв. ред. Л.В. Черепнин. — Л.: Госполитиздат, 1953. — 568 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1991–2001.

Гуревич А.Я. История и сага. — М., 1972.

Гуревич А.Я. Походы викингов. — М., 1966.

Давня історія України в 3-х томах / Ред. кол.: П.П. Толочко та ін.. — К., Ін-т археології НАНУ, 1998.

Дашкевич Н.П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы // Киевские университетские известия, 1886. XXVI. — № 11. — С. 220–241.

Джаксон Т.Н. «Восточный путь» исландских королевских саг // История СССР, 1976. — № 5.

Джаксон Т.Н. Древнерусские города в исландских королевских сагах // Труды пятого Международного конгресса славянской археологии. — М., 1987. — Т. 3. — Вып. 1.

Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора. — М., 2003.

Древнерусские города в древнескандинавской письменности. Тексты, перевод, комментарий / Сост. Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон. — М., 1987.

Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е.А. Мельниковой. — М., 1999.

Дубов И.В. Великий Волжский путь. — Л.: Изд-во Ленград. ун-та, 1989. — 256 с.

Загоскин Н.П. Русские водные пути и судовое дело в допетровской России. — Казань, 1910. — 368 с.

Закревский Н.В. Описание Киева. — М., 1868.

Захарченко М.М. Киев теперь и прежде. — К., 1888.

Ипатьевская летопись. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 648 с.

Историческая география СССР / Под ред. В.З. Дробышева, И.Д. Коваленко, А.В. Муравьева. — М., 1973.

История Киева / Под ред. Ю.Ю. Кондуфора и др. — К., 1983.

Каргер М.К. Древний Киев. — М., Л., 1961.

Кирпичников А.Н., Лебедев Г.С., Булкин В.А., Дубов И.В., Назаренко В.А. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства (IX–XI вв.) // Крат. сообщ. Инст-та археолог., 1980. — № 160.

Китлов А.А. Русь в исландских сагах // Русская речь, 1971. — № 2. — С. 25.

Книга Большому чертежу / Ред. К.Н. Сербиной. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950.

Книга, глаголемая Большой чертеж, изданная по поручению Императорского общества истории и древностей Российских, действительным членом общества Г.И. Спасским. — М.: Университетская типография, 1846.

Клейн Л.С., Лебедев Г.С., Назаренко В.А. Норманнские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения // Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв. — Л., 1970.

Козловский И.П. Внешние сношения Древней Руси. — Ростов-на-Дону, 1930.

Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К.: Наук. думка, 1986. — 160 с.

Котляр М.Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. — К., 1996.

Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст.: Історичне дослідження. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. — 316 с.

Кузнецов С.К. Русская историческая география. — Вып. 1. — М., 1910. — С. 50.

Кузьмин А.Г. К вопросу о происхождении варяжской легенды / Новое о прошлом нашей страны. — М., 1967.

Лаврентьевская летопись. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 496 с.

Лебедев Г., Жвиташвили Ю. Дракон Нево: на Пути из Варяг в Греки. Археолого-навигационные исследования древних водных коммуникаций между Балтикой и Средиземноморьем. — СПб.: Нордмед-издат, 2000. — 196 с.

Лебедев Г.С. «Из варяг в греки» под парусом и на веслах // Восточный путь, № 2, 1996.

Лебедев Г.С. Путь из варяг в греки // Вестн. ЛГУ. Сер. История, язык, литература. — 1975. — Вып. 4. — № 20. — С. 37–110.

Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985. — 234 с.

Летопись по лаврентьевскому списку. — СПб., 1872.

Лихачев Д.С. Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси. — М., 1975.

Літопис Руський за Іпатіївським списком. Давньоруські та давні українські літописи. Пер. Л. Махновця. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.

Ловмянський Х. Русь и норманны. — Перевод с польск. / Вступ. сл. и ред. В.Т. Пашуто. — М.: Прогресс, 1985. — 303 с.

Мавродин В.В. Начало мореходства на Руси. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1949. — 148 с.

Малий словник історії України / Ред. кол.: В.А. Смолій та ін. — К.: Либідь, 1997. — 463 с.

Мельникова Е.А. Древняя Русь в исландских географических сочинениях // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1976.

Мельникова Е.А. Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. // Скандинавский сборник, 1976. — № 21.

Мельникова Е.А. Русско-скандинавские взаимосвязи в процессе христианизации // Древнейшие государства на территории СССР, 1987. — М., 1989.

Мельникова Е.А. Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI вв. К истории названия варяг // Славяноведение, 1994. — № 2.

Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. — К.: Глобус, 1996. — 222 с.

Муравьев А.В., Самаркин В.В. Историческая география эпохи феодализма. — М., 1973.

Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. — М.: Языки русской культуры, 2001. — 784 с.

Насонов А.Н. История русского летописания XI — нач. XVIII вв. — М., 1969.

Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951.

Нікітенко Н. Від Царгорода до Києва. — К.: Делта, 2007. — 264 с.

Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР. 1967. — № 3.

Оболенский Д. Связи между Византией и Русью в XI–XV вв. / Международ. конгресс ист. наук. — М.: Наука, 1970. — 15 с.

Пашуто В.Т. Летописная традиция и варяжский вопрос // Летописи и хроники, 1973. — М., 1974.

Пашуто В.Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы // Скандинавский сборник, 1970. — № 15.

- Повесть временных лет по лаврентьевской летописи 1377 г. — М., 1950.
- Повесть временных лет (текст и перевод) / Под ред. В.П. Андриановой-Перетц. — М., Л., 1950.
- Полное собрание русских летописей. — СПб., 1846.
- Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х т. — К.: Либідь, 1995.
- Прицак О.* Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). — Т. 1. — К.: Обереги, 1997. — 1080 с.
- Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. — Т. 2. — К.: Обереги, 2003. — 1304 с.
- Руссов С.* О сагах в отношении к русской истории или вообще о древней Руси. — СПб., 1834.
- Рыбаков Б.А.* Варяги. Норманнская теория // История СССР. Первая серия. — Т. 1. — М., 1966.
- Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963.
- Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. — М., 1982.
- Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути / История культуры Древней Руси. — Т. 1. / Под ред. Н.Н. Воронина, М.К. Каргера, М.А. Тихоновой. — М., Л., 1948.
- Рыдзевская Е.А.* Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. — М., 1978.
- Сапунов А.П.* Сказания исландских, или скандинавских саг о Полоцке, князьях полоцких и реке Западной Двине // Полоцко-витебская старина. — Витебск, 1916. — Т. IV. — Вып. 3. — С. 1–33.
- Сергеев И.В.* Тайна географических названий. — М., 1963 — 236 с.
- Середонин С.М.* Историческая география. — Пг., 1916. — 238 с.
- Свердлов М.Б.* Скандинавы на Руси в XI в. // Скандинавский сборник, 1974. — Вып. XIX. — С. 55–68.
- Славяне и Русь в зарубежной историографии / Сб. науч. ст. АН УССР, Ин-т археологии. — К.: Наук. думка, 1990. — 149 с.
- Смирнов П.П.* Волзький шлях стародавньої Русі / Нариси з руської історії VI–IX ст.. — К., 1928. — 228 с.
- Сосса Р.І.* Історія картографування території України. — К., 2000.
- Спицын А.А.* Торговые пути Киевской Руси. — СПб., 1911. — С. 2–16.
- Стеллецкий И.Я.* Летописные Варяжская пещера и клад // Сб. статей в честь гр. П.С. Уваровой. — М., 1916. — С. 261–276.
- Стринггольм А.М.* Походы викингов, государственное устройство, нравы и обычаи древних скандинавов. — СПб., 1861.
- Субтельний О.* Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. Шевчука. Вступ. сл. С. Кульчицький. — К.: Либідь, 1993. — 718 с.

Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці Х–ХІІІ ст. — К.: Наук. думка, 2005. — 364 с.

Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983.

Толочко П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — 359 с.

Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки отечественной историографии / Отв. ред. В.В. Мавродин. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1990. — 322 с.

Хведченя С.Б. Святыни и святые Киево-Печерской лавры. — К.: Географика, 2001. — 190 с.

Хведченя С.Б. Таємниці лаврських святинь. — К.: Географика, 2004. — 284 с.

Ходаковский З. Пути сообщения в Древней Руси // Русский исторический сборник. — Т. 1. — М., 1873. — С. 21–22.

Шахматов А.А. Повесть временных лет. — Т. 1. — СПб.: Изд-во Археографич. комис., 1916. — 403 с.

Шевчук В. «Тератургіма» Афанасія Кальнофойського // Хроніка — 2000. — Вип. 17–18, 1997.

Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк. — СПб., 1890.

Южная Русь и Византия / Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византистов). — К.: Наук. думка, 1991. — 168 с.

Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. — Дніпропетровськ: Промінь, 1989.

Якобсон Г. Варяги и путь из варяг в греки // Scando-Slavica, 1983, № 29.

MARRA MUNDI. Зб. наук праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів, Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. — 911 с.

¹ *Багрянородный К.* Об управлении империей / Древнейшие источники по истории СССР. — М.: Наука, 1991. — 496 с.

² *Грушевський М.* Історія України-Русі. В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). — Т. 1. — Розд. II. — С. 5.

³ *Сосса Р.І.* Історія картографування України: історія, перспективи, наукові основи. — К.: 2005. — 292 с.

⁴ *Сосса Р.І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. — К.: Наук. думка, 2000. — 248 с.

⁵ *Дашкевич Я.* Україна на стародавніх картах. — К., 2004.

⁶ Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — М.: Изд. АН СССР, 1952. — Вып. XLIII. Статьи и доклады. — С. 3.

⁷ Al-Idrisi. Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant» / Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ed. A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Veccia Vaglieri. Neapoli; Romae, 1970. Fasc. I; 1978. Fasc. VIII.

⁸ Коновалова И.Г. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М., Памятники исторической мысли. 2000.

⁹ Браун Ф.А. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березань // Известия Археологической Комиссии, 1905. — Вып. 23. — С. 66–75.

¹⁰ Бейлис В.М. Ал-Идриси о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. — М., 1984. — С. 209–212.

¹¹ Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические заметки. — М., 1952. — Т. 40. — С. 214–259.

¹² Бейлис В.М. Ал-Идриси о портах черноморского побережья и связях между ними // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1988. — С. 67.

¹³ Герберштейн С. Записки о Московии. — М.: Изд-во МГУ, 1988.

¹⁴ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. — Вып. 1. — К., 1899. — С. 11.

¹⁵ Книга, глаголемая Большой чертеж, изданная по поручению Императорского общества истории и древностей Российских, действительным членом общества Спасским Г.И. — М.: Университетская типография, 1846. — С. IV.

¹⁶ Книга Большому чертежу / Ред. Сербина К.Н. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 5.

¹⁷ Багров Л. Чертеж украинским и черкасским городам XVII в. // Труды великих русских ученых за границей. — Берлин, 1923. — Т. II. — С. 30–42.

¹⁸ Сосса Р.І. Історія картографування території України. — К., 2000. — С. 39, 42.

Савельева Е.А. Олаус Магнус и его История северных народов / Отв. ред. Шаскольский И.П. — Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1983. — 136 с.

¹⁹ Боплан Г.Л. Опис України. / Ред. Козакевич О.М. Переклад Кравець Я. — Львів: Каменяр, 1990. — С. 20.

²⁰ Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. — Дніпропетровськ: Промінь, 1989. — 13 с.

²¹ Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк. — СПб., 1890. — С. 37.

²² Эварницкий Д.И. Там же. — С. 44.

РЕЦЕНЗІЇ

Юрій Мицик

ВАЖЛИВЕ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Рец. на кн. Темушева В.Н. «Гомельская земля в конце XV первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе». — М.: «Квадрига», 2009. — 190 с.

Нещодавно у серії історико-географічних досліджень побачила світ книга білоруського вченого Віктора Темушева, присвячена Гомельщині (Темушев В.Н. Гомельская земля в конце XV первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе. — М.: «Квадрига», 2009. — 190 с.).

Гомельщина, яка лежить нині на російсько-білорусько-українському прикордонні, завжди відігравала суттєву роль у взаємовідносинах східнослов'янських держав. Автор обрав для дослідження малознаний період в історії регіону, коли внаслідок війн між Московією та Великим князівством Литовським були встановлені нові кордони і Гомельщина на певний час (1500–1537 рр.) опинилася під владою Москви. На підставі ретельного аналізу джерел (міждержавні договори, акти Литовської Метрики, реєстри кордонів, інвентарі та ін.) В.Темушев локалізував населені пункти регіону, реконструював тогочасні міждержавні та внутрішні кордони, розглянув історію порубіжжя. Є тут чимало цінних спостережень стосовно ходу дипломатичних москово-литовських стосунків, щодо історії деяких українсько-білоруських родів та їхніх володінь (наприклад Халецьких), щодо ролі Гомеля як важливого центру колонізації Сіверщини.

Книга містить у собі 12 карт і декілька таблиць, які унаочнюють процес формування російсько-білоруського порубіжжя. У додатках автор

вмістив уривок з недрукованої досі кандидатської дисертації Н.Б. Шеламанової «Утворення західної частини території Росії в XVI ст. у зв'язку з її відношеннями з Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою» (М., 1970) та географічний покажчик-коментар «Поселення Гомельської землі у XV — першій половині XVI ст.».

Книга В. Темушева має значний інтерес і для істориків України, у ній є чимало матеріалу стосовно таких етнічних українських земель, як Стародубщина, йдеться і про державну належність у ранньомодерну добу таких українських міст як Стародуб, Мглин, Почеп, Путивль та ін.

Дана книга, поза сумнівом, є цінним внеском в білорусистику, у ній вдало вирішується важлива проблема, пов'язана з минулим малознаного історичного регіону. Вона стане в пригоді й вузівським викладачам при читанні курсу «історична географія».

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК 528.9 (092)

Анатолій Авраменко

БОРИС ГЕССЕЛЕВИЧ (ГРИГОРЬЕВИЧ) ГАЛКОВИЧ КАК ИСТОРИК-КАРТОГРАФ

Освещаются этапы жизни и творчества Б.Г. Галковича — автора или редактора около 700 исторических карт, в т. ч. в ряде атласов, в 13 томах «Всемирной истории», в 7 томах «Истории СССР с древнейших времён до наших дней» и др. Основы методологии исторической картографии изложены Б.Г. Галковичем на международных конференциях и в ряде статей. В приложении — список текстовых и картографических работ Б.Г. Галковича, опубликованных в 1950–1983 гг.

21 февраля (по юлианскому календарю) 1917 года¹ в Тифлисе в семье служащего родился и вскоре был крещён Борис Фёдорович Алексеев. В 1924 г. семья распалась, и впоследствии он принял фамилию и отчество отчима, став Борисом Гесселевичем Галковичем. Узнав об этом, я вспомнил лишь одного человека с редким именем Гессель — это голландский картограф XVII в. Г. Герритс, создавший карту России в 1613–1614 гг. Но многие знают Б. Г. Галковича как Бориса Григорьевича, чему тоже есть объяснение.

Окончив школу-семилетку, Б.Г. Галкович в 1932 г. был учеником-чертёжником в картографическом отделе Треста по изысканиям и проектированию водохозяйственных работ «Закводпроиз» в Тифлисе. Там были приобретены хорошие копировальные навыки, столь важные для будущей профессиональной деятельности, о которой он ещё не догадывался. Отчим Б. Г. Галковича был направлен работать в Представительство Грузии в Москве, и с января 1933 г. Борис Гесселевич уже учился в столице в школе-десятилетке. Но в свидетельстве об окончании

школы было записано отчество «Григорьевич». В 1936–1941 гг. он учился на историческом факультете Московского университета, где работа с картой стала потребностью. В этот период И.А. Голубцов после ссылки получил разрешение вернуться в Москву, и стал делать эскизы исторических карт по заказу факультета. Наблюдая за работой картографа, превращавшего эскизы в качественно оформленные карты, Б.Г. Галкович многое для себя почерпнул.

В 1941 году война изменила всё. Ещё не получив диплом о высшем образовании, Б.Г. Галкович был отправлен на рытьё окопов вместе с другими студентами. Именно тогда при оформлении документов закрепилось отчество «Григорьевич», что впоследствии создало неожиданные проблемы. После выхода на пенсию потребовалось обратиться в суд, чтобы доказать, что Борис Григорьевич и Борис Гесселевич — одно и то же лицо. Лишь после суда в 1994 г. он получил соответствующее свидетельство для получения документа об инвалидности как участник войны.

Рыть противотанковые рвы ему пришлось по р. Десна у деревни Снопать (в районе южнее Рославля). Работал в составе «62-го военно-полевого строительства». Организовали эти работы сотрудники НКВД, при эвакуации документы были уничтожены. Поэтому после войны, когда бывшие студенты хотели получить свидетельства о своём участии в Битве за оборону Москвы, то им не дали ничего!

В мае 1942 г. Б. Г. Галкович был мобилизован. В Вольске его в течение месяца учили на зенитчика, а в июне 1942 г. отправили на юг, где формировался Сталинградский фронт. Недалеко от местечка Рынок в августе Б.Г. Галкович получил пулевое ранение и был госпитализирован в Саратове. В 1943 г. уже в звании лейтенанта Борис Григорьевич был отправлен в 5-ю армию Западного фронта, где в отделении по изучению и использованию опыта войны Оперативного отдела штаба армии занимался ведением журнала боевых действий и исполнением отдельных заданий (с февраля 1944 г. и до конца войны). После взятия Кёнигсберга 5-ю армию перебросили на Дальний Восток и Б.Г. Галкович участвовал в разгроме Японии в августе 1945 г. За боевые заслуги он был награждён двумя орденами Красной Звезды, орденом Отечественной войны 1-й степени, 16 медалями.

В 1946–1947 гг. Борис Григорьевич был слушателем Военной Академии им. М.В. Фрунзе на двухгодичном историческом факультете, но размолвка с замполитом курса окончилась увольнением в запас. Сразу после демобилизации Б.Г. Галкович 12 января 1948 г. был принят на

работу в Научно-редакционную картосоставительскую часть Главного управления геодезии и картографии при Совете министров СССР (НРКЧ). Тогда здесь началась подготовка 3-й части «Атласа истории СССР» для средней школы. Увидев первые же вполне профессионально сделанные эскизы карт в красках, начальник отдела исторических карт Н.М. Терехов перевёл Б. Г. Галковича из учеников в редакторы! Работа в НРКЧ продолжалась около 5 лет, и Борис Григорьевич назвал её своим «вторым университетом». В результате он стал уникальным специалистом, в котором в равной мере сочетался высокий уровень исторических знаний с не менее высоким уровнем картографической подготовки. Первой его картой в НРКЧ была «Русско-японская война 1904–1905 гг.», законченная в 1948 году. Она была напечатана в «Атласе истории СССР», а также в настенном варианте. Всего же в 3-й части данного атласа, изданной в 1950 г., Борису Григорьевичу принадлежит 12 карт. Так началось «триумфальное шествие» Б.Г. Галковича в исторической картографии. Вскоре после выхода в свет этого атласа, Борису Григорьевичу поручили создать Атлас по истории средних веков (вместе с А.П. Левандовским), в должности ответственного редактора. Работа шла очень интенсивно, и уже в 1951 г. атлас был издан. Через разум и руки Бориса Григорьевича прошло более 100 карт. Полученный огромный опыт в соавторстве с А.П. Левандовским был отражён в статье «Из опыта работы над атласом истории средних веков», до сих пор представляющей научный и практический интерес. А в феврале 1952 г. на заседании Отделения истории географических знаний и исторической географии Московского филиала Всесоюзного географического общества был заслушан доклад Б.Г. Галковича «Предмет и задачи исторической картографии»², что свидетельствовало о начале теоретических поисков и обобщений накопленного опыта. Но после размолвки с секретарём партийной организации появилось желание перейти на работу, где больше свободы творчества. В конце 1952 г. Б.Г. Галкович уволился из НРКЧ.

Убедив декана исторического факультета Московского университета А.В. Арциховского в необходимости подготовить новые наглядные пособия, Б.Г. Галкович был принят на работу в мастерскую уникальных наглядных пособий МГУ и по заявке факультета сделал две рукописные настенные исторические карты. Только в 1955 г., благодаря А.П. Левандовскому и М.Я. Гефтеру, он получил приглашение участвовать на договорной основе в создании карт для Института истории АН СССР, а в августе того же года стал младшим научным сотрудником этого инс-

титута. Началась самая масштабная работа в жизни Б.Г. Галковича — участие в подготовке к изданию многотомной «Всемирной истории». Начиная с первого тома, он редактировал все карты, порою значительно меняя содержание, а многие разработаны им лично. Пришлось заново разрабатывать или приспособлять основные правила работы, продумывать названия тем, масштабы, содержание карт. Методика создавалась в творческом союзе с А.П. Левандовским. В томах I–X, вышедших в 1955–1965 гг., под редакцией и при личном участии Б.Г. Галковича издано 324 карты, в том числе 123 авторских (по издательским нормам приблизительно 96,2 печатных листов). С тех пор эти карты много раз перепечатывали, но редко кто задумывался об их авторстве, тем более, что данный вопрос применительно к картографии до сих пор не получил удовлетворительного решения. Очень часто автора карты «забывают» упомянуть, либо не придают этому значения, не понимая, что историческая карта отражает определённую авторскую концепцию, эволюцию методологических воззрений в отображении пространственно-временной стороны исторического процесса. Создавая карты, Б.Г. Галкович понимал свою задачу именно так.

Когда была издана «Всемирная история» в 10-ти томах, Б.Г. Галковича привлекли к работе над «Историей СССР с древнейших времён до наших дней» в 12 томах. В 1966–1968 гг. под его редакцией в томах I–VII было издано 90 карт (в том числе и авторские карты). Другим чрезвычайно важным проектом в Институте истории стала подготовка академического Атласа по истории СССР. В.К. Яцунский, разработавший концепцию атласа, возглавил сектор исторической географии, куда был включён и Б.Г. Галкович. К сожалению, этот атлас так и не был издан. Подготовленные для него в 1967–1971 гг. авторские макеты 5 карт политико-административного устройства Европейской России на 1745, 1796, 1808, 1861 и 1913 гг. (в соавторстве с В.М. Кабузаном) остались в рукописном виде. Вскоре Б.Г. Галкович принял предложение академика Е.М. Жукова создать карты для дополнительных XI–XIII томов «Всемирной истории» (и был зачислен на должность старшего научного сотрудника Института всеобщей истории, где работал до выхода на пенсию в 1982 г.). В этих томах в 1977–1983 гг. было напечатано 45 карт и диаграмм под редакцией Б.Г. Галковича (в том числе и его авторские работы).

Авторитет Б.Г. Галковича как историка-картографа был очень высок, и его часто просили сделать карты к книгам. Тематика и географический охват при этом поражают воображение: страны Латинской Америки,

Юго-Восточной Азии, Россия, Испания, Византия, Япония и многие другие государства различных эпох. Сейчас многие даже не догадываются, что именно он был автором или составителем исторических карт в книгах Р.А. Авербух, М.С. Альперовича (за исключением одной книги, где автор указан), К.А. Антоновой, Г.Л. Арша, Я.С. Драбкина, Е.И. Дружининой, И.М. Майского, А.Ц. Мерзона, М.М. Смирини и даже в 43 томе Собрания сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса. Ни в одной из этих книг об авторстве карт не сказано ни слова. Только А.Я. Грунт не только указал автора карт в своей монографии, но и выразил глубокую признательность Б.Г. Галковичу, так как понял, что эти карты являются не просто иллюстрацией, а важным средством познания, заставившим многое уточнить в уже написанном тексте³.

Звёздным часом Б.Г. Галковича стало выступление с докладом «Современные способы и приёмы отображения социально-экономических и природных явлений на исторических картах» в октябре 1972 г. на Международном совещании по историческим картам в Будапеште. Он обобщил огромный опыт, особенно полученный при работе над картами «Всемирной истории». На сопутствующей выставке исторических карт от 21 страны представленная Институтом всеобщей истории АН СССР коллекция части карт из томов «Всемирной истории», созданных под руководством Б.Г. Галковича в содружестве с авторами и редакторами всего издания, получила «Сертификат» — особое свидетельство Организационного комитета выставки о научной разработке исторических явлений и высоком уровне технического исполнения. Директор института академик Е.М. Жуков распорядился поместить «Сертификат» в личном деле Б.Г. Галковича.

В следующем году Борис Григорьевич принял участие в Международной конференции по истории картографии в Варшаве, посвящённой 500-летию со дня рождения Николая Коперника. Им был прочитан доклад «Русские рукописные карты Приднепровья 30–50-х годов XVIII в.» с демонстрацией репродукций и слайдов. Редакция международного журнала «Imago Mundi» предложила напечатать доклад в своём журнале; в апреле 1974 г. английский текст статьи был отослан в Лондон, но опубликовали его только в 1981 г. Приглашением редакции принимать участие в подобных регулярных конференциях в различных городах мира Б.Г. Галкович не мог воспользоваться.

В августе 1976 г. Борис Григорьевич сделал доклад (в соавторстве с Л.А. Гольденбергом), имевший важное методическое и методологическое значение: «Картографический метод в историко-географическом исследовании».

довании» на XXIII Международном географическом конгрессе, продемонстрировав при этом весьма наглядную схему, воспроизведённую им позже в статье «Историческая картография: предмет, метод и возможности».

Теоретическое и практическое наследие Б.Г. Галковича трудно переоценить. Количество его статей невелико — около 20, но они издавались в Москве, Киеве, Будапеште, Вроцлаве, Ереване, Лондоне, Праге, что свидетельствует об их международном значении и новизне теоретических суждений. Практический результат — около 700 карт, созданных лично или в соавторстве, либо отредактированных. Борис Григорьевич в своих печатных трудах и выступлениях на конференциях неоднократно подчёркивал, что картографическая методика позволяет отобразить (исследовать) пространственно-временные аспекты исторических событий, и в то же время увидеть определённые содержательные характеристики этих событий. По его убеждению картографическую методику и картографические изобразительные средства историк должен применять для отображения в высшей степени конкретности и адекватности материальную протяжённость реального предмета и явления, порядок взаимного расположения с другими предметами и явлениями, а также связей и взаимоотношений в статике и динамике их пространственных состояний с одновременным исследованием исторической действительности. Эта ключевая идея стала основой методологии исторической картографии по Б.Г. Галковичу⁴. Он не соглашается с определением карты как образа, полученного при непосредственном созерцании и восприятии пространства (по К.А. Салищеву). Изданная в 1974 г. «Метакартография» А.Ф. Асланикашвили, воспринятая многими картографами как дерзкий вызов нзыблемому авторитету К.А. Салищева, трактовала карту не как образ, а как отображение, материально и мысленно представляющее адекватность и конкретность реальности, т. е. переработанную вторичную форму этого образа. Поэтому карта является субъективной формой отображения действительности⁵. Такое определение полностью согласуется с выводами Б.Г. Галковича, основанными на многолетней практике.

Близким единомышленником Бориса Григорьевича был также академик С.Т. Еремян — автор классических карт по истории Урарту и Армении. Он писал, что историческое картографирование необходимо и эффективно как для постижения географической информации, так и для выражения результатов изучения непосредственно ненаблюдаемых природных и общественных предметов и явлений. В обоих случаях

картографические изобразительные средства содействуют логическому мышлению и историческому построению (реконструкции). Возникающее картографическое изображение используется историком как пространственная модель, с помощью которой осуществляются мысленные эксперименты и научные интерпретации, содействующие формированию исторической концепции и превращающиеся в эскиз будущей исторической карты. В результате возникает новая модель — историческая карта, которая получает значение материализованного итога конкретного исторического исследования, а шире — значение материализованного итога взаимосвязи между историческими и картографическими знаниями⁶.

Б.Г. Галкович стал подумывать о кандидатской диссертации по административно-территориальному делению Европейской России XVIII века. В дальнейшем, при переходе в Институт всеобщей истории тему пришлось изменить. В 1978–1980 гг. были получены положительные отзывы от А.А. Курносова и Е.И. Дружининой на диссертацию «Историко-картографический метод исследования». Но работа всё равно затягивалась. Последний вариант диссертации Б.Г. Галкович хотел назвать так: «Использование географических карт и картографирования в историческом исследовании». Предусматривались три главы: 1. Познавательльно-коммуникативная сущность исторического картографирования, 2. Картографические источники, 3. Методика исторического картографирования.

На диссертацию времени так и не хватило. Борис Григорьевич отдавал явное предпочтение творческой работе над картами, а значительную часть времени отдавал большому теннису, добившись впечатляющих результатов. В своё время он занял 46-е место в чемпионате Москвы по теннису, стал судьёй всесоюзной категории. В середине 90-х годов, прекратив заниматься теннисом, Б.Г. Галкович продолжал плавать в бассейне, а зимой бегать на лыжах! Сверстники и даже люди помоложе (например, Л.А. Гольденберг) в шутку называли его «молодой человек». Энергия Бориса Григорьевича до сих пор производит сильное впечатление. Гармоничное сочетание любимой работы и активного отдыха, соблюдение строгого режима, здорового образа жизни и умение предельно концентрироваться, — всё это принесло замечательные плоды: в отличие от всех своих коллег-сверстников, Б.Г. Галкович сохраняет завидную бодрость, отметив 90-летний юбилей, и нам остаётся пожелать ему новых успехов в борьбе за активное долголетие!

¹ Согласно церковной метрике, день рождения — 21 февраля, что соответствует 6 марта по григорианскому календарю, но в дальнейшем при оформлении свидетельства о рождении была ошибочно записана дата 3 марта по новому стилю.

² Обзор деятельности Отделения картографии за 1951, 1952 гг. и первую половину 1953 г. // Вопросы географии. — Сб. 34. — М., 1954. — С. 209.

³ *Грунт А.Я.* Москва 1917-й. Революция и контрреволюция. — М., 1976. — С. 11.

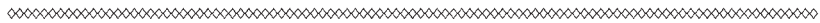
⁴ *Галкович Б.Г.* Историческая картография: предмет, метод и возможности // *Historická geografie*. — 22. Vývoj a výsledky historickogeografického výzkumu v ČSSR. — Praha, 1983. — S. 157. У инженера-картографа применение тех же средств, напротив, предназначено показать пространственную сторону уже изученного исторического явления и процесса (информационное предназначение).

⁵ *Асланикашвили А.Ф.* Метакартография. Основные проблемы. — Тбилиси, 1974. — С. 19, 52–55.

⁶ *Галкович Б.Г.* К вопросу об историко-картографическом методе исследования // Кавказ и Византия. — Вып. 2. — Ереван, 1980. — С. 63, 64.

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ ТЕКСТОВЫХ НАУЧНЫХ ТРУДОВ Б.Г. ГАЛКОВИЧА

1. *Галкович Б.Г., Левандовский А.П.* Из опыта работы над атласом истории средних веков. // Сб. статей по картографии. / ГУГК при Совете Министров СССР. М.: Геодезиздат, 1952. Вып. 2. С. 25–36. (1 п.л.)
2. *Галкович Б.Г., Левандовский А.П.* Картография историческая. // Большая советская энциклопедия. — 2-е изд. Т. 20. М., 1953. С. 279. [ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА: краткое определение с ссылкой к статье «Карты исторические». Авторы не указаны].
3. *Галкович Б.Г., Левандовский А.П.* Карты исторические. // Большая советская энциклопедия. — 2-е изд. Т. 20. М., 1953. С. 302. (0,1 п.л.) [Авторы не указаны].
4. *Галкович Б.Г.* Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // Український історичний журнал. 1971. № 9. С. 138–145. (Картографические источники и их применение для изучения истории Украины XVIII в. На украинском языке). (0,8 п.л.)
5. *Galkovich B.G.* Modern methods for illustrating socio-economic and natural phenomena on historical maps // Making and use of Historical

- Maps. / Budapest international cartographical exhibitions and Conferences. XI. Budapest, 1972. P. 15–24. (Современные способы и приёмы отображения социально-экономических и природных явлений на исторических картах. На английском языке). // Международные картографические выставки и конференции. Т. XI. Составление и использование исторических карт. Будапешт, 1972). (0,8 п.л.)
6. *Галкович Б.Г.* Международное совещание по исторической картографии. // Новая и новейшая история. 1973. № 2. С. 220–221. (0,1 п.л.)
 7. *Галкович Б.Г.* Историческая карта в школе. // Преподавание истории в школе. 1973. № 4. С. 120–121. (0,1 п.л.)
 8. *Галкович Б.Г.* К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях. // История СССР. 1974. № 3. С. 132–141. (0,8 п.л.)
 9. *Галкович Б.Г.* Международная выставка и совещание по историческим картам // Доклады и сообщения секций и комиссий Географического общества УССР. Киев, 1974. Вып. 1. С.75–78. (0,3 п.л.)
 10. *Галкович Б.Г.* О значении и месте картографического метода в исторической географии. // Известия АН СССР. Серия географическая. 1974. № 5. С. 55–60. (0,5 п.л.)
 11. *Гольденберг Л.А., Галкович Б.Г.* V Международная конференция по истории картографии. // Известия АН СССР. Сер. геогр. 1974. № 4. С. 163–166. (0,3 п.л.)
 12. *Гольденберг Л.А., Галкович Б.Г.* Картографический метод в историко-географическом исследовании. // Материалы XXIII Международного географического конгресса. Секция «Историческая география». М., 1976. С. 17–20. (0,3 п.л.)
 13. *Галкович Б.Г.* Значение русских рукописных карт 1732–1765 гг. для истории русско-польских отношений. // Ziemia i ludzie dawnej Polski. Wrocław, 1976. S. 153–181. (1,5 п.л.)
 14. *Галкович Б.Г.* Историко-картографический метод исследования. // Основные проблемы исторической географии России на современном этапе: Тезисы докладов и сообщений II Всесоюзной конференции по исторической географии России. / Московский филиал Географического об-ва СССР. М., 1980. С. 51–52. (0,1 п.л.)
 15. *Галкович Б.Г.* К вопросу об историко-картографическом методе исследования. // Кавказ и Византия. / АН АрмССР. Институт востоковедения. Вып. 2. Ереван, 1980. С. 48–67. (1,5 п.л.)
 16. *Галкович Б.Г.* Источниковые сведения старых карт и планов. // Использование старых карт в географических и исторических исслед-

- дованиях. / Московский филиал Географического об-ва СССР. М., 1980. С. 16–41. (1,6 п.л.)
17. *Galkovich B.* Russian manuscript maps of the Dnieper area, 1730–1769. // *Imago Mundi: The journal of the International Society for the History of Cartography.* — Imago Mundi Ltd., c/o Lympe Castle, Kent, England. Vol. 33. 1981. P. 72–81. (1,25 п.л.) [*Доклад, сделанный на V Международной конференции по истории картографии в Варшаве в 1973 г.*].
18. *Галкович Б.Г.* Историческая картография: предмет, метод и возможности. // *Historická geografie. 22. Vývoj a výsledky historicko-geografického výzkumu v ČSSR.* — Praha, 1983. S. 137–168. (1,0 п.л.)
19. *Галкович Б.Г.* Историческая картография: предмет, метод и возможности. // *Проблемы исторической географии России: Материалы Второй Всесоюзной конференции по исторической географии России.* Москва, 25–26 ноября 1980 г. Вып. IV. Вопросы исторической картографии и картографического источниковедения. М., 1983. С. 12–38. (1,0 п.л.). *Примечание: текст статьи идентичен предшествующей.*

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ КАРТ Б.Г. ГАЛКОВИЧА

ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА: *Список составлен по данным личного архива Б.Г. Галковича. Некоторые карты были обнаружены редактором в переизданиях, о чём не всегда знал автор карт. Возможно, что некоторые работы оказались неучтёнными. Знаком * обозначены «произведения вторичного значения», по определению К.А. Салищева, то есть, карты, где производилось введение частных изменений и дополнений в разработки других исследователей — авторов исторических карт.*

1950 г.

12 карт в кн.: Атлас истории СССР. Для средней школы. / Под общ. ред. К.В. Базилевича, И.А. Голубцова, М.А. Зиновьева. Ч. III. М.: ГУТК СССР, 1950.

1. Русско-японская война 1904–1905 гг. Врезки: а) Путь 2-й Тихоокеанской эскадры; б) Оборона Порт-Артура (13.V.1904–20.XII.1904 гг.); в) Цусимское сражение 14.V.1905 г.; 2. Итоги промышленного строительства СССР за годы сталинских пятилеток (1928–1940 гг.); 3. Итоги транспортного строительства СССР за годы сталинских пятилеток (1928–1940 гг.) Врезки: а) Азиатская часть СССР, б) Канал

Москва–Волга (построен в 1932–1937 гг.), в) Советские Арктические экспедиции, г) Строительство Московского метрополитена им. Л.М. Кагановича (с 1932 г.), д) Беломорско-Балтийский водный путь; 4. Борьба СССР за мир и укрепление своей безопасности в начальный период второй мировой войны (1.IX.1939–22.VI.1941 гг.) Врезки: а) Разгром японских войск у р. Халхын-Гол (май–август 1939 г.), б) Разгром финнов на Карельском перешейке (30.XI.1939–13.III.1940 гг.); 5. СССР во второй мировой войне: а) От вероломного нападения фашистской Германии до разгрома немцев под Сталинградом (22.VI.1941–19.XI.1942 гг.), б) Разгром блока фашистских агрессоров и освобождение народов Европы Советской Армией (19.XI.1942–8.V.1945 гг.), в) Разгром империалистической Японии и освобождение народов Дальнего Востока Советской Армией (9.VIII–2.IX.1945 г.); 6. Разгром немцев под Москвой (6.XII.1941–31.I.1942 гг.); 7. Героическая оборона Одессы (10.VIII–16.X.1941 г.); 8. Героическая оборона Севастополя (5.XI.1941–4.VII.1942 гг.); 9. Героическая оборона Ленинграда (с июля 1941 г. до прорыва блокады в январе 1943 г.); 10. Срыв наступления немцев на Нижнюю Волгу и Кавказ (апрель–ноябрь 1942 г.); 11. Разгром немцев под Сталинградом: Героическая оборона Сталинграда (17 июля — 18 ноября 1942 г.): а) Борьба на подступах к городу (17.VII–13.IX), б) Борьба в городе (13.IX–18.XI), в) Окружение и уничтожение немецких войск (19 ноября 1942 г. — 2 февраля 1943 г.); 12. Победа Советского Союза над империалистической Японией.

1951 г.

102 карты в кн.: Атлас истории средних веков. / Под общ. ред. Е.А. Косминского и А.П. Левандовского; Отв. ред. Б.Г. Галкович. М.: ГУГК СССР, 1951. [Атлас составлен Научно-редакционной картосоставительской частью ГУГК, Б.Г. Галкович осуществлял разработку программы атласа, тематики отдельных карт, а также составление ряда карт (здесь и далее в коллективных трудах его авторские работы выделены **полужирным шрифтом**) и общее редактирование всех карт].

Карты: 1. **Крупнейшие племенные союзы и рабовладельческие государства в IV–V вв.** [Автор — Б.Г. Галкович] (с. 1); 2. Восстания рабов и вторжение варваров в Римскую империю в IV–V вв. (с. 2); 3. Западная Европа в 476 г. (с. 3): а) Англия в конце VII в.; 4. Византийская (Восточно-Римская) империя и славяне в VI–VII вв. (с. 3–4): а) Государство вестготов в V–VII вв.; б) Государство остготов в V–

VI вв.; в) Италия при лангобардах в VI–VII вв.; 5. Славяне в VIII–IX вв. (с. 5); 6. Завоевания арабов в VII–IX вв. (с. 6): а) Начало распада халифата (вторая половина VIII в. — IX в.); 7. Империя Карла Великого (768–814 гг.) (с. 7–8): а) Франкское государство в 481–614 гг.; б) Франкское государство в 714–768 гг.; в) Распадение франкского государства в 843–870 гг.; г) Распадение франкского государства в 888 г.; 8. Европа в конце IX в. (с. 9); 9. Набеги арабов, венгров и норманнов в IX–XI вв. (с. 10): а) Завоевания норманнов в Юж. Италии в XI в. — нач. XII в.; 10. Западная и Центральная Европа в XI–XII вв. (с. 11–12): а) Великоморавское государство в конце IX в.; б) Польша при Болеславе Храбром (992–1025 гг.); 11. Киевское государство в X–XI вв. [** По разработкам А.С. Амальрика, И.А. Голубцова, Б.А. Рыбакова*] (с. 13); 12. Болгария в VII–X вв. (с. 14); 13. Византия в IX в. — первой половине XI в. (с. 14); 14. Передняя Азия в XI в. * (с. 15); 15. Китай и Индия в IV–VII в. (до 618 г.) (с. 15); 16. Китай и Индия в VII–IX вв. (с. 16); 17. Китай и Индия в X–XII вв. (с. 16); 18. Экономическая карта Европы и Ближнего Востока в XI в. — начале XIII в. (до монгольского нашествия). [** По разработкам А.П. Левандовского, И.А. Голубцова, Е.Т. Еремяна*] (с. 17–18): а) Главнейшие торговые связи в XI в. — начале XIII в. (с. 17); 19. Средневековые города в XIII–XV вв. (с. 19–20): а) Рим в XV в.; б) Новгород в XV в.; в) Лондон в XIV в.; г) Париж в XIII–XIV вв.; д) Венеция в XIV в.; е) Кёльн в XIV в.; ж) Константинополь в XIV в.; з) Прага в XIV в.; и) Университетские города средневековой Европы (с. 20); 20. Западная Европа и Средиземноморье в конце XI в. (с. 21–22): а) Государства крестоносцев в XI–XIII вв. (с. 21); 21. Средиземноморье в XII в. (с. 21–22): а) Иерусалим в XII в. (с. 22); 22. Восточное Средиземноморье в начале XIII в. (с. 22); 23. Держава Чингис-хана (1206–1227 гг.) (с. 23): а) Монгольские государства в конце XIII в. (с. 23); 24. Русь и ее соседи в борьбе с монгольским нашествием в XIII в. [** По разработкам И.А. Голубцова*] (с. 24); 25. **Китай и Индия в борьбе с монгольским нашествием в XIII–XIV вв.** [Автор — Б.Г. Галкович] (с. 23); 26. Держава Тимура (1370–1405 гг.) * (с. 24); 27. Англия и Франция в XII в. (с. 25): а) Замок Шато-Гайяр; 28. Франция в XII в. — начале XIV в. (с. 25); 29. Столетняя война (1337–1453 гг.) (с. 26): а) Битва при Креси 1346 г.; б) Битва при Азенкуре 1415 г.; 30. Англия и Франция во второй половине XV в. (с. 27); 31. Испания в XI в. [** По разработкам А.П. Левандовского*] (с. 28); 32. Испания и Португалия в XII–XIII вв. [** По разработкам А.П. Левандовского*] (с. 28);

33. Испания и Португалия в XIV–XV вв.: а) Владения Арагона в XIII–XV вв. [* По разработкам А.П. Левандовского] (с. 28); 34. Германия и Италия в XII в. — середине XIII в. (с. 29): а) Битва при Леньяно 29.V.1176 г.; 35. Агрессия немцев, шведов, датчан и борьба с ней славян и народов Прибалтики в XII в. — первой половине XIV в. (с. 30): а) Невская битва 15.VII.1240 г.; б) Ледовое побоище 5. IV.1242 г.; в) Захваты немцев в землях полабских славян в XII–XIII вв.; 36. Польша и Великое княжество Литовское в XIII–XV вв. [* По разработкам И.А. Голубцова и А.П. Левандовского] (с. 31): а) Польша в 1250 г.; б) Битва при Грюнвальде 15.VII.1410 г.; 37. Русское государство в 1462–1533 гг. (с. 32): а) Рост Московского княжества (1300–1462 гг.); 38. Чехия при Пшемисловичах в XII–XIII вв. (с. 33); 39. Чехия в XIV в. (с. 33); 40. Болгария и Сербия в XIII–XIV вв. (с. 33); 41. Западная Европа в XIV в. (важнейшие политические образования) (с. 34); 42. Центральная Европа в XV в. (с. 35–36): а) Основные центры и морские пути Ганзы в XV в.; б) Гуситские войны (1419–1434 гг.); 43. Италия в XIV–XV вв. (с. 37): а) Торговые пути Генуи и Венеции; 44. Византийская империя в 1265 г. [* По разработкам А.П. Левандовского] (с. 38); 45. Византия и турки-османы в первой половине XIV в. [* По разработкам А.П. Левандовского] (с. 38); 46. Завоевания турок-османов во второй половине XIV в. [* По разработкам А.П. Левандовского] (с.38); 47. Завоевания турок-османов в 1451–1481 гг. [* По разработкам А.П. Левандовского] (с. 38): а) Падение Константинополя в 1453 г.; 48. **Великие географические открытия и колониальные захваты с середины XV в. по 1648 г.** [Автор — Б.Г. Галкович] (с. 39–40): а) Важнейшие путешествия в XIII–XIV вв.; 49. Центральная Европа в эпоху реформации (с. 41); 50. Крестьянская война в Германии 1525 г. (с. 42); 51. Империя Карла V (1519–1555 гг.) (с. 42): а) Колониальные владения Испании в 1555 г.; 52. Европа в середине XVI в. (около 1560 г.) (с. 43); 53. Англия в XVI в. — начале XVII в. (с. 44): а) Лондон в XVI в.; 54. Франция в XVI в. — начале XVII в. (с. 44); 55. Франция в первой половине XVII в. (с. 45): а) Париж в XVII в.; 56. Нидерландская революция 1565–1609 гг. (с. 46): а) Путь «Непобедимой Армады»; 57. Италия в XVI в. — первой половине XVII в. (с. 47): а) Битва при Павии 24–25.II.1525 г.; 58. Русское государство в XVI в. (1533–1598 гг.) (с. 48): а) Москва в XVI в.; 59. Польша и западные русские земли в XVI в. (с. 49): а) Ливонская война (период 1558–1564 гг.); 60. Польско-шляхетская и шведская интервенция и борьба с ней русского народа (с. 50);

61. Борьба украинского и белорусского народов против панской Польши (1648–1667 гг.) (с. 50); 62 Бранденбург в 1499–1648 гг. (с. 51); 63. Швейцарский союз к 1648 г. (с. 51); 64. Венгрия и владения австрийских Габсбургов в 1525–1664 гг. (с. 51): а) Владения австрийских Габсбургов в районе верхнего Рейна и верхнего Дуная; 65. Османская империя в XVI–XVII вв. (с. 52); 66. Китай и Индия в XV в. — середине XVII в.* (с. 52): а) Вассальные владения Китая в южных морях в XV в.; 67. Распространение католической и протестантской религий к началу тридцатилетней войны (с. 53); 68. Политические группировки в тридцатилетней войне (с. 53): а) Швеция к 1630 г.; 69. Ход и итоги войны 1618–1648 гг. в Центральной Европе (с. 54); 70. **Европа в середине XVII в.** [Автор — Б.Г. Галкович] (с. 55).

1952 г.

3 карты в кн.: Большая советская энциклопедия. 2-е изд. Т. 10. М., 1952.

Важнейшие географические открытия и путешествия середины 13 — первой половины 15 вв. (Цветная вклейка к с. 458). [Автор карты не указан].

Важнейшие географические открытия со второй половины 15 до середины 17 вв. (Цветная вклейка между с. 458/459). [Автор карты не указан].

Важнейшие географические открытия с 1648 по 1789 гг. (Цветная вклейка между с. 460/461). [Автор карты не указан].

Великие географические открытия и колониальные захваты с середины XV в. по 1648 г. [Настенная историческая карта для средней школы. Составлена в НРКЧ в 1949 г., подписана к печати 14.12.1951 г.]. М.: ГУГК СССР, 1952.

Великие географические и колониальные захваты с 1648 по 1789 г. [Настенная историческая карта для средней школы. Составлена в НРКЧ в 1949 г., подписана к печати 14.12.1951 г.]. М.: ГУГК СССР, 1952.

Русско-японская война 1904–1905 гг. [Настенная историческая карта для средней школы. Составлена в НРКЧ в 1948 г., подписана к печати 19.01.1952 г.]. М.: ГУГК СССР, 1952.

1953 г.

Индустриальное развитие СССР за годы первых сталинских пятилеток (1928–1940 гг.) [Настенная историческая карта для средней школы.

Составлена в НРКЧ в 1948 г., подписана к печати 17.12.1952 г.]. М.: ГУГК СССР, 1953.

Картографическая изученность СССР. [Черно-белая карта]. // Большая советская энциклопедия. 2-е изд. Т. 20. М., 1953. С. 301.

1954 г.

8 карт (из них 2 в соавторстве с А.С. Амальриком) в кн.: Атлас новой истории. / Под общ. ред. А.В. Ефимова и А.П. Аверьянова. Ч. 2. М.: ГУГК СССР, 1954.

1. Балканский полуостров до Берлинского конгресса; 2. Балканский полуостров после Берлинского конгресса; 3. Первая Балканская война (1912–1913 гг.); 4. Вторая Балканская война (1913 г.); 5. Ближний восток и Персия в конце XIX — начале XX в.; 6. Индия, Индокитай и Афганистан в конце XIX — начале XX в.; 7. Раздел мира между союзами капиталистов к 1914 г.; 8. Вывоз капитала к 1914 г.

Македония в 4 в. [Черно-белая карта]. // Большая советская энциклопедия. 2-е изд. Т. 26. М., 1954. С. 99.

1955 г.

29 карт в кн.: Всемирная история: Т. I. М.: Госполитиздат, 1955. [В предисловии сказано, что подбор иллюстраций и карт провела Т.В. Степугина. Но не указано, что Б.Г. Галкович редактировал 29 карт, в том числе в 2 картах сделал частные изменения и дополнения в разработку других исследователей — авторов исторических карт].

Карты: 1. Очертания материка Европы в раннем плейстоцене (с. 23); 2. Период палеолита. Схематическая карта (с. 44–45); 3. Палеолит и мезолит Северной Америки (с. 85); 4. Схематическая карта основных неолитических культур (V–II тысячелетия до н.э.) (с. 112); 5. Рабовладельческие государства в середине III тысячелетия до н.э. (с. 142); 6. Египет и Эфиопия. (с. 144); 7. Двуречье в IV–III тысячелетиях до н.э. * (с. 216); 8. Период энеолита (III тысячелетие до н.э.). Схематическая карта (с. 236–237); 9. Рабовладельческие государства в середине II тысячелетия до н.э. (с. 263); 10. Двуречье в XIX–XVII вв. до н.э. * (с. 296); 11. Передняя Азия в середине II тысячелетия до н.э. (с. 317); 12. Египет и покорённые им страны в XVI–XV вв. до н.э. (с. 345); 13. Хеттское царство (XV–XIII вв. до н.э.) (с. 377); 14. Археологическая карта Эгеиды (II тысячелетие до н.э.). (с. 404); 15. Древнейшая Индия. Археологическая карта. (с. 426); 16. Древний Китай до

VI в. до н.э. (с. 448); 17. Период бронзового века (II тысячелетие до н.э.). Схематическая карта (с. 452–453); 18. Рабовладельческие государства в середине I тысячелетия до н.э. (с. 477); 19. Финикия, Сирия, Палестина и Аравия в X–VI вв. до н.э. (с. 481); 20. Финикийская колонизация в Средиземноморье (VIII–VII вв. до н.э.) (с. 498–499); 21. Урарту (IX–VII вв. до н.э.) (с. 516); 22. Ассирия в IX в. до н.э. (с. 536–537); 23. Ассирийская держава около 654 г. до н.э. (с. 556); 24. Передняя Азия, Иран и Средняя Азия в VI в. до н.э. (с. 592); 25. Древняя Индия до VI в. до н.э. (с. 600); 26. Италия в VI в. до н.э. (с. 631); 27. Греция в IX–VIII вв. до н.э. (с. 645); 28. Греция в VII–VI вв. до н.э. (с. 659); 29. Греческие колонии в VIII–VI вв. до н.э. (с. 663).

1956 г.

Всемирная история. Т. II. М.: Госполитиздат, 1956. [*На с. 885 примечание: Редактирование карт проведено Б.Г. Галковичем и И.А. Голубцовым*].

24 карты в тексте книги + 18 карт на 17 листах в отдельной папке:

1. Рост территории рабовладельческих государств;
2. Держава Ахеменидов в начале V в. до н.э.;
3. Греко-персидские войны (действия в 500–478 гг. до н.э.). Врезки: Сражение у Фермопил (480 г.); Саламинское сражение (480 г.);
4. Древняя Греция (V–IV вв. до н.э.);
5. Пелопоннесская война (431–404 гг. до н.э.). Врезка: Осада Сиракуз. [*Неточно: показаны военные действия в Сицилии. — Примечание редактора*];
6. Древняя Италия в VII — начале III вв. до н.э. Врезка: Лаций и соседние области;
7. Этническая карта Европы V–IV вв. до н.э.;
8. а) Древний мир в середине IV в. до н.э. [** По разработкам А.С. Амальрика*] б) Завоевания Александра Македонского. Врезка: Македония в середине IV в. до н.э.;
9. Эллинистические государства в первой четверти III в. до н.э.;
10. Подвластная Риму Италия около середины III в. до н.э.;
11. Карфагенская держава и первая Пуническая война (264–241 гг. до н.э.);
12. Вторая Пуническая война (218–201 гг. до н.э.);
13. Государство Селевкидов во II–I вв. до н.э.;
14. Македония и Греция во II в. до н.э.;
15. **Египет, Эфиопия и Аравия в III–II вв. до н.э.** [Авторы карты — Абрамович А.Я., Галкович Б.Г.];
16. Римская средиземноморская держава в середине II в. до н.э.;
17. Народные движения в Римской республике и других странах Средиземноморья во II веке до н.э.;
18. Походы армии Спартака (в 73–71 гг. до н.э.);
19. Римское государство при Цезаре;
20. Северное Причерноморье в V–II вв. до н.э.;
21. Закавказье во II–I вв. до н.э. [** Карту составили*

А.С. Амальрик и Б.Г. Галкович по разработкам С.Т. Еремяна]; 22. Страны Передней и Центральной Азии в III–II вв. до н.э. [* По А.С. Амальрику]; 23. Древний Китай в период Чжаньго (V–III вв. до н.э.) [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 24. Империя Цинь (конец III в. до н.э.) [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 25. Империя Хань: а) Империя Хань в начале II в. до н.э. — середине II в. н.э. б) Империя Хань во второй половине II в. — начале III в. н.э. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 26. Индия в VI–II вв. до н.э. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 27. Индия в I–IV вв. н.э. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 28. Корея с древнейших времён до V в. н.э. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 29. Япония с древнейших времён до V в. н.э. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 30. Индо-Китай с древнейших времён до V в. н.э. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 31. Индонезия на рубеже и в начале нашей эры. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 32. Римская империя в I–II вв. н.э. Врезка: Территориальный рост Римской империи в I в. до н.э. — II в. н.э. Врезка: Древний Рим; 33. Древний мир в начале II в. н.э. [Авторы карты — Амальрик А.С., Галкович Б.Г.]; 34. Северное Причерноморье в I в. до н.э. — IV в. н.э.; 35. Закавказье в I–IV вв. н.э. [* По С.Т. Еремяну]; 36. Этническая карта Европы I–II вв. н.э.; 37. Иран и Средняя Азия в III–IV вв. н.э. [Авторы карты — Амальрик А.С., Галкович Б.Г.]; 38. Римская империя при Константине (306–337 гг. н.э.); 39. Римская империя в IV–V вв. н.э. и вторжения племён. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 40. Западная Европа в 476 г. [Автор карты — Галкович Б.Г.]

1957 г.

Всемирная история. Т. III. М.: Госполитиздат, 1957. [На с. 22 указано: Карты составлены Б.Г. Галковичем, И.А. Голубцовым и А.П. Левандовским. Редактирование карт проведено Б.Г. Галковичем].

Карты в тексте книги и в отдельной папке: 1. Европа, Азия и Северо-Восточная Африка в середине V в. Врезка: Западная Европа в 476 г. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 2. Китай, Корея, Индия, Япония и сопредельные страны в VII — первой половине VIII в. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 3. Римская империя на рубеже IV–V вв. «Великое переселение народов». [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 4. Восточная Римская (Византийская) империя и славяне во второй половине VI — в VII в.; 5. Аравия, Иран и Средняя Азия в VI — первой половине VII в. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 6. Арабский халифат во второй половине VII — в VIII в. [Автор

карты — Галкович Б.Г.]; 7. Франкское государство в конце V — первой половине IX в.; 8. Европа в конце IX — начале XI в. [* По А.С. Амальрику, А.П. Левандовскому и С.Т. Еремяну] Врезка: Англия в VIII–IX вв.; 9. Византийская империя в IX — начале XI в. [* По А.П. Левандовскому и С.Т. Еремяну]; Болгария в VII — начале X в.; 10. Народы и государства Восточной Европы в IX–X вв. (до 980 г.) [* По А.С. Амальрику, И.А. Голубцову, А.П. Левандовскому и Б.А. Рыбакову]; 11. Русь в конце X — начале XII в. (980–1125 гг.); 12. **Китай, Корея, Индия, Япония и сопредельные страны в XI — первой половине XII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 13. Крестовые походы в страны Восточного Средиземноморья (1096–1204 гг.). Врезка: Государства крестоносцев; 14. Франция в XII — начале XIV в.; 15. Англия в XII–XIII вв.; 16. Германия и Италия в XII — первой половине XIII в.; 17. Испания и Португалия в XII–XIII вв.; 18. Чешское государство во второй половине XIII в. Чешское государство в середине XIV в.; 19. Польша в XII — первой половине XIII в.; 20. Южнославянские государства в конце XII — начале XIII в. Венгрия, Трансильвания, Молдавия и Валахия в XIII в.; 21. **Средняя Азия в X в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Страны Закавказья в IX–X вв. [* По С.Т. Еремяну]; 22. **Сельджукское государство на территории Ирана и сопредельных стран в конце XI в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 23. **Монгольские завоевания и образование монгольских государств (улусов) в XIII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Врезки: Страны Закавказья перед татаро-монгольским нашествием [* По С.Т. Еремяну]; Иран и Средняя Азия перед татаро-монгольским нашествием [* По С.Т. Еремяну]; 24. **Индия в XIV в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 25. **Страны Южных морей.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 26. Русь в конце XII — первой половине XIII века [* По И.А. Голубцову]. **Татаро-монгольское нашествие на страны Восточной и Средней Европы.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 27. Италия в XIV–XV вв.; 28. Столетняя война (1337–1453 гг.) [* По А.П. Левандовскому]: а) Период 1337–1380 гг. б) Период 1415–1453 гг.; 29. Франция во второй половине XV в.; 30. Центральная Европа в конце XV в. Врезка: Скандинавские страны в XV в.; 31. Гуситские войны в Чехии (1419–1434 гг.). Врезка: Гуситские войны в Европе; 32. Польское государство в середине XIV в.; 33. **Образование Османской империи (XIII–XV вв.).** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 34. Образование Русского государства в XIV–XV вв. Врезка: Рост территории Московского княжества в 1300–1462 гг.; 35. **Европа,**

Азия и Северо-Восточная Африка в конце XV в. [Автор карты — Галкович Б.Г.].

1 карта в кн.: Майский И. М. Испания 1808–1917. Исторический очерк. М.: Изд-во АН СССР, 1957. [Автор карты не указан].

Карта Испании XIX века. [Вклейка между с. 42/43].

2 карты в кн.: Феофилакт Симокатта. История. / Перевод С.П. Кондратьева. Вступ. статья Н.В. Пигулевской. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. [Автор карт не указан].

Карты: [1]. Европейские провинции Византии в конце VI — начале VII вв. [Автор карты — Галкович Б.Г.] Врезка: Константинополь [Автор — Галкович Б. Г.] [вклейка к с. 160]. [2]. Восточные провинции Византии на рубеже VI–VII вв. [* По С.Т. Еремян] [вклейка к с. 168].

1958 г.

3 карты в кн.: Антонова К.А. Английское завоевание Индии в XVIII веке. М.: Изд-во вост. лит., 1958. [Автор карт в книге не указан].

Карты: 1. Майсур в 1760–1789 гг. [вклейка к с. 208/209] 2. Майсур в 1790–1799 гг. [вклейка к с. 240/241] 3. Индия в середине XVIII в. [вклейка в конце книги].

10 карт в кн.: Атлас истории СССР. Для средней школы. / Под общ. ред. А.М. Панкратовой, И.А. Голубцова, А.В. Фохт. Ч. III. — 2-е изд. [С изменениями]. М.: ГУГК СССР, 1958.

1. Русско-японская война 1904–1905 гг. Врезки: а) Путь Второй Тихоокеанской эскадры; б) Оборона Порт-Артура (26.V.1904–2.I.1905 гг.); в) Цусимское сражение 27.V.1905 г.; 2. Итоги промышленного строительства СССР за годы довоенных пятилеток (1928–1940 гг.); 3. Борьба СССР за мир и укрепление своей безопасности в начальный период второй мировой войны (1.IX.1939–22.VI.1941 гг.) Врезка: а) Разгром японских войск у р. Халхин-Гол (май — август 1939 г.); 4. Разгром немецко-фашистских войск под Москвой (6.XII.1941–31.I.1942 гг.); 5. Героическая оборона Одессы (10.VIII–16.X.1941 г.); 6. Героическая оборона Севастополя (30.X.1941–3.VII.1942 гг.); 7. Героическая оборона Ленинграда (с июля 1941 г. до прорыва блокады в январе 1943 г.) Врезка: а) Прорыв блокады Ленинграда (12–18 января 1943 г.); 8. Срыв наступления на Нижнюю Волгу и Кавказ

половине XVII в. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 30. **Средняя Азия в XVI — первой половине XVII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 31. **Индия в XVI — середине XVII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 32. **Минская империя в XVI — начале XVII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 33. **Страны Южных морей.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 34. **Япония в конце XVI–XVII вв.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 35. **Корея в период борьбы против японского вторжения (конец XVI в.)** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 36. Группировки европейских держав в Тридцатилетней войне 1618–1648 гг. 37. Тридцатилетняя война 1618–1648 гг. (Основные военные действия. Вестфальский мир). 38. **Европа в 1648 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.].

Всемирная история. Т. V. М.: Соцэкгиз, 1958. [На с. 16 указано: *Карты составлены Б.Г. Галковичем и А.П. Левандовским. Редактирование карт проведено Б.Г. Галковичем.*]

Карты: 1. **Карта мира на рубеже XVII и XVIII вв.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 2. Экономическая карта Англии XVII — первой половины XVIII в.; 3. Английская буржуазная революция XVII в. (период 1642–1646 гг.); 4. Английская буржуазная революция XVII в. (период 1648–1651 гг.); 5. Завоевание Ирландии Англией в 1649–1652 гг.; 6. Голландия в XVII в.; 7. Народные движения во Франции в 60–70-х гг. XVII в.; 8. **Европа на рубеже XVII и XVIII вв.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 9. Изменение восточной границы Франции в 1648–1713 гг.; 10. Скандинавские государства в XVII в.; 11. Русское государство в XVII в. (1618–1689 гг.) [* По И.А. Голубцову]; 12. Крестьянская война под предводительством Степана Разина в 1670–1671 гг.; 13. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией; 14. **Османская империя во второй половине XVII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 15. **Иран в 30–40-х гг. XVIII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 16. **Казахстан и Средняя Азия в XVIII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 17. **Индия во второй половине XVII — начале XVIII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 18. **Индия в середине XVIII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 19. **Цинская империя во второй половине XVII–XVIII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 20. **Австралия и Океания с начала нашей эры до XVIII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 21. **Карта мира в середине XVIII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 22. Российская империя в первой половине XVIII в. [* По И.А. Го-

лубцову]; 23. **Северная война 1700–1721 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 24. Территориальное расширение Бранденбурга — Пруссии с середины XV в. по третью четверть XVIII в.; 25. **Европа в середине XVIII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 26. Владения австрийских Габсбургов с середины XVII в. по третью четверть XVIII в.; 27. Чехия и Моравия в конце XVII–XVIII в.; 28. Венгрия в конце XVII–XVIII в.; 29. Первый раздел Речи Посполитой (1772 г.); 30. Англия в конце XVIII в.; 31. **Война за независимость английских колоний в Северной Америке и образование США.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 32. Франция в XVIII в.; 33. Государства Италии в первой половине XVIII в.; 34. Испания и Португалия в XVIII в.; 35. Скандинавские государства в XVIII в.; 36. Российская империя во второй половине XVIII в. [* По И.А. Голубцову]; 37. Крестьянская война под предводительством Е.И. Пугачева в 1773–1775 гг.

4 карты в кн.: Драбкин Я.С. Революция 1918–1919 гг. в Германии: Краткий очерк. М.: Соцэкгиз, 1958. [*Автор карт в книге не указан*].

Карты: 1. Распространение Советов в Германии в первые дни ноябрьской революции. [На развороте с. 120–121] 2. Главные центры революционных боёв германского пролетариата в первой половине 1919 г. [На развороте с. 232–233] 3. Территория Германии по Версальскому мирному договору. [На развороте с. 344–345] 4. Территориальное устройство Веймарской республики*. [На развороте с. 392–393].

7 карт в кн.: Очерки новой истории Японии (1640–1917). / И.Я. Бедняк, А.Л. Гальперин, Л.Д. Гришелева и др. М.: Изд. вост. лит, 1958. [*Карты в отдельном приложении. На с. 8 в книге указано: составитель карт — Б.Г. Галкович*].

Карты: 1. Япония в конце XVI–XVII вв. 2. Провинции и города Японии в период зрелого феодализма. 3. Центры промышленного производства Японии в первой половине XIX в. 4. Крестьянские восстания в первые годы после революции 1868 г. 5. Район распространения «движения за свободу и народные права» («дзию минкэн ундо») в 1882–1884 гг. Восстание в уезде Титибу (префектура Сайтама) в ноябре 1884 г. 6. Железнодорожное строительство в Японии в 1872–1916 гг. 7. Административное деление Японии в конце XIX — начале XX в. 8. «Рисовые бунты» в Японии в августе–сентябре 1918 г.

в первой половине XIX в. [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 26. **Гражданская война в США 1861–1865 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 27. **Начало Крымской войны (1853 г.)** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Военные действия в 1854–1855 гг.; 28. **Военные действия в Крыму в 1854–1855 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 29. Отмена крепостного права в России. 30. **Казахстан и Средняя Азия к 1873 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 31. **Страны Балканского полуострова в 50–60-х гг. XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 32. **Объединение Италии.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 33. **Объединение Германии.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 34. **Австрийская империя в 50–60-х гг. XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 35. Франко-прусская война 1870–1871 гг. 36. **Европа в 1871 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 37. **Карта мира в начале 70-х годов XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.].

1 карта в кн.: Русско-монгольские отношения 1607–1636: Сборник документов. / Сост. Л.М. Гатауллина, М.И. Гольман, Г.И. Слесарчук. Отв. редакторы: И.Я. Златкин, Н.В. Устюгов. — М.: Изд-во вост. лит., 1959. [Карта-вклейка в конце книги, её наличие нигде не отмечено. Автор карты не указан].

Карта: Монголия и соседние государства в первой четверти XVII в.

1960 г.

Всемирная история. Т. VII. М.: Соцэкгиз, 1960. [На с. 16 указано: *Карты составлены А.С. Амальриком, Б.Г. Галковичем и А.П. Левандовским. Редактирование карт проведено Б.Г. Галковичем.*]

Карты: 1. Парижская Коммуна (18.III–28.V.1871 г.); 2. Крупная промышленность Европейской России к концу XIX в.; 3. Развитие капитализма в сельском хозяйстве России конца XIX в.; 4. **Русско-турецкая война и Балканские государства в 70-х гг. XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 5. **Территориальные изменения в Европе в последней трети XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 6. **Афганистан в последней четверти XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 7. **Раздел Африки капиталистическими державами в последней четверти XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 8. **Соединенные Штаты Америки в последней четверти XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 9. **Борьба империалистических держав за раздел Китая в конце XIX в. Народное восстание ихэтуаней в 1899–1901 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 10. **Вывоз капитала к 1914 г.**

1961 г.

Всемирная история. Т. VIII. М.: Соцэкгиз, 1961. [На с. 15 указано: *Карты составлены, оформлены и подготовлены к изданию Научно-редакционной картосоставительской частью Главного управления геодезии и картографии Министерства геологии и охраны недр СССР. Авторы карт: Л.Н. Егорова, Е.П. Кучборская, М.Г. Подкаминская, Н.А. Смирнова, И.Я. Сукеник, М.А. Федосова, Х.З. Фильгус, Г.Г. Чумалова, Е.Г. Яшуничкина. Редактирование карт проведено Б.Г. Галковичем*].

Карты: 1. Вооруженное восстание в Петрограде 24–25. X (6–7. XI) 1917 г.; 2. Установление Советской власти в Москве; 3. Триумфальное шествие Советской власти (октябрь 1917 г. — февраль 1918 г.)*; 4. Брестский мир 3.III.1918 г.*; 5. Окончание мировой империалистической войны 1914–1918 гг. 6. Германия по Версальскому мирному договору. 7. Европа по мирным договорам 1919–1921 гг. 8. Ноябрьская революция 1918 г. в Германии. Революционные выступления германского пролетариата в феврале–мае 1919 г. 9. Буржуазно-демократическая революция в Австро-Венгрии. Распад Габсбургской империи. 10. Венгерская Советская Республика (21.III–1.VIII.1919 г.)*; 11. Гражданская война и иностранная интервенция в Советской России. Военные действия начального периода (февраль 1918 г. — февраль 1919 г.): [а)] Военные действия весной и летом 1918 г.*; [б)] Крах германской интервенции. Усиление интервенция Антанты с осени 1918 г.* 12. Гражданская война и иностранная интервенция в Советской России: Разгром основных сил Колчака. Военные действия против других армий интервентов и белогвардейцев (март–июль 1919 г.)* 13. Гражданская война и иностранная интервенция в Советской России: Разгром армий Деникина и Юденича. Военные действия против других сил интервенции и контрреволюции (июль 1919 г. — март 1920 г.)* 14. Победа Советской власти в Закавказье (апрель 1920 г. — март 1921 г.)* 15. Гражданская война и иностранная интервенция в Советской России: Окончание войны с буржуазно-помещичьей Польшей и разгром Врангеля в 1920 г.* 16. Образование Хорезмской и Бухарской народных советских республик. 17. Экономика Советской страны в 1920–1921 гг. 18. Карта мира в 1923 г. 19. Монгольская народная революция 1921 г. 20. Антиимпериалистическая, антифеодалная борьба китайского народа в 1919–1923 гг. 21. Народное восстание в Корее в 1919 г. 22. Национально-освободительное и рабочее движение в Индии в 1918–1923 гг. 23. Турция по Севрскому и Лозаннскому мирным договорам. 24. Национально-

освободительная борьба народов Ближнего и Среднего Востока в 1919–1923 гг. 25. Страны Латинской Америки в 1918–1923 гг. 26. Революционный кризис 1923 г. 27. Освобождение Советского Дальнего Востока. 28. Образование Союза Советских Социалистических Республик.

7 карт в кн.: История международных отношений и внешней политики СССР 1917–1939 гг. / Под ред. В.Г. Трухановского. Т. 1. М.: Международные отношения, 1961. [*Автор карт не указан. Все карты в полуконверте, вложены в книгу. В конце оглавления есть лишь слово «Карты», но без указания страниц и названий*].

Карты: 1. Территориальные изменения в Европе после первой мировой войны; 2. Территориальные изменения в Африке и на Дальнем Востоке; 3. Захват Чехословакии фашистской Германией (1938–1939 гг.); 4. Национально-революционная война и германо-итальянская интервенция в Испании (июль 1936 — март 1939 гг.); 5. Японская агрессия в Китае (1937–1939 гг.); 6. Тихий океан после Вашингтонской конференции; 7. Очаги второй мировой войны.

1962 г.

5 карт в кн.: История международных отношений и внешней политики СССР. / Под ред. В.Г. Трухановского. Т. 2. М.: Международные отношения, 1962. [*Автор карт не указан*].

Карты: 1. Политическая карта Европы накануне вторжения в СССР немецко-фашистских войск; 2. Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945) и освобождение народов Европы Красной Армией; 3. Секторы и зоны оккупации Германии и «Большого Берлина»; 4. Секторы и зоны оккупации Австрии и Вены; 5. Разгром Квантунской армии Японии (1945 г.).

Всемирная история. Т. IX. М.: Соцэкгиз, 1962. [*На с. 15 указано: Карты составлены, оформлены и подготовлены к изданию Научно-редакционной картосоставительской частью Главного управления геодезии и картографии Министерства геологии и охраны недр СССР. Авторы карт: Л.Н. Егорова, Н.А. Смирнова, И.Я. Сукеник, М.А. Федосова, Х.З. Фильгус, Г.Г. Чумалова, Э.А. Шмуйлович, Е.Г. Яшуничкина. Редактирование карт проведено Б.Г. Галковичем*].

Карты: 1. Международные связи СССР в 1924–1928 гг. 2. Национально-государственное размежевание в Средней Азии и Казахстане

Карта 4. Развитие ремесла и торговли в Европе в XIV веке. Карту составил Б.Г. Галкович. [*Надпись внизу карты, под рамкой*].

2 карты в кн.: Арш Г.Л. Албания и Эпир в конце XVIII — начале XIX в. (Западнобалканские пашальки Османской империи). М.: Изд-во АН СССР, 1963. [*Автор карт не указан*].

Карты: 1. Албания и Эпир во второй половине XVIII в. [вклейка к с. 24/25]. 2. Продвижение турецких сухопутных и военно-морских сил к Шкодре летом 1787 г. [текстовая карта на с. 101].

2 карты в кн.: Ерофеев Н.А. Промышленная революция в Англии: Пособие для учителей. М.: Учпедгиз, 1963. [*На картах указано: Составил Б.Г. Галкович*].

Карты: Промышленные районы Великобритании в середине XVIII в. (с. 34); Промышленные районы Великобритании в середине XIX в. (на 1851 г.) (с. 127).

1 карта в кн.: Советская историческая энциклопедия. Т. 4. М., 1963.

Карта: Греческое национально-освободительное восстание 1821–29 гг. (военные действия 1821–22 гг.) (стб. 777). [*Автор карт не указан*].

1964 г.

2 карты на 1 листе-вклейке в кн.: Альперович М.С. Война за независимость Мексики (1810–1824). М.: Наука, 1964. [*Автор карт в книге не указан*].

Карты: 1. Мексика в период войны за независимость (1810–1824 гг.) [вклейка между с. 144/145]; 2. Мексика, США и Центральная Америка в первой четверти XIX в. [на обороте вклейки между с. 144/145].

8 карт в кн.: Ерофеев Н.А. Империя создавалась так: Английский колониализм в XVIII веке. М., 1964. [*Автор карт не указан*].

Карты: 1. Англия и её колониальные владения в конце XVII в. [с. 13]. 2. Владения европейских держав в Вест-Индии в конце XVII в. [с. 21]. 3. Владения европейских держав в Северной Америке в начале XVIII в. [с. 39]. 4. Индия накануне Семилетней войны. [с. 81]. 5. Театр военных действий в Северной Америке в период Семилетней войны. [с. 91]. 6. Битва за Квебек. [с. 101]. 7. Владения

европейских держав в Северной Америке к 1763 г. [с. 111]. 8. Англия и её колониальные владения в 1815 г. [с. 161].

1965 г.

4 карты в кн.: Авербух Р. А. Революция и национально-освободительная борьба в Венгрии 1848–1849. М.: Наука, 1965. [Автор карт в книге не указан. Перечня карт нет].

Карты: 1. Венгерское королевство и Трансильвания в 1848 г. [вклейка между с. 144/145]. [2]. Военные действия в Венгрии в сентябре–октябре 1848 г. Врезка: Сражение у Пакозда 29 сентября 1848 г. (с. 180); 3. Военные действия в Венгрии в декабре 1848 г. [вклейка между с. 224/225]. 4. Военные действия в Венгрии в апреле–мае 1849 г. [вклейка между с. 272/273].

Всемирная история. Т. X. М.: Мысль, 1965. [На с. 16 указано: Карты и диаграммы составлены, оформлены и подготовлены к изданию Научно-редакционной картосоставительской частью Главного управления геодезии и картографии Государственного геологического комитета СССР. Авторы карт: Г.М. Ананьева, А.В. Васильев, Б.Г. Галкович, М.Г. Подкаминская, И.Я. Сукеник, М.А. Федосова, Х.З. Фильгус, А.Д. Харитонов, Г.Г. Чумалова, Л.А. Юнштейн. Редактирование карт проведено Б.Г. Галковичем].

Карты: 1. Карта мира к 1 сентября 1939 г.; 2. **Вторжение немецко-фашистских войск в Польшу в сентябре 1939 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 3. *Соотношение сил воюющих сторон в конце 1939 г. (Диаграмма)*; 4. Захват Дании и Норвегии фашистской Германией (9 апреля — 10 июня 1940 г.); 5. **Вторжение немецко-фашистских войск в страны Западной Европы (10.V–24.VI.1940 г.)** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 6. **Агрессия фашистского блока против Югославии и Греции (6 апреля — 2 июня 1941 г.)** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 7. Европа к 22 июня 1941 г.*; 8. **Германский план войны против СССР (план «Барбаросса»)** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 9. Образование новых советских республик и областей в 1939–1940 гг.*; 10. *Важнейшие статистические данные. СССР 1938–1940 гг. (Диаграмма)*; 11. **Нападение фашистской Германии на СССР. Военные действия с 22 июня до 5 декабря 1941 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 12. Оборонительное сражение Красной Армии на подступах к Москве (30.IX–5.XII.1941 г.)*; 13. Контрнаступление и общее наступление Красной Армии под Москвой

4 карты в кн.: Советская историческая энциклопедия. Т. 6. М., 1965.

Ирано-турецкие войны 1514–1590 гг. (Стб. 273). [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Ирано-турецкие войны 1602–1639 гг. (Стб. 275). [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Ирано-турецкие войны 1723–1746 гг. (Стб. 276). [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Казанская операция (сентябрь 1918 г.) (Стб. 778). [Автор карты не указан].

1 карта в кн.: Советская историческая энциклопедия. Т. 7. М., 1965.

Кордовский халифат (до 929 г. — эмират) в IX — начале XI вв. (Стб. 905). [Автор карты не указан].

1966 г.

2 карты в кн.: Альперович М.С., Слёзкин Л.Ю. Образование независимых государств в Латинской Америке (1804–1903): Пособие для учителя. М., 1966. [Автор карт в книге не указан]. Редактор карт О.В. Пашенко.

Карты: с. 17: Латинская Америка к концу XVIII в.*; с. 149: Образование независимых государств в Латинской Америке (1804–1903)*.

11 карт в кн.: История средних веков: В 2-х томах. Учебник для студентов ист. факультетов гос. университетов. Т. 2. / Под ред. акад. С.Д. Сказкина и докторов ист. наук А.Д. Люблинской, А.С. Самойло, Ю.М. Сапрыкина, М.М. Смирина и А.Н. Чистозвонова. М.: Высш. школа, 1966. 388 с., 2 цветные вкл., 2 черных вкл. [На с. 388 (в оглавлении) указано: «Карты (Б.Г. Галкович, А.П. Левандовский)». Перечня карт нет].

Карты в тексте: Центральная Европа в эпоху Реформации. [* По А.П. Левандовскому] (с. 62); Крестьянская война в Германии (1524–1525 гг.) [* По А.П. Левандовскому] (с. 84); Нидерландская буржуазная революция (1566–1609 гг.)* (с. 166); Италия в XVI — первой половине XVII в. [* По А.П. Левандовскому] (с. 200); Схематическая экономическая карта Англии XVI — первой половине XVII в. [* По А.П. Левандовскому] (с. 219); Крестьянские движения в Англии XVI — начала XVII в. [* По А.П. Левандовскому] (с. 224); Раздел Венгерского государства (XVI в.) [* По А.П. Левандовскому] (с. 297).

Карты-вкладки: Франция в XVI — первой половине XVII в. [* По А.П. Левандовскому]; Тридцатилетняя война (1618–1648 гг.) [* По А.П. Левандовскому]; Европа в конце XV в.*; Европа в середине XVII в.*

История СССР с древнейших времён до наших дней. Т. I. Первобытнообщинный строй. Древнейшие государства Закавказья и Средней Азии. Древняя Русь (до начала XIII в.). М.: Наука, 1966. (Редактор карт — Б.Г. Галкович).

Карты: Схематическая карта памятников палеолита (700–15 тыс. лет назад) [* По материалам, подобранным В.С. Титовым]; Схематическая карта мезолитических культур и стоянок (XIII–V тысячелетия до н. э.) [* По материалам, подобранным В.С. Титовым]; Схематическая карта неолитических культур и культурных областей (VI–II тысячелетия до н.э.) [* По материалам, подобранным В.С. Титовым]; Схематическая карта энеолитических культур и памятников (V–III тысячелетия до н.э.) [* По материалам, подобранным В.С. Титовым]; Схематическая карта культур бронзового века (первая половина II тысячелетия до н.э.) [* По материалам, подобранным В.С. Титовым]; Схематическая карта культур бронзового века (вторая половина II тысячелетия до н.э.) [* По материалам, подобранным В.С. Титовым]; Урарту в IX–VII вв. до н.э. [* По С.Т. Еремяну]; Закавказье во II–I вв. до н.э. [* По С.Т. Еремяну]; Северное Причерноморье в VII–III вв. до н.э.*; Боспор Киммерийский*; Северное Причерноморье во II в. до н.э. — III в. н.э.*; Средняя Азия в начале II в. н.э.*; Восточная Европа в III–IV вв. н.э.*; Восточная Европа в VI–VII вв. н.э.*; Закавказье в X в. [* По С.Т. Еремяну]; Средняя Азия в X в.*; Восточная Европа в IX в. [* По Б.А. Рыбакову и С.А. Плетнёвой]; Восточная Европа в X — первой половине XI в. (до 1054 г.) [* По Б.А. Рыбакову и С.А. Плетнёвой]; Русь в конце XI — начале XII в. [* По И.А. Голубцову]; Восточная Европа на рубеже XII–XIII вв. [* По И.А. Голубцову].

История СССР с древнейших времён до наших дней. Т. II. Борьба народов нашей страны за независимость в XIII–XVII вв. Образование единого русского государства. М.: Наука, 1966.

Авторы и составители карт: Б.Г. Галкович, И.А. Голубцов, А.А. Королёва, В.Н. Павлова, Л.А. Рутковская. Редактор карт — Б.Г. Галкович.

Карты: Монгольское нашествие и немецко-шведская агрессия. **Борьба русского народа с иноземным игом в XIII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Ледовое побоище 5 апреля 1242 г. [* По И.А. Голубцову]; **Куликовская битва 8 сентября 1380 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Объединение русских земель вокруг Москвы в XIV —

середине XV в. [* По И.А. Голубцову]; Образование Русского государства (вторая половина XV — первая треть XVI в.) [* По И.А. Голубцову]; Русское государство в середине XVI в. [* По И.А. Голубцову]; **Территория опричнины в 1565–1572 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Ливонская война 1558–1583 гг. [* По И.А. Голубцову]; Поход Лжедмитрия I (1604–1605 гг.). Восстание И.И. Болотникова (1606–1607 гг.) [* По И.А. Голубцову]; Иноземная интервенция и борьба России за независимость в начале XVII в. [* По И.А. Голубцову]; Русское государство в первой половине XVII в. (1618–1650 гг.) [* По И.А. Голубцову]; Рост Великого княжества Литовского до середины XV в. [* По И.А. Голубцову]; **Битва при Грюнвальде 15 июля 1410 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Средняя Азия и Казахстан в XVI в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Закавказье в XVI — первой половине XVII в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.].

1967 г.

1 карта в кн.: Агибалова Е.В., Донской Г.М. История средних веков: Учебник для 6 класса. М.: Просвещение, 1967. [Перепечатка без изменений]. [Приложение:] История средних веков. 6 класс. Карты. Приложение к учебнику Е.В. Агибаловой и Г. М. Донского. М.: Учпедгиз, 1963. 16 карт. Редактор карт К.А. Коровина. Карты составлены при участии Е.В. Агибаловой и Г.М. Донского.

Карта 4. Развитие ремесла и торговли в Европе в XIV веке. Карту составил Б.Г. Галкович. [*Надпись внизу карты, под рамкой*].

История СССР с древнейших времён до наших дней. Т. III. Превращение России в великую державу. Народные движения XVII–XVIII вв. М.: Наука, 1967.

Авторы и составители карт: Б.Г. Галкович, И.А. Голубцов, А.А. Королёва, В.Н. Павлова, Н.М. Львова. Редактор карт — Б.Г. Галкович.

Карты: **Освободительная война украинского и белорусского народов 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Русско-польская война 1654–1667 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Русское государство в 70-х годах XVII в. (Европейская часть) [* По И.А. Голубцову]; Российская империя в первой четверти XVIII в. (Европейская часть) [* По И.А. Голубцову]; **Северная война (1700–1721 гг.)** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Полтавское сражение 27 июня 1709 г.** [Автор карты —

Галкович Б.Г.]; **Гангутское сражение 27 июля 1714 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Крестьянская война под предводительством Е.И. Пугачева (1773–1775 гг.) [* По И.А. Голубцову]; Российская империя во второй половине XVIII в. (Европейская часть) [* По И.А. Голубцову]; **Участие России в Семилетней войне (1756–1763 гг.)** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Русско-турецкая война 1768–1774 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Сражение при Кагуле 21 июля 1770 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Чесменское сражение 26 июня 1770 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Русско-турецкая война 1787–1791 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Штурм и взятие крепости Измаил 11 декабря 1790 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Сражение у мыса Калиакрия 31 июля 1791 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Российская империя в конце XVIII в.

История СССР с древнейших времён до наших дней. Т. IV. Назревание кризиса крепостного строя в первой половине XIX в. М.: Наука, 1967.

Авторы и составители карт: Б.Г. Галкович, А.А. Королёва, Н.М. Львова, В.Н. Павлова, Н.М. Терехов. Редактор карт — Б.Г. Галкович.

Карты: **Отечественная война в России в 1812 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Сражение при Бородино 26 августа (7 сентября) 1812 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Экономическая карта Российской империи в 50-х годах [* По Н.М. Терехову]; Народы Кавказа и Закавказья в первой половине XIX в.; **Военные действия 1854–1855 гг. в Крыму** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Военные действия 1853–1855 гг. в Закавказье** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Российская империя в начале 50-х годов XIX в. (Европейская часть)** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Российская империя в 50-х годах XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.].

История СССР с древнейших времён до наших дней. Т. VII. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР 1917–1920 гг. М.: Наука, 1967.

Авторы выполнены Б.Г. Галковичем, С.М. Кляцкиным, А.А. Королёвой, В.Н. Павловой, Л.А. Рутковской. Редактирование карт проведено Б.Г. Галковичем.

Карты: **Вооружённое восстание в Петрограде 24 октября (6 ноября) — 25 октября (7 ноября) 1917 г.** [Автор карты —

Галкович Б.Г.]; **Вооружённое восстание в Москве 25 октября (7 ноября) — 2 (15) ноября 1917 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Установление Советской власти по стране (период триумфального шествия). Октябрь 1917 г. — февраль 1918 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Положение Советской республики к сентябрю 1918 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Положение Советской республики к марту 1919 г.; Разгром главных сил Колчака. Апрель–август 1919 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Разгром Деникина. Октябрь 1919 г. — март 1920 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Война с буржуазно-помещичьей Польшей и разгром Врангеля в 1920 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.].

1968 г.

История СССР с древнейших времён до наших дней. Т. V. Развитие капитализма и подъём революционного движения в пореформенной России. М.: Наука, 1968.

Авторы и составители карт: Б.Г. Галкович, Н.М. Львова, В.Н. Павлова. Карты в главах III и VII составлены В.К. Яцунским. Редактор карт — Б.Г. Галкович.

Карты: Изменение размера наделов бывших помещичьих крестьян в результате реформы 1861 г. и указов 1863 г. [* По В.К. Яцунскому]; **Русско-турецкая война 1877–1878 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Балканские государства после Берлинского конгресса** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Средняя Азия во второй половине XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Социал-демократические организации России накануне Первого съезда РСДРП** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Российская империя в конце XIX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Районная специализация сельского хозяйства Европейской России в конце XIX в. [* По В.К. Яцунскому]; Изменение размеров посевной площади в Европейской России в 1881–1900 гг. [* По В.К. Яцунскому]; **Схема развития русской железнодорожной сети с 1838 по 1902 г.** [Составил Б.Г. Галкович по данным В. К. Яцунского]; Сдвиги в размещении населения России во второй половине XIX в. [* По В.К. Яцунскому]; Крупная промышленность России в конце XIX в. [* По В.К. Яцунскому].

История СССР с древнейших времён до наших дней. Т. VI. Россия в период империализма 1900–1917 гг. М.: Наука, 1968.

Авторы и составители карт: Б.Г. Галкович, И.А. Голубцов, А.А. Королёва, В.Н. Павлова, Л.А. Рутковская. Редактор карт — Б.Г. Галкович.

Карты: Соотношение площадей помещичьих латифундий и крестьянских наделов в Европейской части России в 1905 г. [* По М.С. Симоновой]; **Русская организация «Искры» (1902 г.)** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; Борьба империалистических держав за раздел Китая к началу XX в.*; Русско-японская война 1904–1905 гг.*; Первая русская революция (1905 г.); **Монополии в металлургической промышленности и на железнодорожном транспорте России на 1913 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Распространение хуторов и отрубов в Европейской части России к началу 1917 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Раздел Ближнего и Среднего Востока в начале XX в.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Балканский полуостров в 1913 г. после второй Балканской войны** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Стратегические планы Антанты и центральных держав в августе 1914 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Кампания 1914 г. на Русском фронте** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Кампания 1915 г. на Русском фронте** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Кампания 1916 г. на Русском фронте** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Военная обстановка в Европе в начале 1917 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Военные действия на Кавказском фронте в 1914–1916 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; **Советы в Февральской революции 1917 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.].

1 карта в кн.: Советская историческая энциклопедия. Т. 11. М., 1968. Стб. 451–452.

Карта: Португальская колониальная империя: [а] в середине XVI — конце XVIII вв.; [б] в конце XVIII — начале XX вв. Расширение португальской экспансии в Гвинее, Анголе, Мозамбике; [в] в 1945–1966 гг. [Автор карты не указан].

1970 г.

4 карты в кн.: Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. М.: Наука, 1970. [Автор карт не указан].

Карты: 1. Новороссийская губерния в 1796–1802 гг. (Вклейка между с. 4/5); 2. «Карта Бессарабии собственно так называемой, или Буджака» 1820 г. (*Схема рукописной карты, составленной С.И. Корниловичем. — ЦГВИА СССР. Ф. ВУА. Д. 18582. Л. 222). (С. 38);

3. Карта Таганрогского градоначальства. Март 1818 г. (*Схема рукописной карты, подписанной ростовским уездным землемером Трофимом Шаржинским. — ЦГВИА СССР. Ф. ВУА. Д. 20776). (С. 176);
4. Основные типы сельских хозяйств Новороссии и Бужака в 1820-х годах. (Вклейка между с. 364/365).

1973 г.

1 карта к статье: Družinina E. I. Genesis und Entwicklung des Kapitalismus in Russland.

Карта: Gebiet des Abzugs bäuerlicher Arbeitskräfte im europäischen Rußland (nach der Reform 1861).

1975 г.

2 карты в кн.: Альперович М. С. Революция и диктатура в Парагвае (1810–1840). М.: Наука, 1975. [Автор карт указан на с. 6].

Карты: 1. Границы вице-королевства Рио-де-ла-Платы накануне войны за независимость. [с. 83]. 2. Парагвай и страны Ла-Платы в 1810–1840 гг. [вклейка между с. 100/101].

1976 г.

8 карт в кн.: Грунт А.Я. Москва 1917-й. Революция и контрреволюция. М.: Наука, 1976. [Автор карт указан на с. 11].

Планы [в книге названы картами] [1]. Изменение территории Москвы в 1917 г. [вклейка между с. 16/17]; [2]. Полицейское районирование Москвы (к февралю 1917 г.) [оборот вклейки между с. 16/17]; [3]. Комиссариатское районирование Москвы (февраль–октябрь 1917 г.) [вклейка между с. 20/21]; [4]. Советское районирование Москвы (октябрь 1917 г.) [оборот вклейки между с. 20/21]; [5]. Удельный вес (процент) промышленных предприятий и рабочих Москвы по группам производств к началу 1917 г. [вклейка между с. 32/33]; [6]. Удельный вес (процент) промышленных предприятий и рабочих Москвы по группам рабочих, занятых на производстве (концентрация рабочих на московских предприятиях) к началу 1917 г. [оборот вклейки между с. 32/33]; [7]. Военно-политическая обстановка в Москве в начале октября 1917 г. [вклейка между с. 256/257]; [8]. Районы боевых действий в Москве 27 октября — 2 ноября 1917 г. [вклейка между с. 328/329].

1 карта в кн.: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание 2-е. Т. 43. М.: Политиздат, 1976. [Автор карты не указан].

Цветная карта-вклейка между с. 368/369: Венгрия и Трансильвания в 1849 г. [ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА. В Содержании в разделе «Иллюстрации» ошибочно указано: «Карта Венгрии в 1948–1949 годах»].

1977 г.

12 карт и диаграмм в кн.: Всемирная история. Т. XI. М.: Мысль, 1977. [На с. 10 указано: *Карты* (фактически и диаграммы. — Примечание редактора.) *составлены и отредактированы Б.Г. Галковичем, подготовлены к печати Научно-редакционной картосоставительской частью Главного управления геодезии и картографии при Совете Министров СССР. Редактирование осуществлено: Г.Г. Чумаловой, Т.В. Артеменко, Е.В. Ауловой, И.К. Ждановой, Е.М. Регентовой, Э.А. Шмуилович*].

Карты: 1. **Промышленность СССР в 1950 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 2. **Показатели развития народного хозяйства СССР в 1946–1950 гг. (Диаграммы)**; 3. **ГДР, Польша и Чехословакия в 1949 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 4. **Югославия, Венгрия, Румыния, Болгария и Албания в 1947–1949 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 5. **Монгольская Народная Республика в 1945–1949 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 6. **Образование Демократической Республики Вьетнам (1945–1946 гг.). Образование Корейской Народно-Демократической Республики (1948 г.)** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 7. **Соединенные Штаты Америки к 1950 г.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 8. **Британская империя — Содружество в 1945–1949 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 9. **Индонезия в 1945–1949 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 10. **Африка в 1946–1949 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 11. **Латинская Америка в 1946–1949 гг.** [Автор карты — Галкович Б.Г.]; 12. **Складывание агрессивных блоков западных держав (1948–1949 гг.)** [Автор карты — Галкович Б.Г.].

1978 г.

4 карты в кн.: Очерки истории Кубы. / Отв. ред. Н.М. Лавров. М., 1978. [Автор карт указан на с. 10].

Карты: 1. Освободительная борьба на Кубе в 1868–1878 гг. [вклейка между с. 96/97]. 2. Борьба за независимость кубинского народа в 1895–1898 гг. [вклейка между с. 96/97 (оборот листа)]. 3. Народная революция на Кубе в 1953–1959 гг. [цветная вклейка между с. 448/449]. 4. Административное деление Кубы в 1977 г. [цветная вклейка между с. 448/449 (оборот листа)].

1979 г.

17 карт и диаграмм в кн.: Всемирная история. Т. XII. М.: Мысль, 1979. [На с. 11–12 указано: *Карты составлены, оформлены и подготовлены к печати Производственным картосоставительским объединением «Картография» Главного управления геодезии и картографии при Совете Министров СССР; редактирование карт проведено М.А. Федосовой, Е.В. Gladковой, Т.В. Артеменко, Е.В. Ауловой, Э.Г. Галиуллиной, И.К. Ждановой и С.А. Фроловой. В научно-вспомогательной подготовке тома к изданию принимали участие: Б.Г. Галкович (и др.).*]

Список карт и диаграмм: 1. *Основные показатели социально-экономического развития СССР с 1950 по 1958 год (Диаграммы)*; 2. *Союз Советских Социалистических Республик в 1960 г.* [* По «Ежегоднику СССР»]; 3. *Германская Демократическая Республика и Польская Народная Республика на 1958 год* [* По «Географическому атласу для учителей средней школы». (М., 1959)]; 4. *Чехословацкая Республика и Венгерская Народная Республика на 1958 год* [* По «Географическому атласу для учителей средней школы». (М., 1959)]; 5. *Румынская Народная Республика и Народная Республика Болгария на 1958 год* [* По «Географическому атласу для учителей средней школы». (М., 1959)]; 6. *Федеративная Народная Республика Югославия и Народная Республика Албания на 1958 год* [* По «Географическому атласу для учителей средней школы». (М., 1959)]; 7. *Монгольская Народная Республика на 1960 год* [* По «Географическому атласу для учителей средней школы». (М., 1959)]; 8. *Война Спротивления вьетнамского народа в период 1950–1954 годов* [* По «Большой Советской Энциклопедии»]; 9. *Китайская Народная Республика на 1958 год* [* По «Географическому атласу для учителей средней школы». (М., 1959)]; 10. *Основные показатели социально-экономического развития США с 1950 по 1960 год (Диаграммы)*; 11. *Федеративная Республика Германии на 1958 год* [* По «Географическому атласу для учителей средней школы». (М., 1959)]; 12. *Япония на 1958 год* [* По «Географическому атласу для учителей средней школы». (М., 1959)]; 13. *Индия, Пакистан и Цейлон на 1958 год* [* По «Географическому атласу для учителей средней школы». (М., 1959)]; 14. *Индонезия в период с 1950 по 1960 год**; 15. *Распад колониальной системы в Африке в период с 1950 по 1960 год**; 16. *Народная революция на Кубе в 1953–1959 годах* [* По «Национальному атласу Кубы»]; 17. *Военно-политические империалистические блоки в 1960 году* [* По «Атласу офицера» 1974 г.].

1980 г.

Территория Москвы в 1917 г. [план-схема. Автор — Б.Г. Галкович]. // Галкович Б.Г. Источниковые сведения старых карт и планов. // Использование старых карт в географических и исторических исследованиях. / Московский филиал Географического об-ва СССР. М., 1980. С. 36.

5 карт в кн.: Освободительные движения народов Австрийской империи. Возникновение и развитие. Конец XVIII в. — 1849 г. М.: Наука, 1980. [На с. 16 указано: «картографические работы выполнены Б.Г. Галковичем»].

Карты: [1]. Территориальный рост Австрии (до 1790 г.) [цветная вклейка между с. 24/25]; [2]. Революция 1848–1849 гг. в Австрийской империи [на обороте вклейки между с. 24/25, в два цвета]; [3]. Территориальные изменения Австрии в 1790–1797 гг. [черно-белая вклейка между с. 36/37]; [4]. Территориальные изменения Австрии в 1801–1815 гг. [на обороте черно-белой вклейки между с. 36/37]; [5]. Политико-административное деление Австрийской империи в 1815–1847 гг. [с. 48].

3 карты в кн.: Сванидзе А.А. Средневековый город и рынок в Швеции XIII–XV вв. М., 1980. [Автор карт указан на с. 40].

Карты: [1]. Средневековый Стокгольм (XIII–XV вв.) [вклейка к с. 76/77]; [2]. Города средневековой Швеции (XIII–XV вв.) [цветная вклейка к с. 236/237]; [3]. Экономическое развитие городов Швеции к концу XV в. [цветная вклейка к с. 236/237 (на обороте)].

1981 г.

6 карт в кн.: Альперович М.С., Слёзкин Л.Ю. История Латинской Америки (с древнейших времён до начала XX в.): Учебное пособие. М., 1981. [Автор карт в книге не указан].

Карты: 1. Индейские народы и государства в начале европейской колонизации [с.10/11]; 2. Латинская Америка к концу XVIII в. [с. 27]; 3. Освободительное движение первой четверти XIX в. [с. 54]; 4. Латинская Америка в 1830–1903 гг. [с.119]; 5. Агрессия США и европейских держав в странах Карибского бассейна (вторая половина XIX — начало XX в.) [с. 231]; 6. Мексиканская революция 1910–1917 гг. [с. 263].

4 карты в кн.: Освободительные движения народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма. М.: Наука, 1981. [На с. 8 указано: «карты изготовил Б.Г. Галкович»].

Карты: [1]. Политико-административное деление Австрийской империи в 1850 г. [черно-белая вклейка между с. 14/15]; [2]. Политико-административное деление Австро-Венгрии (с 1867 г.) [на обороте черно-белой вклейки между с. 14/15]; [3]. Промышленное развитие Австро-Венгрии к 1870 г. [цветная вклейка между с. 68/69]; [4]. Распространение образования, национальных (неавстронемецких) культурных учреждений, обществ и изданий в Австро-Венгрии к 1870 г. [на обороте цветной вклейки между с. 68/69].

3 карты и 2 диаграммы в кн.: Рабочий класс в первой российской революции 1905–1907 гг. М.: Наука, 1981. [На с. 26 указано: автор карт — Б.Г. Галкович].

Карты: [1]. Российский пролетариат в начале XX в. [Цветная вклейка между с. 56/57]; [2]. Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г. [Двухцветная вклейка между с. 168/169]; [3]. Декабрьское вооружённое восстание российского пролетариата в 1905 г. [Цветная карта на обороте вклейки между с. 168/169].

Диаграммы: *Показатели социального развития рабочего класса России в начале XX в.* [С. 41]; *Показатели стачечной борьбы российского пролетариата в 1905–1907 гг.* [С. 340].

1982 г.

4 карты и 2 диаграммы в кн.: Рабочий класс России 1907 — февраль 1917 г. М.: Наука, 1982. [Во введении на с. 17 указано: автор карт и схем — Б.Г. Галкович. Материалы размещения рабочих Сибири представлены В.П. Зиновьевым. В изготовлении исторических карт принимала участие Н.У. Халилуева. Перечня карт в оглавлении нет].

Карты и диаграммы: [1]. Индустриальный пролетариат России накануне первой мировой войны [Цветная вклейка между с. 40/41]; [2]. Стаечная борьба фабрично-заводских рабочих Европейской России (в период с 1910 по 1914 г.) [Оборот цветной вклейки между с. 40/41]; [3]. *Статистические показатели стачечной борьбы фабрично-заводских рабочих России в 1910–1914 гг.* [Диаграммы, гистограмма, графики. С. 228]; [4]. *Статистические показатели стачечной борьбы фабрично-заводских рабочих России, август 1914 — январь 1917 гг.* [Гистограммы, графики. С. 229]; [5]. Стаечная борьба фабрично-заводских рабочих России (в период с августа 1914 г. по январь 1917 г.) [Цветная вклейка между с. 328/329]; [6]. Советы в Февральской революции 1917 г. в России [Оборот цветной вклейки между с. 328/329].

1983 г.

16 карт и диаграмм в кн.: Всемирная история. Т. XIII. М.: Мысль, 1983. [На с. 10 указано: *Карты составлены Б.Г. Галковичем, подготовлен к печати Производственным картосоставительским объединением «Картография» Главного управления геодезии и картографии при Совете Министров СССР. Редакторы карт: И.Я. Сукеник, Т.В. Артеменко, И.Ю. Каменская, Н.М. Петровичева, В.Н. Поляков, В.И. Юрченко*].

Список карт и диаграмм:

1. Показатели социально-экономического развития СССР с 1950 по 1958 год (Диаграммы); 2. Союз Советских Социалистических Республик в 1970 году; 3. Страны социализма в Центральной и Юго-Восточной Европе в 1970 году; 4. Монголия, Китай, Корея и Вьетнам в 1970 году; 5. Куба в 1970 году; 6. Показатели социально-экономического развития США в 1961–1970 годах (Диаграммы); 7. Соединенные Штаты Америки в 1970 году; 8. Канада в 1970 году; 9. Капиталистические страны Европы в 1970 году; 10. Австралия и Океания в 1970 году; 11. Южная Азия в 1970 году; 12. Юго-Восточная Азия в 1970 году; 13. Япония в 1970 году; 14. Юго-Западная Азия в 1970 году; 15. Африка в 1970 году; 16. Латинская Америка в 1970 году.

ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА. Всего в томах XI–XIII напечатано 45 карт под редакцией Б.Г. Галковича, что по издательским нормам составляет 14,8 печатных листов. Общий объём карт в томах I–XIII под его редакцией (включая авторские карты Б.Г. Галковича) составил приблизительно 111 печатных листов.

8 карт в кн.: Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. М.: Наука, 1983. [На с. 38 указано: *«Автор карт — Б.Г. Галкович. В изготовлении карт принимала участие Н.У. Халилуева»*].

Карты: [1]. Рабочие Европейской России в 1800–1861 гг. Состав, размещение и концентрация. [Цветная карта-вклейка между с. 116/117]; [2]. Рабочий класс России во второй половине XIX — начале XX вв. Состав, размещение и концентрация. [Цветная карта на обороте вклейки между с. 116/117]; [3]. Стачное движение в России в 1861–1884 гг. [Карта-вклейка в три краски между с. 308/309]; [4]. Стачное движение в России в 1885–1894 гг. [Карта на обороте вклейки, в три краски, между с. 308/309]; [5]. Социал-демократические организации в России в 1895–1900 гг. [Карта-вклейка в три

краски, между с. 340/341]; [6]. Стачное движение в России в 1895–1900 гг. [Карта на обороте вклейки, в три краски, между с. 340/341]; [7]. Социал-демократические организации в России в 1901–1904 гг. [Карта-вклейка в три краски, между с. 364/365]; [8]. Стачное и демонстрационное движение в России в 1901–1904 гг. [Карта на обороте вклейки, в три краски, между с. 364/365].

РУКОПИСНЫЕ КАРТЫ.

Османская империя в XIV–XVII вв. [Настенная карта для средней и высшей школы]. *ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА: Карта сделана по заказу Исторического факультета Московского государственного университета, 1954.*

Индия в XVI в. [Настенная карта для средней и высшей школы]. *ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА: Карта сделана по заказу Исторического факультета Московского государственного университета, 1954.*

Политико-административная карта Европейской России 1913 г. [Соавтор — В.М. Кабузан]. *ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА: Настольная карта (авторский макет), сделанная для академического «Атласа истории СССР», готовившегося в Институте истории АН СССР, 1967.*

Политико-административная карта Европейской России 1861 г. [Соавтор — В.М. Кабузан]. *ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА: Настольная карта (авторский макет), сделанная для академического «Атласа истории СССР», готовившегося в Институте истории АН СССР, 1968.*

Политико-административная карта Европейской России 1808 г. [Соавтор — В.М. Кабузан]. *ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА: Настольная карта (авторский макет), сделанная для академического «Атласа истории СССР», готовившегося в Институте истории АН СССР, 1968.*

Политико-административная карта Европейской России 1796 г. [Соавтор — В.М. Кабузан]. *ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА: Настольная карта (авторский макет), сделанная для академического «Атласа истории СССР», готовившегося в Институте истории АН СССР, 1969.*

Политико-административная карта Европейской России 1745 г. [Соавтор — В.М. Кабузан]. *ПРИМЕЧАНИЕ РЕДАКТОРА: Настольная карта (авторский макет), сделанная для академического «Атласа истории СССР», готовившегося в Институте истории АН СССР, 1971.*

АНОТАЦІЯ

Чергова збірка наукових праць «Історико-географічні дослідження в Україні» (число 12) підготовлена до друку співробітниками відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України. Науковці відділу завжди приділяють багато уваги дослідженню різних галузей спеціальних історичних знань. Значне місце серед них посідають питання з цілого ряду проблем історичної географії, картографії, топографії, регіоналістики, краєзнавства, історії міст і сіл України. Все це традиційно знайшло відображення в публікаціях даної збірки відділу.

До збірки ввійшли 14 наукових статей. Серед їх авторів — доктори і кандидати наук, здобувачі та аспіранти Інституту історії України НАН України, фахівці з різних галузей спеціальних історичних дисциплін з багатьох міст України.

Видання розраховано на широке коло науковців.

Олександр Алфьоров

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ ЗА НОВИМИ ДАНИМИ РУСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ XII ст.

Стаття присвячена печаткам боярина Дмитра з Володимира та чернігівського єпископа Антонія в світлі дослідження середньовічної української топоніміки. Місто Володимир (Волинський) та Чернігів, до цього часу не фіксувались у сфрагістиці.

Ключові слова: Володимир, Чернігів, руська сфрагістика

Олена Бачинська

«МАЛОРОСІЙСЬКІ КОЗАКИ» XIX ст.: СОЦІО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗСЕЛЕННЯ

У статті досліджується формування окремої соціальної групи — «малоросійські козаки» у XIX ст. у Чернігівській та Полтавській губерніях. Аналізується динаміка чисельного складу, особливості територіального розселення із відповідним картографічним матеріалом. З'ясовується важливість даних аспектів для історико-географічних та соціальних досліджень, адже вважалося XIX ст. не мало козацької історії.

Ключові слова: «малоросійські козаки», групи населення, чисельність, переселення, соціальна структура.

Ярослава Верменич

ГЕОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД В ІСТОРИЧНІЙ РЕГІОНАЛІСТИЦІ ТА СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

У статті представлено авторське бачення переваг геокультурного методу і його новітніх — геоінфокультурних — модифікацій в системі історичного й географічного мислення й уявлень. Спеціальну увагу приділено проблемі їхнього застосування у особливих міждисциплінарних сферах знання — історичній регіоналістиці та географії культури.

Ключові слова: геокультурний підхід, історична регіоналістика, геопросторові чинники, етноконтактні зони.

Дмитро Вирський

ГЕОГРАФІЯ ЗАПОРІЖЖЯ: ЗА ОПИСАМИ М. ПАШКОВСЬКОГО (1615) ТА С. ШИМАНОВСЬКОГО (1642)

Стаття присвячена двом малознаним віршованим описам козацького Запоріжжя кінця XVI — першої половини XVII ст. Доводиться, що представлена в них історико-географічна інформація помітно розширює можливості представлення «запорізького сюжету» у вітчизняній історіографії.

Ключові слова: історико географічна інформація, козацьке Запоріжжя, Сарницький, Шимановський.

Микола Жарких

МАНДРІВКА ГІЙОМА РУБРУКА ПО ЄВРОПІ ТА АЗІЇ (1253–1255 рр.)

Стаття розповідає про мандрівку Г. Рубрука по європейських та азійських теренах в середині XIII ст. Детально проаналізовано маршрут цієї подорожі, розглянуті питання локалізації стародавніх географічних назв із книги «Мандрівка у східні країни». Робота проілюстрована географічними картами, зроблена спроба нанести на сучасну картографічну основу маршрут мандрів Г. Рубука.

Ключові слова: мандрівка, подорож, щоденник, географічні назви.

Олександр Коваленко

ЧЕРНІГІВ ТА ЙОГО ОКРУГА ОЧИМА АРКАДІЯ ВЕРЗИЛОВА

Статтю присвячено відомому краєзнавцю старого вишколу А.В. Верзилу. Він зібрав унікальні відомості про Чернігів, деякі з яких були віднайдені у Державному архіві Чернігівської області. Зокрема, чималий інтерес для краєзнавців являє підготовлені А. Верзиловим у 1925 р. «Відповіді на циркулярні анкети».

Ключові слова: краєзнавство, Чернігів, циркулярна анкета.

Ростислав Сосса, Неоніла Падюка, Тарас Огородник
КАТАЛОГ АВСТРІЙСЬКИХ ТОПОГРАФІЧНИХ КАРТ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1870–1918 рр.)

У статті висвітлено історію формування у картографічних фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника найповнішої в Україні колекції австрійських топографічних карт і особливості створення відповідного каталогу карт.

Ключові слова: картографічні фонди, каталог, історична топографія, довідково-бібліографічний посібник.

Сергій Хведоченя

«ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ»: ІСТОРИКО-КАРТОГРАФІЧНИЙ
АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

«Шлях із Варягів у Греки» — одна з найдавніших торговельних магістралей на теренах колишньої Київської Русі. Розглянуто історико-картографічні аспекти вивчення цього шляху, історію його виникнення та розвитку. Досліджено цілий ряд картографічних зображень минулих епох, на яких була зображена ця водна магістраль. Багато уваги приділено різним географічним об'єктам, що були нанесені на стародавніх картах.

Ключові слова: торговельний шлях, варяги, греки, Дніпро, старовинні карти

Юрій Мицик

ВАЖЛИВЕ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Рец. на кн. Темужева В.Н. «Гомельская земля в конце XV — первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе». — М.: «Квадрига», 2009. — 190 с.

Анатолій Авраменко

БОРИС ГЕССЕЛЕВИЧ (ГРИГОРОВИЧ) ГАЛКОВИЧ ЯК ІСТОРИК-КАРТОГРАФ

Висвітлюються етапи життя та творчості Б.Г. Галковича — автора або редактора близько 700 історичних карт, в т. ч. в різних атласах, в 13 томах «Всесвітньої історії», в 7 томах «Історії СРСР з найдавніших часів до сьогодення» та ін. Основи методології історичної картографії викладені Б.Г. Галковичем на міжнародних конференціях та багатьох статтях. В додатках — список текстових і картографічних робіт Б.Г. Галковича, опублікованих в 1950–1983 рр.

АНОТАЦИЯ

Очередной, двенадцатый выпуск периодического издания отдела специальных отраслей исторической науки и электронных информационных ресурсов Института истории Украины Национальной академии наук Украины «Историко-географические исследования в Украине» содержит 14 статей, посвященных исследованию актуальных проблем исторической географии, картографии, топографии, истории городов и сел Украины.

Среди авторов сборника — специалисты в области исследования специальных исторических дисциплин, молодые ученые, докторанты и аспиранты из многих городов Украины.

Редколлегия сознательно, уважая авторское право на личное мнение исследователей, публикует их выводы об оценке информативности источников, неоднозначной трактовки событий и фактов, с которыми члены редколлегии не всегда согласны. Иногда терминосистема, которой оперируют исследователи, не является общепринятой в науке, в связи с недостаточной разработкой понятийного аппарата СИД. Публикуя авторские размышления, редколлегия предоставляет возможность для дальнейшей научной дискуссии по затронутым проблемам.

Издание рассчитано на ученых, занимающихся проблемами специальных отраслей исторических знаний, исторической географии, исторической картографии, топографии, регионалистики, истории городов и сел, исследователей символики, территориальной атрибутики, географов, архивных, библиотечных, музейных сотрудников, преподавателей, аспирантов, студентов вузов гуманитарного профиля, краеведов.

Справочный аппарат содержит сведения о научном статусе, занимаемой должности и месте работы авторов опубликованных научных трудов.

Издание рассчитано на широкий круг ученых.

Александр Алферов

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ ПО НОВЫМ ДАННЫМ
РУССКОЙ СФРАГИСТИКИ XII в.

Статья посвящена печаткам боярина Дмитрия из Володимира и черниговского епископа Антония в контексте исследования средневековой украинской топонимики. Город Владимир (Волынский) и Чернигов, до этого времени не фиксировался в сфрагистике.

Ключевые слова: Владимир, Чернигов, руська сфрагистика.

Ключевые слова: геометрические планы, коллекция музея, Правобережная Киевщина, землевладельцы.

Беата Конопска

**ЭВОЛЮЦИЯ КОНЦЕПЦИИ ПОЛЬСКИХ НАУЧНЫХ
ИСТОРИЧЕСКИХ АТЛАСОВ В XIX–XX ВВ.**

В статье рассмотрены проблемы формирования и эволюции концепций исторических атласов Польши с начала XIX до конца XX в. Изучены основные этапы развития польской исторической картографии за данный промежуток времени. Описаны главные вехи на пути подготовки к изданию исторических атласов Польши за два последних столетия.

Ключевые слова: исторический атлас, картография, Польша, концепция, издание.

Алла Крилова

**ОТЧЕТНОСТЬ О ПОЛЕВЫХ РАБОТАХ ЗЕМЛЕМЕРОВ
СПЕЦИАЛЬНОГО МЕЖЕВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ТАВРИЧЕСКОЙ
ГУБЕРНСКОЙ ЧЕРТЕЖНОЙ МАСТЕРСКОЙ)**

В статье рассматривается структура межевых учреждений Министерства юстиции, особенности и объемы отчетности о полевых работах землемеров Специального межевания с 1861 до 1917 гг.

Ключевые слова: специальное межевание, землемерные полевые работы, чертежная, экспедиция.

Ростислав Сосса, Неонила Падюка, Тарас Огородник

**КАТАЛОГ АВСТРИЙСКИХ ТОПОГРАФСКИХ КАРТ
УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ (1870–1918 гг.)**

В статье отражена история формирования в картографических фондах Львовской национальной научной библиотеки имени Василия Стефаника наиболее полной в Украине коллекции австрийских топографических карт и особенности создания соответствующего каталога карт.

Ключевые слова: картографические фонды, каталог, историческая топография, справочно-библиографическое пособие.

SUMMARY

The current issue of «The Historical and Geographical Studies in Ukraine» research collection, #12, has been jointly prepared by the Special Historical Disciplines Department and Electronic Information Resources Department, the NASU Institute of History of Ukraine. The collection contains 14 articles on a wide range of topical issues of historical geography, cartography, topography, regional and local studies, history of towns and villages of Ukraine. The articles are written by junior scholars and experts in the field.

The authors are given free reign in expressing their opinions and personal interpretations, which do not necessarily reflect the views of the editorial board. Sometimes the published articles offer dissenting opinions or particular viewpoints; the Editorial Board values originality of an argument, when the dissent offered is sufficiently original and thought-provoking. The publication is intended for researchers of all levels

Oleksandr Alfiorov

GEOGRAPHICAL NAMES ACCORDING TO THE LATEST RUSSIAN SPHRAGISTICS DATA

The article deals with the seals of boyar Dmytro (Volodymyr) and bishop Antonii (Chernihiv) in the context of the research on the medieval Ukrainian toponymy. The towns of Volodymyr (Volynsky) and Chernihiv have not been covered by sphragistics until now.

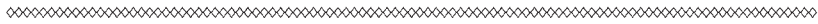
Keywords: Volodymyr, Chernihiv, Russian sphragistics.

Olena Bachynska

«THE MALORUSSIAN COSSACKS» OF THE 19TH CENTURY: SOSIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS AND TERRITORIAL SETTLEMENT

The article deals with formation of a social group of the «Malorussian Cossacks» in the 19th century in Chernihiv and Poltava provinces. It provides analysis of the population size dynamics, specificities of territorial settlement, including respective cartographical materials. Special emphasis is made on significance of the given aspects for historical, geographical and social research.

Keywords: «Malorussian Cossacks», population groups, population size, migration, social structure.

Yaroslava Vermenych

GEOCULTURAL APPROACH TO HISTORICAL REGIONAL STUDIES AND SOCIAL GEOGRAPHY

The article presents the author's view of the geocultural method advantages and its cutting-edge geoinfocultural modifications within the system of historical and geographical thinking and notions. Special emphasis is made on the issue of its implementation in the specific interdisciplinary spheres of knowledge: historical regional studies and geography of culture.

Keywords: geocultural approach, historical regional studies, geospatial factors, ethnic contact zones.

Dmytro Vyrsky

GEOGRAPHY OF ZAPORIZHZHIA: M. PASHKOVSKY'S (1615) AND S. SHYMANOVSKY'S (1642) DESCRIPTIONS

The article covers two little-known poetic descriptions of Cossack Zaporizhzhia of the late 16th — the 1st half of the 17th centuries. Their historical and geographical contents essentially expand the representative possibilities of "the Zaporozhian topic" in the national historiography.

Keywords: historical and geographical information, Cossack Zaporizhzhia, Sarnytsky, Shymanovsky.

Mykola Zharkykh

WILLIAM'S OF RUBRUCK TRAVEL IN EUROPE AND ASIA (1253–1255)

The article features W. Rubruck's travel in Europe and Asia in the mid 13th century. It offers thorough analysis of its route, the locating issues of old geographical names from the book «The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts», supported with geographical maps.

Keywords: travel, journey, diary, geographical names.

Oleksandr Kovalenko

CHERNIHIV AND ITS NEIBORGHOOD THROUGH THE EYES OF ARKADII VERZYLOV

The article is dedicated to a well-known local historian A. V. Verzylov who collected unique materials on Chernihiv (some of them have been revealed in the State Archives of Chernihiv Oblast). Of particular interest are «The Responses to the Circular Questionnaire», prepared by A. Verzylov in 1925.

Keywords: local history, Chetnihiv, circular questionnaire.

Rostyslav Socca, Neonila Padiuka, Taras Ohorodnyk
THE CATALOG OF AUSTRIAN TOPOGRAPHIC MAPS
OF UKRAINIAN LANDS (1870–1918)

The article sheds light on the formation history of Ukraine's most complete collection of the Austrian topographical maps and specificities of the respective map catalog at the cartographical fonds of the Lviv V. Stefanyk National Scientific Library.

Keywords: cartographical fonds, catalog, historical topography, reference bibliographical book.

Serhii Khvedchenia
«THE ROUTE FROM THE VARANGIANS TO THE GREEKS»:
A HISTORICAL AND CARTOGRAPHICAL ASPECT OF THE
RESEARCH

«The route from the Varangians to the Greeks» is one of the oldest trade routes on the territory of the former Kievan Rus. The article offers analysis of the historical and cartographical aspects of its research, the history of its origin and development. It also covers a number of the route's cartographical images in the past, with special emphasis on different geographical objects on the ancient maps.

Keywords: Varangians, Greeks, trade route, the Dnieper, ancient maps

Yurii Mytsyk
THE IMPORTANT HISTORICAL GEOGRAPHICAL RESEARCH

Review of the book: Temushev V.N. «Gomel Land in the Late 15th — the 1st half of the 16th Centuries. Territorial Transformations in the Frontier Area». — Moscow: «Kvadriga», 2009. — 190 p.

Anatolii Avramenko
BORYS HESSELEVYCH (HRYHOROVYCH) HALKOVYCH
AS A HISTORIAN-CARTOGRAPHER

The publication sheds light on the life and work of B.H. Halkovych, the author and editor of nearly 700 historical maps in atlases, 13 volumes of «The World History», 7 volumes of «The History of the USSR since Earliest Times up Today» etc. The methodological principles of historical cartography have been set out by B.H. Halkovych at international conferences and in numerous articles. The supplements contain a list of B.H. Halkovych's text and cartographical works (published in 1950–1983).

ОГОРОДНИК ТАРАС — молодший науковий співробітник кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України.

ПАДЮКА НЕОНІЛА — завідувач кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України.

СОССА РОСТИСЛАВ — доктор географічних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор ДНВП «Картографія».

ХВЕДЧЕНЯ СЕРГІЙ — кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Наукове видання

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Число 12

Збірка наукових праць

Відпов. ред. *Г.В. Боряк*
Упорядник *С.Б. Хведченя*

Науково-організаційне забезпечення:
В.В. Томазов, С.Б. Хведченя

Підписано до друку 20.06.2012. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 14,6. Обл. вид. арк. 12,85.

Тираж 150. Зам. 8. 2012 р. Ціна договірна.

Поліграф. дільниця, Інститут історії України НАН України
01001, Київ-1, Грушевського, 4